

TÜRKMENISTANYŇ YLYMLAR AKADEMIÝASY
MAGTYMGULY ADYNDAKY DIL, EDEBIÝAT
WE MILLI GOLÝAZMALAR INSTITUTY

Gurbanjemał Ylýasowa

**XX ASYRDA
MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ
DÖREDIJILIGINIŇ ÖWRENILIŞI**

(akademik Baýmuhammet Garryýewiň ylmy mirasynyň mysalynda)

Aşgabat
«Ylym» neşirýaty
2024

Ylýasowa G.

Y XX asyrdaky Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň öwrenilişi. – A.: Ylym, 2024. 272 sah.

Kitap türkmen şygryýet äleminiň hiç wagt öçmejek parlak ýyldyzy, paýhas siňen eserleri bilen külli adamzadyň kalbyna ýol salan, türkmen halkynyň milli guwanjy, akyldar şahyr Magtymguly Pyragynyň 300 ýyllyk ýubileýine sowgat hökmünde taýýarlanylýdy. Monografiýada ussat şahyryň döredijiliginiň öwrenilişiniň gözbaşlaryndan başlap, tankydy garaýyşlar bilen ylmy-barlag işi alnyp barylýdy. Kitabyň bir baby ýurdumyzda magtymgulyşynaslygyň düýbünü tutanlardan biri, filologiýa ylmlarynyň doktory, Türkmenistanyň Ylymda we tehnika at gazanan işgäri, Magtymguly adyndaky halkara baýragyň eýesi, akademik Baýmuhammet Garryýewiň Magtymgulynyň sygyrlaryny ilkinjileriň biri bolup, halk arasyndan toplamakda we okyjylara ýetirmekde, şeýle hem, ylmy taýdan öwrenmekde bitiren hyzmatlaryna seljerme bermeklige bagyşlanýar.

Alym 1942-nji ýylda “Magtymguly – watançy şahyr” atly temadan kandidatlyk dissertasiýasyny, 1948-nji ýylda bolsa “Magtymgulynyň çeper dili” diýen temadan doktorlyk dissertasiýasyny gorap, tema degişli ýüzlerçe makalalar ýazýar.

Kitapda görnükli alymyň dissertasiýalary we makalalarynyň käbirleri ylmy-barlaga çekildi. Bu asyly işleriň Magtymgulyny öwrenişe uly goşant bolandygy degerli mysallar arkaly aýyl-saýl edilip, ylmy dolanyşyga girizildi.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli gollýazmalar institutynyň türkmen edebiyaty we edebi gatnaşyklar bölüminiň baş ylmy işgäri Gurbanjemal Ylýasowa.

Syn berenler: filologiýa ylmlarynyň kandidatlary S.Çaryýew, M. Tuwakow, A. Karryýewa, T. Täçmämmedowa.

Redaktor: Türkmen edebiyaty we edebi gatnaşyklar bölüminiň uly ylmy işgäri A. Çuriýew.

Jogapkär redaktor: filologiýa ylmlarynyň kandidaty Ç. Kulyýew.

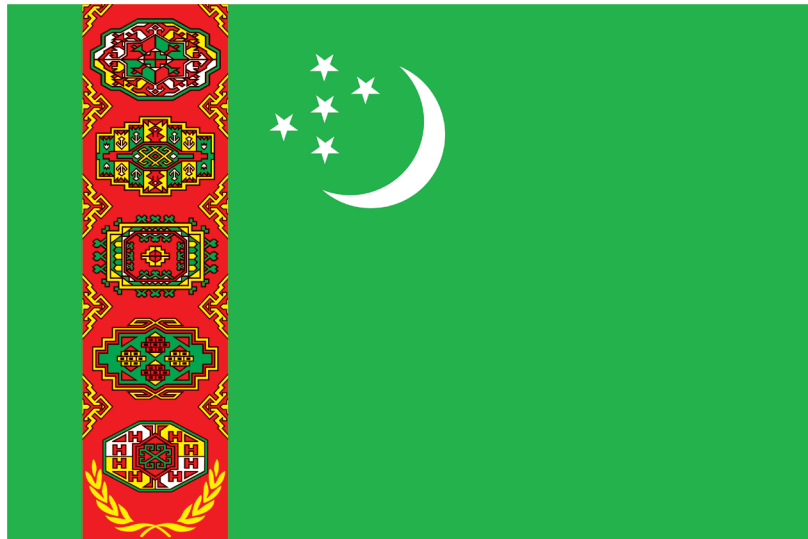
***Türkmenistanyň Prezidentiniň
“Türkmeniň Altyn asyry” bäsleşigine hödürlenilýär***

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
SERDAR BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Ruhy baýlyklaryň umman ýaly hazynasyny külli adamzat nesline miras galdyran şanly Gündogaryň Rudaky, Ferdöwsi, Haýýam, Nyzamy, Saady, Jamy, Jelaleddin Rummy, Ýunus Emre, Nesimi, Fuzuly, Lutfy, Nowaýy ýaly beýik söz ussatlarynyň arasynda, XVIII asyrdan Etrek, Gürgen sebitlerinde ýaşap, öz halkyna hem dünýä halklaryna gymmatly söz baýlygyndan düzülen göwher monjygy kimin dürdäne eserleri bagyşlan Magtymguly Pyragynyň adynyň, ajaýyp, ölmez-ýitmez eserleriniň, şahyryň özüniň “Älem içre adam galmaz, at gezer” diýip ýazyşy ýaly, iki asyryň dowamynda dünýä halklarynyň arasynda şol aýlanyp ýörşi. Belli gündogarşynas alymlar dana Pyragynyň şygrylary bilen tanşyp, onuň adyny ýokarky agzalan şahsyýetleriň hataryna höwes bilen goşýarlar. Magtymguly Pyragynyň ady agzalsa, dünýä halklarynyň köpüsiniň, ylaýtda, edebiýat, şygryýet bilen gyzyklanýanlaryň arasynda şahyryň gymmatly setirleri hakda bilmeýänler, eşitmedikler az-azdyr.

Ýagşy zadyň aşygy köp diýleni. Türkmen halkynyň hemme tire-taýpalarynyň arasynda deň derejede söýlen, hormat-sarpa goýlan, Gündogary öwreniji alymlaryň ”umumymilli türkmen şahyry” (akademik A. Ý. Krymskiý), “bütintürkmen halypasy” (akademik A. N. Samoýlowiç), “klassyk şahyr” (professor Ý. E. Bertels) diýen gymmatly bahalaryna mynasyp bolan Magtymguly Pyragynyň özi aramyzdan gidenden sonra, baryýogy otuz alty ýyl geçip-geçmänkä (şahyryň täze terjimehaly

boýunça, 1724–1806, G. Y.), XIX asyryň birinji ýarymynda, has dogrusy, 1842-nji ýylda onuň çawy ýurduň çäklerinden çykyp, dürli halklaryň arasynda ýaýrap ugraýar.

Görnükli türkmen alymlary professor Mäti Kösäýew we akademik Baýmuhammet Garryýew wenger alymy Arminiy (German) Wamberiniň toplan anyk bolmadyk maglumatlaryna esaslanyp tassyklanan şahyryň doglan we aradan çykan seneleri barada elmydama şübhelenýärdiler. Olar bu barada makalalarynda, ylmy işlerinde ýatlaýardylar, XVIII asyryň ýigirminji ýyllaryndan soň doglan bolmaly diýip gürründeşliklerde-de agzaýardylar. Beýik Garaşsyzlyk ýyllary içinde türkmen alymlary tarapyndan dana şahyr Magtymguly Pyragynyň terjimehaly meselesine täzedan dolanylyp, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň habarçy agzasy, filologiýa ylymlarynyň doktory A. Aşyrowyň yzygiderli barlaglary, tekstologik derňewleri netijesinde, şahyryň doglan senesi 1724, aradan çykan ýyly 1806-njy ýyl hökmünde tassyklanyldy.¹

Şeýlelikde, Beýik Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde “Magtymguly Pyragy ýyly” diýlip atlandyrylan 2014-nji ýylda güneşli Türkmenistan Watanymyzda akyldaryň doglan gününüň täze senesi boýunça 290 ýyllyk ýubileý dabarasy belenilip geçildi. 2021-nji ýylyň 12-nji fewralynda geçirilen Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde Türkmenistanyň Prezidenti 2024-nji ýylda Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 300 ýyllygyny halkara derejesinde mynasyp bellemek hakyndaky karara gol çekdi. Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe türkmen danasy Magtymguly Pyragynyň ýubileý dabarasyny bellemäge ähli ýerde uly taýýarlyk görülýär. Magtymguly Pyragynyň döredijiligini düýpli öwrenmek, onuň paýhas siňen sygryýet älemini külli adamzada dolulygyna elýeterli etmek

¹ Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalarynyň derňewi. – A., 2014, s. 283 – 319.

babatda alnyp barylýan işler türkmen halkynyň Milli Lideri Alym Arkadagymyzyň we Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň tutanýerli zähmeti hem-de çäksiz aladalary bilen baglanyşyklydyr. Hormatly Prezidentimiz Magtymguly Pyragynyň hiç wagt gymmaty egsilmejek dür dänesi kimin eserlerini bütin dünýä wagyz etmek işleriniň yzygiderli dowam etdirilmegi, terjimeçilik işleriniň ýokary hilli bolmagy ugrunda aladalanýarlar. Alnyp barylýan işleriň, geçirilýän çäreleriň halklar arasyndaky medeni hyzmatdaşlygyň, doganlyk-dostluk gatnaşyklarynyň mundan beýläk-de berkemeginde ähmiýetiniň iňňän uludygy göze görnüp duran hakykatdyr.

Türkiýe Respublikasynyň Bursa şäherinde Türki medeniýetiň halkara guramasynyň (TÜRKSÖY) hemişelik geňeşiniň 2022-nji ýylyň noýabr aýynda geçiren mejlisinde Magtymguly Pyragynyň 300 ýyllygy mynasybetli 2024-nji ýyly «Türki dünýäniň beýik şahyry we akyldary Magtymguly Pyragy ýyly» diýip yglan etmek hakyndaky çözüdiň kabul edilmegi hem türkmen-türk halklarynyň özara dostlukly gatnaşyklary bilen baglylykda amala aşyrylandyr. Aryf şahyr Magtymguly Pyraga “Türki dünýäniň beýik şahyry we akyldary” diýlen ägirt uly bahanyň berilmegi türkmen halkynyň halkara abraýyny bir gez ýokary galdyrdy. Filosof şahyr Magtymguly Pyragynyň 300 ýyllyk ýubileýine halkara derejesinde taýýarlyk görülýän pursatlarda bolup geçýän wakalar, akyldaryň şanyna bagyşlanan ýubileý dabaralaryna dünýä halklarynyň wekilleriniň gatnaşmagy, meşhur söz ussadynyň baý döredijilik mirasynyň diňe bir türki dilli halklaryň däl, eýsem, bütin adamzadyň bahasyna ýetip bolmajak hazynasydygyny tassyklaýan hakykatdyr. Muňa akyldaryň eserlerini ýaýratmak maksady bilen, Watanymyzda we daşary ýurtlarda geçirilýän halkara maslahatlar, duşuşyklar we beýleki ylmy-amaly, medeni çäreler, makalalar ýygyndylarynyň yzygiderli çap edilmegi, monografiýalaryň taýýarlanylmagy,

2024-nji ýylyň Türkmenistan Watanymyzda “Pähim-paýhas ummany – Magtymguly Pyragy” ýyly diýlip atlandyrylmagy hem külli türkmen halkynyň Magtymguly Pyraga goýýan sylag-sarpasyndan nyşandyr. Şahyryň eserleriniň dürli dillere terjime edilmegi şaýatlyk edýär.

Beýik akyldaryň 300 ýyllyk ýubileýine taýýarlyk görülýän pursatlarda – 2023-nji ýylyň maý aýynyň 30-ynda “Magtymguly Pyragynyň golýazmalar toplumynyň” ÝUNESKO-nyň “Dünýäniň hakydasy” Maksatnamasynyň halkara sanawyna girizilendigi hakda gelip gowşan begençli habar türkmen halkynyň abraýyny has hem belende galdyrdy. Türkmeniň milli şahyry, ady dünýä akyldarlarynyň arasyna goşulan Magtymguly Pyragynyň 300 ýyllyk ýubileý dabarasynyň öň ýanlarynda, doglan gününüň 300 ýyllygynyň 2024–2025-nji ýyllar üçin ÝUNESKO bilen bilelikde belenilip geçiljek şanly seneleriň sanawyna goşulmagy hem, syýasy we taryhy ähmiýete eýe bolan wakadyr. Diýmek, şygryýet äleminiň taýsyz ussady Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmek, külli adamzada lazymdyr.

Dana şahyr Magtymguly Pyragynyň gymmatly eserleri baradaky söhbetler dünýä ýüzünde iki ýüz ýyla golaý wagt bäri dowam edip gelýär. Şahyryň many-mazmunly baý mirasyna akyl ýetirmek ugrundaky alnyp barylýan ylmy gözlegler, oýlanmalar, pikir-garaýyşlar gitdigiçe çuňlaşýar, kämilleşme ýoluny geçýär. Magtymgulynyň döredijilik dünýäsi baradaky ilkinji maglumatlar, Gündogary öwreniji alymlar tarapyndan köpçüligе ýetirilipdi. Bu gün dünýäniň köp ýurtlarynda türkmen danasynyň şygryýet älemi bilen gyzyklanýanlar az däl. Olar akyldaryň baý mirasynyň köp ugurlydygyna, külli adamzat üçin hem ähmiýetlidigine göz ýetirip, şygrylarynyň many-mazmunly paýhasly dünýäsine haýran galmak bilen täsin ýazgylar galdyrypdyrlar, goşgularyny terjime etmäge synanyşypdyrlar. Muňa olaryň şahyr hakda aýdan gymmatly sözlerini, ýazan

makalalaryny, ylmy işlerini, eden terjimelerini okap, tanşyp göz ýetirmek bolýar. Elbetde, olaryň alyp baran işleri soňky nesiller tarapyndan hem dowam etdirilýär. Soňky ýyllarda daşary ýurtlarda Magtymgula bagyşlanan çeper eserleriň, ylmy işleriň yzygiderli neşir edilip durulmagy, hatda dissertasiýalaryň goralmagy, munuň subutnamasydyr. Muňa ermeni gyzy A.Petrosýanyň Magtymgulynyň şygryrlarynyň ermeni diline terjimeleri barada ýazan dissertasiýa işi hem aýdyň mysaldyr. Bu tema degişli dissertasiýalaryň beýleki goňşy halklarda-da goralýandygy, Magtymgulynyň külli adamzadyň şahyrydygyna ýene-de bir gezek güwä geçýär.

Monografiýanyň birinji babynyň “XX asyrdan Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrenilişi” diýlip atlandyrylandygy sebäpli, şahyryň hiç wagt gymmaty egsilmejek şygryrlaryny dünýä ýüzüne ýaýmakda XIX asyrdan alnyp barlan işler dogrusynda girişde söhbet açmak ýerlikli hasaplanylýdy. Çünki Magtymgulynyň şygryýet älemini öwrenmegiň taryhy 1840-njy ýyllardan gözbaş alyp gaýdýar. Elbetde, XX asyrdan alnyp barlan işler babatdaky gürrüňlere geçmezden ozal, XIX asyrdan ser salynsa, artykmaçlyk etmese gerek. Öňi bilen şahyryň gymmatly söz hazynasy barada alnyp barlan işleri yzarlaýan bibliografik görkeziji babatynda durup geçmekçi. Awtor Magtymguly Pyragynyň şygryýet älemi hakdaky maglumatlaryň gözbaşlaryna ser salyp, bu meseläni boýdan-başa yzarlap, şahyryň külli adamzada miras galdyran gymmatly ruhy baýlygyny seljeriş işlerini alyp barmaklyga bagyşlanan kitaplaryň, makalalaryň aglabasy bilen tanşyp, olardan dogry netije çykaran bolsa-da, elbetde, käbir bärdengaýtmalar hem gabat gelmän duranok. “Magtymguly” diýlip atlandyrylan bibliografik görkezijini (1842–1984) taýýarlap, akyldaryň gymmatly hazynasynyň öwrenilişi hakda toplan maglumatlaryna görä baha beren bibliograf Ata Abdyýew, kitabyň sözbaşysynda:

“Halk bilen bir jan-bir ten bolan Magtymguly, öz döwrüniň, özünden öňki döwrüň danalarynyň, öz ildeşleriniň arzyly oý-hyýallaryny jahana ýaýmagyň hötdesinden gelipdir. Ol öz eserlerine eziz halkynyň şahyryna döredijiliginiň ähli öwüşginlerini, ähli baýlyklaryny siňdiripdir. Onuň poeziýasy iň bir gazaply synagdan – döwrüň synagyndan geçip, owalbaşdaky päkligi bilen, röwşen öwüşginleri bilen biziň günlerimize ýetip geldi”² diýip ýazýar. Beýik Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde täzeden neşir edilen bu görkezijiniň şahyryň eserleriniň öwreniliş taryhyna seljerme bermekde inňän uly ähmiýetiniň bardygy aýratyn bellenişlidir.

Bar bolan maglumatlara görä, eýýäm XIX asyryň birinji ýarymynda Gündogara, şol sanda Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen gözəl Diýarymyza dürli maksatlar (ylym, syýahat, söwda, din we b.) bilen daşary ýurtlular gelip başlaýarlar. Köp ýurtlara syýahat eden Angliýanyň meşhur Ost-Ind söwda kompaniýasynyň gullukçysy, leýtenant Aleksandr Borns Magtymgulynyň üç goşgusyny we anyk bolmadyk terjimehalyny ilkinji bolup inlis dilinde çap etdiren Aleksandr Hodzkonyň oň ýanynda türkmenleriň ýaşaýan ýerlerinde bolanda, “türkmenleriň, elbetde, edebiýaty ýok” diýip tassyklaýar.”³ Bu barada 1940-njy ýyllarda ýazyjy Berdi Kerbabaýewi we ylym äleminiň altyn gapysyndan ýaňy ätlän ýaş alym Baýmuhammet Garryýew aýratyn ýatlap geçýärler. Baýmuhammet Garryýew türkmenleriň gymmatly edebi mirasy hakda, uly söz ussady Magtymguly Pyragynyň baý hazynasy barada maglumatlar toplap, yzly-yzyna kitaplar, makalalar çykardyp, bir asyrdan soň onuň sözlerini ýalana çykarýar.⁴

² Abdyýew A. Magtymguly. – A., 1993, s. 11.

³ Kerbabaýew B. Magtymguly we oňa bolan garaşlar (garaýyşlar). Makala. “Sowet Türkmenistany”, 1940, 14-nji iýun, kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygyndysy. – A., 1960, s.28.

⁴ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy. 1942.

Bornsuň sözleri, ylaýta-da, döwrüň öňdebaryjy, sowatly adamlaryny oýlandyrypdyr. Geljekki görnükli ýazyjy Berdi Kerbabaýew şahyryň köp goşgularyny halkyň dilinden, bagşylardan ýazyp alypdyr, onuň kätipler tarapyndan göçürilen golýazmalaryny ele salypdyr. Ýazyjy hökmünde adygyp ugran Berdi Kerbabaýew ýaş alym Baýmuhammet Garryýewden has öňräk, 1926-njy ýylda şygryýet äleminiň hiç wagt ölçmejek parlak ýyldyzy Magtymguly Pyragynyň 300 töweregi goşgusyny öz içine alýan diwanyny arap elipbiýinde (jedidçe – dili türkmen) taýýarlap, ýeke kitap bilen aradan ýüz ýyl geçensoň, ýokarda agzalan syýahatçynyň sözünü ýalana çykarmagyň hötdesinden gelýär. Elbetde, başga-da köp alymlar Magtymgulynyň we beýleki türkmen şahyrlarynyň mirasyny halk köpçüligine ýetirmekte, şol gazaply ýyllarda uly işler bitirýärler.

Beýik filosof Magtymguly Pyragynyň şygryrlaryny ilkinji gezek 1840-njy ýyllarda gola salan, ýurduna gaýdyp baransoň, ajaýyp şygryrlaryň gadyr-gymmatyna düşüniپ, şahyryň üç şygry bilen gysgaça, anyk bolmadyk terjimehalyny neşir etdiren, ruslaryň gullugynda bolup, Eýranda işläp ýören milleti polýak Aleksandr Hodzko-Boreýko hem özüniň şol döwür üçin uly ähmiýeti bolan işi bilen, Bornsuň sözlerini ýalana çykarypdyr. A. Abdyýewiň taýýarlan bibliografik görkezijisi hem gönüden-göni Hodzkonyň inlis dilinde neşir etdiren “Populýar pars poeziýasyndan parçalar” atlandyrylan kitabyndan başlanýar. Hodzko, elbetde, türkmen şahyrynyň şygryrlaryny pars poeziýasyndan nusgalaryň içinde ýerleşdiripdir. Çünki maglumatlaryň ýygnalan ýeri Eýranyň çäklerinde bolmaly. Ýokarky agzalan görkezijide 1842-nji ýyldan soň, 1862-nji ýyldaky professor Bereziniň “Türk hrestomatiýasynda” Magtymgulynyň “Hiç bilmez” şygrynyň çap edilendigi hakyndaky maglumatdan başga hiç zat ýok. Aradan ýigrimi ýyl geçenligine garamazdan, Magtymgulyny öwrenişde hiç iş edilmedik ýaly. Emma alymlaryň gözlegleri

netijesinde, şol aralykdaky ýyllarda hem käbir işleriň edilendigi ýüze çykarylýar.

Aleksandr Hodzko iňlis diline terjimesi arkaly Magtymgulyny daşary ýurtlulara tanadandan soň, şahyryň döredijiligi bilen gyzyklanyp başlaýanlar tapylýar. Elbetde, Hodzko hem beýleki köp sanly daşary ýurtlular ýaly, Magtymgulynyň terjimehalyny hem üç sany goşgusyny neşire taýýarlarda, kän säwliklere ýol beripdir. Bu barada görnükli alym, filologiýa ylmylarynyň doktory D. Nuralyýew hem ýeterlik maglumat berýär.⁵ Ylmy gözlegler dowam edýärkä, gabat gelen dürli maglumatlary öwrenip oturan wagtymyzda, Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllyk ýubileý dabarasyna bagyşlanyp çap edilen, “Türkmen ruhunyň almaz täji” atlandyrylan makalalar ýygyndysynda ýerleşdirilen bir makala ünsümizi aýratyn özüne çekdi. Elbetde, käbir wagtda, haýsydyr bir gowy täzelik hakda gürrüň edilýän makalanyň gymmaty hem kitabyňkyça bolýar. Agzalan makaladaky maglumatlaryň arasynda 1851-nji ýylda “Kazan guberniýasynyň wedomostlary” atly žurnalda professor W.A. Sboýewiň türkmenler hakdaky ýazgylarynyň çap edilendigi hakda gürrüň gozgalýar. Şol ýazgylar bilen taňşanymyzda, Aleksandr Bornaň pikirini ýalana çykarýan sözleriň ýazylandygyny anykladyk. W.A. Sboýewiň ýazgylarynda türkmenleriň Ýewropa halklarynyň edebiýatyndan pes bolmadyk edebiýatynyň bardygy hakda, olaryň beýik Magtymgulusy barada gürrüň edilendigi, şahyra “Mahtumkuli – wostoçnyý mogikan” diýlip baha berlendigi babatynda ýatlanýlar.⁶

Agzalan maglumatlary ýazan W.A. Sboýewiň Aleksandr Bornaň makalasy okan bolmagy hakykata juda ýakyndyr. Çünki syýahatçynyň ýazgylary çap edilen ensiklopedik sözlük, Berdi Kerbabaýewiň ýazmagyna görä, professor Bereziniň

⁵ “Edebiýat we sungat”. 1966, 15-nji maý.

⁶ Türkmen ruhunyň almaz täji. Kitapdaky makala: Aýtjanowa F. Махтумкули – поэт “всяя” туркмен. – А., 2014., s. 209–216.

redaktorlygynda çap edilipdir.⁷ W.A. Sboýew hem Berezin bilen bile işlän professor. Kazan uniwersitetinde işleýän Sboýew türkmen dili we edebiýaty bilen içgin gyzyklanypdyr hemde onuň “Türkmenler hakynda makalalary” şol ýyllarda çap edilipdir. Şol makalalaryň birinde W.A. Sboýew ýokarky agzalan maglumaty berýär. Edebiýatçy alym şahyr Allaýar Çüriýew hem “Türkmen edebiýatyny öwrenijiler” atly ylmy işinde ýatlap geçýär. Şol ylmy işde ýerleşdirilen Sboýewiň türkmenler hakyndaky makalasyndan bir bölegini şu ýerde bermegi ýerlikli hasapladyk. Şol makalalaryň birinde W.A. Sboýew şeýle ýazýar:

“Türkmenler ýa-da truhmenler Zakaspide, ýagny rus emläkleriniň çäklerinden daşarda ýaşaýarlar. Türkmenler çarwalaryň aglabasynyň bolşy ýaly, biçak söweşeň we erkana. Musulman bolansoň, türkmenleriň durmuşynda biziň tatarlarymyz bilen umumy zatlar köp. Hemmesinden hem geň zady, olaryň Ýewropa halklarynyň edebiýatyndan birjikke kem bolmadyk baý edebiýaty bar. Jenap Mürze Kazymbek türkmenleriň sähra bilbili Keminäniň goşgularyna täsin galýar we olary diňe halkyň dilinde meşhur bolan kazanly şahyr Kandalynyň goşgulary bilen deňeşdirýär.”⁸ Professor Sboýewiň makalasyny yzarlanyňda, gönüden-göni Aleksandr Bornsa jogap tapýarsyň. Umuman, makala bilen tanşyp, şol ýyllarda Kazan uniwersitetiniň professorlarynyň türkmen edebiýatyny öwrenmekde uly işler alyp barandyklaryny göz ýetirmek bolýar.

Rus okyjylaryny ilkinji gezek akyldar şahyryň döredijiligi bilen kim tanyşdyrдыka?! Soraga jogap gözläp, dürli maglumatlary öwrenip oturan wagtymyzda, ýokarda agzalyp geçilen “Türkmen ruhunyň almaz täji” atlandyrylan makalalar ýygındysynda ýerleşdirilen ýene-de bir makala ünsümizi özüne

⁷ Kerbabaýew B. Magtymguly we oňa bolan garaşlar (garaýyşlar). Makala, “Sowet Türkmenistany” gazetini, 1940, 14-nji iýun, kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygındysy. – A., 1960, s. 28.

⁸ Çüriýew A. Türkmen edebiýatyny öwrenijiler. 2020, golýazma nusgasy.

çekdi. Makalada Magtymgulynyň goşgularynyň rus diline terjimeleri yzarlanylýar. Awtor Magtymgulynyň goşgusynyň rus diline ilkinji çap edilen terjimesi barada maglumat berýär. Bizem öz sowalymyza şu makaladan jogap tapdyk. Bir parçany mysal alalyň: “Eýsem, Magtymgulynyň eserleri ilkinji gezek rus diline haçan we kim tarapyndan terjime edildikä? Soraga dogry jogap bermek üçin, “Rus geografiýa jemgyýetiniň ýazgylary” atly neşiriň 1853-nji ýylda Sankt-Peterburgda çap edilen 7-nji kitabyna nazar aýlamaly bolýarys. Şol kitapda harby topograf, general-leýtenant Iwan Fýodorowiç Blarambergiň (1800–1878) şol asyryň otuzynjy ýyllarynyň ahylarynda Persiýada (Eýranda) alyp baran işleri baradaky hasabaty ýerleşdirilipdir. General Magtymgulynyň häzir okyjylara “Keçdir ýaranlar” ady bilen belli bolan goşgusyny rus diline erkin (kyssa görnüşinde sözme-söz) terjime edipdir we öz hasabatyna girizipdir. Şeýlelikde, bu goşgyny Magtymgulynyň rus dilinde çapdan çykan ilkinji eseri hasaplamak bolar.”⁹

Aslynda, makalada berilýän maglumata görä, general I.F.Blaramberg öz dosty, şol ýyllarda Eýranda Russiýanyň wekili hökmünde işlän Aleksandr Hodzkonyň (1804–1894) ýygnan maglumatlaryny okap görende, Magtymgulynyň şygrylary bilen tanyşýar we “Keçdir ýaranlar” atly goşgusyny saýlap alyp, “Mudryýe mneniýa” diýen at goýup, 1841-nji ýylda rus diline geçirýär. Diýmek, generala Magtymgulynyň goşgusynyň täsiri örän uly bolan bolmaly, ol goşgynyň täsirinden çykyp bilmän, ahryy aradan 12 ýyl geçesoň (1853), şol goşgyny okyjylara ýetiripdir. Terjime kalba has ýakyn, general goşgynyň many-mazmunyna düýpli düşünişdir, kyssa bilen bolsa-da, pikirler özüne çekiji, täsirli. Makalada awtor ilkinji terjimäni we soňky

⁹ Türkmen ruhunyň almaz täji. Kitapdaky makala: Dünýä Söyegowa. Magtymgulynyň goşgularynyň dünýä dillerine terjime edilişiniň taryhyndan: rus terjimeçileri. – A., 2014, s.242–248.

terjimäni hem-de goşgynyň asyl nusgasyny (baş bent) beripdir. Şeýle edilmegi, örän ýerlikli bolupdyr. Şeýle-de, Magtymgulynyň şygrylaryny terjime edenleriň birnäçesi hakda makalada degerli maglumatlar berlipdir. Makala soňky döwürlerde ýazylan hem bolsa, irki döwürlere degişli gürrüňler edilýändigini üçin, ol hakda işiň girişinde söhbet açmagy makul bildik.

Gözlegler bizi 1855-nji ýylda “Архив науки и культуры России” atly nemes žurnalynda hem Magtymguly hakda gysgajyk bir makalanyň çap edilendigi hakdaky habaryň üstünden eltdi. Bu habar hem ýokarky agzalyp geçilen F. Aýtjanowanyň makalasynda duş gelýär. Makalanyň awtorynyň bellemegine görä, gysgajyk habar redaksiýanyň adyndan berlipdir. Bu hem magtymgulyşynaslykda uly ähmiýete eýe bolan waka. Habar “Meşhur şahyr” diýlip atlandyrylypdyr. Gysgaça makalany okyjylaryň dykgatyna hödürleýäris:

“Biz öz okyjylarymyza entek Ýewropada belli bolmadyk beýik türkmen şahyrynyň adyny habar bermek isleýäris. Onuň ady Magtymgulydyr. Ol barada bize Dostmuhammede garşy bolan uruşda iňlis ştabynda gulluk eden nemes çinownigi gürrüň berdi. Magtymguly ýarym asyr gowrak mundan öň ýaşapdyr. Onuň goşgulary öz lirizmi we hoşlabyzlylygy bilen akylyňy haýran edýär. Magtymgulynyň goşgularyny Käbiliň, Gandagaryň, Peşewaryň, Hyradyň, Şekiniň, Şirwanyň, Tähranyň adamlary ýatdan bilýärler. Nebsimiz agyrsa-da, biz şahyryň durmuş ýoly barada hiç zat bilmeýäris. Biziň orientalistlerimiz ýakyn geljekde Magtymguly hakda birin-birin gürrüň bererler diýip umyt edýäris.”¹⁰

Makalalardaky habarlar, elbetde, Magtymguly Pyragynyň şygrylarynyň, köplenç, ýalňyşlyklar goýberlip, terjime edilendigine garamazdan, okap gören adamlaryň kalbyny

¹⁰ Türkmen ruhunyň almaz täji. Kitapdaky makala: Aýtjanowa F. Махтумкули – поэт “всея” туркмен). – А., 2014, s.212.

gozgalaña salandygyna şaýatlyk edýär. Eýýäm şol ýyllardan başlap, beýik şahyryň döredijiligine külli adamzadyň ruhy baýlygy hökmünde garalyp başlandygyny şu gysgajyk ýazgylardan aňlamak bolýar. Şondan soň gündogarşynaslar beýik şahyryň döredijiligi bilen has-da gyzyklanyp başlaýarlar. Görüp geçişimiz ýaly, gözlegler alnyp barylsa, gysgaça makalalardan hem gymmatly maglumatlar tapmak bolýar. Belki-de, ýene-de başga-başga maglumatlaryň duşmagy-da bolup biljek zatdyr. Ata Abdyýewiň taýýarlan görkezijisinde agzalan maglumatlar ýok. Diýmek, baryp XIX asyryň birinji ýarymynyň kyrkynjy ýyllaryndan başlap, Magtymguly baradaky habarlar wagtal-wagtal metbugat sahypalarynda görünüp durupdyr.

Türkologiýada ady belli rus alymy, professor I. I. Bereziniň köp tomly hrestomatiýasynda Magtymgulynyň bir gazalyny çap edip, rus okyjylaryny şahyryň bir goşgusy bilen ilkinji bolup tanyşdyrandygy hakda edebiýat äleminde köp gürrüň edildi. Bu maglumatlar görkezijide hem orun tapypdyr. Hut soňky döwürlere çenli professor Berezin Magtymgulynyň bir şygry bilen rus okyjylaryny ilkinji gezek tanyşdyran hasaplanylýardy. Emma, görüp otursak, ilkinji terjime general Blaramberge degişli eken. Görnükli ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň ýazmagyna görä, Aleksandr Bornsuň “elbetde, türkmenleriň edebiýaty ýok” diýen sözleri ýazylan makalasy çap eden ensiklopedik sözlügiň redaktory hem, soňra Magtymgulynyň bir gazalyny (öňki maglumatlara görä), “Турецкая хрестоматия” (tom II, goýberiş I, 1862, s. 88–89) atly ýygyndysynda neşir eden hem professor, belli Gündogary öwreniji alym Berezindi.¹¹

Edebiýatçy alym şahyr Allaýar Çüriýew gözlegler, barlaglar netijesinde ýazan “Türkmen edebiýatyny öwrenijiler” atly ylmy işinde “Türk hrestomatiýasynda” Magtymgulynyň bir däl-de, iki

¹¹ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s.10.

goşgusynyň (“Hiç bilmez”, “Düşen günlerim”) çap edilendigini ýüze çykardy. Bereziniň ýazgylarynda, “Düşen günlerim” goşgusynyň şahyryň ady tutulýan yzky iki setiriniň ýoklugy sebäpli, ol şygyr awtorsyz gidipdir. Diýmek, hrestomatiýada çap edilen türkmen şahyrlarynyň on ýedi goşgusynyň ikisi Magtymgula degişli. Görşümüz ýaly, gözlegler dowam edýärkä, goýberlen säwlikler düzedilýär, täzelikler, tapyndylar ýüze çykyp durmagyny dowam etdirýär.

Filologiýa ylmylarynyň doktory D.Nuralyýew “Türk hrestomatiýasynda” neşir edilen şygyrlar barada söz açyp, Berezin hakda ýazan makalasynda professoryň gözlegleri barada gyzykly maglumatlary getirýär. Alym bu hrestomatiýa we ony çapa taýýarlan alym barada şeýle ýazýar: “Ol özüniň toplan maglumatlaryny “Türk hrestomatiýasy” diýen at bilen üç tom edip çykarýar. Türkmen edebiýatynyň nusgalary hrestomatiýanyň ikinji tomunyň birinji goýberlişinde ýerleşdirilipdir. Ol 1862-nji ýylda Kawkazda neşir edilipdir. Hrestomatiýa türki halklaryň edebiýaty bilen tanyşdyrmagy niýet edeni üçin, onda hiç hili edebi-tankydy pikir ýok.”¹² D.Nuralyýew bu pikirleri hakda metbugatda hem çykyş edýär. Ol şygyrlaryň demirgazyk Kawkazda ýaşaýan türkmenleriň dilinden göçürilendigini aýratyn nygtaýar. “Näme üçin I.N.Berezin nusgalar barada öz ylmy-tankydy pikirini aýdyňlaşdyrmandyr” diýen sowala alym özüçe jogap beripdir: “... biziň pikirimizçe, şeýle ýagdaýyň sebäp bolmagy mümkin. Öňki döwrüň Gündogary öwreniş ylmynyň öňünde ilki bilen sap praktiki wezipeler durýardy. Maglumatyň nähilidigini kesgitlemezden, teoretiki jemlemeler edişdiribermek mümkin däldi. Esasy zat – publikasiýa bolup durýardy. Ýöne I. Berezin eline düşen nusgalaryň haýsy halka degişlidigini anyk kesgitläň

¹² Nuralyýew D. Türkmen edebiýatynyň dostlary. – A.,1977, s. 14.

bolsa – şunuň özi onuň üçin uly açyş bolupdyr. Biz ondan diňe şony talap edip bilýäris, başga hiç zat.”¹³

Elbetde, dogry pikir, hakykatdan-da, şeýle şygrylary tapyp çap etmek, şol döwürde uly bir açyş hasaplanýardy. Bu babatda biz hem alym bilen pikirdeş. Berezin ol goşgular hakda pikir ýöretmäge-de synanyşmaýar, onuň maksady, diňe çap etmek. Bu hem diňe türkmen şahyrlary, şol sanda Magtymguly bilen rus okyjylaryny tanyşdyrmak üçin amala aşyrylan işleriň biri. Elbetde, Bereziniň goýberen ýalňyşlyklary dogrusynda-da alym söhbet açýar. Ilkinjileriň biri bolup, görnükli alym Baýmuhammet Garryýew Magtymgulyňy öwreniji daşary ýurtly alymlar, syýahatçylar, olaryň şahyryň döredijiligini öwrenişde goýberen hatalary barada özüniň dissertasiýa işlerinde, kitapdyr makalalarynda ýeterlik gürrüň edipdi. Bular barada ikinji bapda giňişleýin gürrüň ediler.

1863-nji ýylda Orta Aziýa syýahat eden, ýurduna dolanyp barandan soňra “Orta Aziýa syýahat” atly kitabyňy neşir etdiren wenger alymy Arminiý (German) Wamberi, kitabynda beýik türkmen şahyry Magtymguly Pyragy barada, türkmen halky hakda şeýle ýatlaýar: “Emma haýsy-da bolsa bir bagşynyň Göroglynyň, ýa Aman mollanyň ýa-da gaty oňat söýülýän Magtymgulyňyň aýdymlaryny özüniň iki tarly tamdyrasynyň sesine goşup aýtmagy, türkmen üçin iň gowy hezillikdir (şol wagtky diňleýjiniň duýgularyny daşary ýurtly hem duýupdyr. Çünki türkmen halkynda Magtymgula, Görogla, saza-söze sarpa goýmak iňňän güýçli. G.Y.). Hamana, edil keramatly ýaly görülýän Magtymguly, türkmenleriň gökleň urugyndan bolup, segsen ýyl töweregi mundan öň aradan çykypdyr. Onuň biografiýasy bilen gatyşdyrylyp aýdylýan rowaýatlara garanda, ol Buharada, Hywada bolmadyk hem bolsa (Wamberi Magtymguly barada bilmeýän zatlaryny aýdýar G.Y.), dünýäniň

¹³ Nuralyýew D. Türkmen edebiyatynyň dostlary. – A., 1977, s. 14.

ähli kitaplaryny, ylmyny gowy bilip, ajaýyp zatlar döredipdir, örän oňat goşgular düzüpdir. Onuň kitaby Kurandan soň, türkmenleriň arasynda uzak wagtlap ikinji orny eýelejekdir (elbetde, dogry pikir durmuş hakykaty. G.Y.).

Magtymgulynyň eserleriniň biziň üçin gymmatlylygy, onda türkmen diliniň örän sap nusgalarynyň barlygyndadyr. ... nusgalary onuň at, ýarag hakynda we ş.m. temalara bagyşlap ýazan şygrylarynda görmek bolýar. Munuň ýaly ýagdaý Gündogar halklarynyň edebiýatynda juda seýrek duş gelýär.”¹⁴

Görşümüz ýaly, Wamberi mysal alnan sözlerinde Magtymguly barada, esasan, dogry pikir ýöredýär, emma onuň goýberen säwlikleri hem ýeterlik. Ol “Magtymguly Hywada, Buharada bolmandyr” diýip tassyklaýar. Galyberse-de, Wamberi soňky çap eden “Türkmen dili we Magtymguly diwany” atly işinde, ýokarda aýdylan gowy pikirlerine özi garşy çykýar. Bu barada monografiýanyň dowamynda, ýeri gelende söhbet açylar.

Ýene bir rus alymy F. Bakuliniň “Песни у туркмен и поэт их Махтумкули” (seret: “Известия Кавказского отдела русского географического общества” – ЗВО, t. 1, Тифлис, 1872) atly makalasyň hem rus okyjylaryny türkmen şahyry bilen tanyşdyrmakda ähmiýetiniň bolandygy şübhesizdir. Gynansak-da, F. Bakuliniň terjimelerinde hem näsazlyklaryň, ýalňyş terjime edilen ýerleriniň gabat gelýändigini dogrusynda akademik Baýmuhammet Garryýew nygtap geçýär.¹⁵ Rus diplomatiýasynyň wekili, makalasynda türkmenleriň (F. Bakulin, esasan, ýomut, gökleň taýpalarynyň arasynda bolupdyr. G.Y.) toýlarynda bagşy diňleşmeleri, şahyrlaryň sözlerine aýdym aýdyşlary barasynda ýatlap, şeýle maglumat berýär: “Bagşy halkyň söýgüli şahyrlaryndan biriniň, Aman mollanyň, Magtymgulynyň we başgalaryň eserini ýa improwizirleýär ýa-da aýdyp berýär. Magtymgulynyň ähli türkmenler, özleriniň

¹⁴ Вамбери А. Путешествия по Средней Азии. (икинji neşir). – М.: 1874, с. 280.

¹⁵ Гarryýew В. Magtymguly. А., 1975, s. 10.

taýpalaryna garaman, has aýratyn sylaýarlar... Magtymgulynyň öwlüýä-mukaddesligi, türkmenleriň arasynda şek-şübhe döretmeýär, türkmenler onuň ähli ýazan we aýdan zatlary ir-u-giç berjaý bolmalydyr diýýärler.”¹⁶

Soňra Bakulin şahyr barada maglumatlaryň azlygy, ýöne onuň türkmenleriň gökleň taýpasyndandygy, oňa düýşünde şahyrçylyk ylhamynyň berlendigi, onuň elýazmalaryny göçürjileriň her bir elýazmany göçürenlerinde, şol ylham bagyş edilen goşgusy bilen başlaýandyklary hakda ýatlap, özüniň şol goşgularyň içinden iki sanysyny alyp, sözme-söz terjime edendigi hakda ýazýar. Elbetde, bu ýerde F. Bakulin özünden öň Orta Aziýa syýahat eden, ýurduna dolanyp barandan soňra “Orta Aziýa syýahat” hem “Türkmen dili we Magtymguly diwany” atly kitaplaryny neşir etdiren wenger alymy Arminiý (German) Wamberiniň pikirlerini başgaçarak äheňde gaýtalaýar. Ýeri gelende, D. Nuralyýewiň arhiwlerde oturyp, Bakuliniň fonduny ýörite öwrenendigini hem ýatlap geçmekçi.

Filologiýa ylymlarynyň doktory D. Nuralyýew “Türkmen edebiýatynyň dostlary” atly kitabynda, ýokarda agzalyp geçilen Fýodor Abramowiç Bakulin barada makala ýerleşdiripdir. Ol bu makalany ýazmak üçin ýörite F. Bakuliniň fonduny öwrenipdir. Bakuliniň 1870-njhi ýylda Astrabatda rus konsulynyň wezipesini ýerine ýetiriji bolup bellenendigi, 1873-nji ýyldan bolsa şol wezipä tassyklanandygy hakda arhiw maglumatlaryna esaslanyp ýazýar. Alym F. Bakuliniň toplan maglumatlarynyň Leningradyň (häzir Sankt-Peterburg) Gündogary öwreniş institutynyň «Gündogarşynaslar arhiwinde» saklanýandygy (fond № 110) barada maglumat berýär.

Bakuliniň gysga ömründe türkmen edebiýaty, ylaýta-da, Magtymgulynyň şygrylary bilen gyzyklanandygy barasynda

¹⁶ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 10. Magtymguly. Rus dilinde çap edilen makalalar ýygyny. – A., 1960. s. 8.

söhbet açan alym şeýle ýazýar: “F. Bakuliniň fondunda “Türkmen hatlaryndan we Magtymgulynyň eserlerinden bölek terjimeler” diýen maglumat bar. Şonda aşakdaky setirler ýazylypdyr: “Söýgüli türkmen halk şahyry Magtymgulynyň aýdymlaryndan nusgajyklaryň terjimesini hödürlemek isledim. Olaryň ikisini originalda we terjimede hödürleýärim. Söýgüli türkmen şahyry Magtymgulynyň aýdymlaryndan şulary hödürleşem-de, olar örän köpdür we türkmenleriň arasynda ýörgünli, hormatlanýan eserlerdir. Türkmenleriň ýomut tiresinden bolan Molla Durdudan kynlyk bilen alan bu ýygnyndym, halk şahyrynyň eserleriniň diňe az bölegidir... Onuň biografiýasy hakda Wamberiniň aýdanlaryndan başga bilýän zadymyz ýok...” SSSR YA-nyň Gündogary öwreniş institutynyň Leningrad bölümi, f. – 110, Bakulin F. A. “Türkmen hatlaryndan we Magtymgulynyň eserlerinden bölek terjimeler.”¹⁷

Görşümüz ýaly, Wamberiniň hem, Bakuliniň hem Magtymguly barada aýdan sözlerinde pikir meňzeşlikleri gaýtalanýar. Ýöne ikisi hem durmuş hakykatyny ýazýar, türkmenleriň Magtymgulyny welilik derejesinde kabul edendikleri hakda aýratyn nygtap geçýärler. Wamberi türkmenleriň arasynda bolanda, olaryň Magtymgula garaýyşlaryna anyk göz ýetirip, onuň kitabyňyň Kurandan soň ikinji orny eýelejekdigi hakda dogry netijä gelýär. Ol Magtymgulynyň döredijiligi hakda-da birinji kitabynda dogry pikir ýöredýär. Emma aradan çykan ýyly hakda eşiden maglumatyny anyklaman, gözlegde bolman, ýazaýan bolara çemeli. Ylymda dogry bilmeýän zadyň hakda çak edilip, çaklama hödürlenýär. Ol gürrüňlere alymyň nukdaýnazaryndan garaman, käbir adamlardan eşidenini hakykat ýaly edip ýazyypdyr, hatda şeýle çak edilýär hem diýmändir. Netijede, Wamberiniň sözi bilen hem ýalňyş terjimehal döräpdir. Ine, alymyň esasy goýberen hatasy.

¹⁷ Nuralýew D. Türkmen edebiýatynyň dostlary. – A., 1977, s. 31–32.

Gürrüni edilýän, 1879-njy ýylda çap edilen ikinji işini A. Wamberi “Türkmen dili we Magtymguly diwany” diýip atlandyrýar. Kitapda şahyryň 10 sany goşgusy bölekleýin, 31 goşgusy bolsa dolulygyna neşir edilip, Magtymgulyny dünýä tanatmaklyga, elbetde, uly goşant goşýar. Emma, şahyryň hiç wagt gymmaty egsilmejek, gyzylyň gyryndysy ýaly, jana tenekar sözlerine düşünişip bilmän, köp säwlikler goýberip, akyldaryň gymmatly söz hazynasyna zeper ýetiripdir. Olar hakda degerli sahypalarda gürrüň ediler. Diýmek, XIX asyryň 40-njy ýyllaryndan başlap, Magtymgulyny öwrenmek zygiderli dowam edip gelipdir. Elbetde, şu ilkinjiler türkmenleriň milli guwanjyna öwürülen bu beýik dananyň döredijiligini öwrenmäge goşant goşup, onuň terjimehal maglumatlaryny we sygyrlaryny öz ýurtlarynda neşir etdirýärler, çawynyň dünýä yüzüne ýaýramagyna sebäp bolýarlar. Çünki şahyryň gyzyldan gymmatly çeper setirleri ýalňyş terjime edilse-de, her bir okap göreni, diňläni haýran galdyrypdyr. Biz muňa ýokarda agzalyp geçilen general Blarambergiň ilkinji rus diline terjimesiniň mysalynda-da göz ýetirýäris. Elbetde, düşünmezlikden köp ýalňyşlyklar hem goýberlipdir, şol säwlikler bilen hem goşgular gowy garşylanypdyr, ynsan duýgularyna täsir edipdir.

XIX asyryň ikinji ýarymynda Magtymgulynyň bir golýazmasynyň tapylandygyny, ol golýazmanyň Rafail Ýeznaýew tarapyndan şol asyryň ahyrlarynda rus diline geçirilip, neşir edilmän galandygy, onuň elýazmasynyň Rus geografiýa jemgyýetiniň arhiwinde saklanýandygy hakynda hem görnükli gündogarşynas alym, professor Ý. E. Bertels özüniň türkmen edebiýatynyň öwreniliş taryhyna bagyşlanan makalasynda (1944) maglumat berip, şeýle ýazýar:

“Kaspi deňzinde terjimeçilik wezipesinde bolup, 1874-nji ýylda Magtymgulynyň bir golýazmasyny göçürüp ýazan we şol nusgasynyň ýanyna onuň rus diline doly terjimesini

goşan Rafail Ýeznaýew diýen bir adamyň Sankt-Peterburg (Leningrad) geografik jemgyýetinde saklanýan golýazmasy ýokarky agzalan golýazma (türkmen edebiyatynyň janköeri Ý.E.Bertels makalada ýene bir tapylan golýazma hakda gürrüň açýar. G.Y.) örän gyzykly goşmaça bolup durýar. Ýeznaýewiň golýazmasynyň dilini barlamaklyga Türkmenistan SSR Ylymlar akademiýasynyň habarçy agzasy Z.Muhammedowa ullağan eserini bagyşlady. Eser senesi takyk görkezilen belli bir dokumentiň diliniň ilkinji ullağan barlanmasy bolup durýar.”¹⁸ Ýokarky agzalan F.Bakuline bagyşlanan makalasynda, alym D.Nuralyýew köp zatlary öwrenensoň, Magtymgulynyň Astrabat golýazmasyny terjime eden Ýeznaýewiň Bakulin bilen bilelikde işlän bolmaklary mümkin diýen netijä gelýär.¹⁹ Umuman, daşary ýurtly alymlar Magtymgulynyň eserleri bilen içgin gyzyklanypdyrlar.

Ýeri gelende ýatlasak, görnükli alym, filologiýa ylymlarynyň doktory, türk Dil Kurumynyň agzasy, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň habarçy agzasy Zylyha Muhammedowa Türkmenistan Watanymyzda Magtymgulynyň döredijiligini öwrenen magtymgulyşynas hem dilçi alym hökmünde bellidir. Onuň kandidatlyk dissertasiýasy Magtymgulynyň Astrabat golýazmasynyň diline bagyşlanandyr. Onuň dissertasiýa işi uly gündogarşynas alymlaryň gymmatly bahasyna mynasyp bolýar. Dissertasiýa işini ýerine ýetirende, oňa görnükli alym Dmitriýew ýolbaşlylyk edýär. Zylyha Muhammedowanyň Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwrenmeklige bagyşlan makalalary hem az däl. Alym Magtymgulynyň sygyrlary boýunça tekstologik barlaglar hem alyp barýar. Alymyň alyp baran işleri hakydaky söhbetlere ýene-de dolanarys. Ylymda

¹⁸ Bertels Ý.E. Sowet Soýuzynda türkmen klassyky edebiyatynyň taryhynyň öwrenilişi. Kitapda: Magtymguly makalalar ýygyndysy – A., 1960, s.137–138.

¹⁹ Nuralyýew D. Türkmen edebiyatynyň dostlary. – A.,1977, s. 31–32.

Magtymgulyny öwreniş meselesi esasy meseleleriň biri bolup geldi. Alymlar elmydama şahyryň ömrüne we döredijligine degişli maglumatlaryň gözleginde bolupdyrlar.

Gözlegler dowam edýärkä, Magtymgulyny öwrenişde dünýä ýüzünde yzygiderli işler alnyp barlandygyna, makalalaryň, kitaplaryň çap edilip durandygyna göz ýetirmäge ýardam berýän maglumatlara ýygy-ýygydan duş gelindi. Diýmek, Magtymguly ussadyň şygrylaryny, deňsiz-taýsyz döredijiligini öwrenmeklik yzygiderli dowam edip gelipdir. Filologiýa ylymlarynyň doktory A. Aşyrowyň 2014-nji ýylda neşir edilen “Magtymgulynyň golýazmalarynyň derňewi” atly kitabynda hem XIX asyrdan öwrenilişi babatda iş alyp baran ençeme täze atlara gabat geldik. Kitapdan alnan maglumatlara diň salsak, şahyryň döredijiligi barada dürli ýurtlarda çykan neşirlerde agzalyp geçilendigine göz ýetirmek bolýar: “... Ysmaýyl Kasprinskiý 1900-nji ýylda Bakjasaýda çap etdiren “Türküstan ulamasy” atly çaklaňja kitapçasynda Magtymguly hakda şeýle maglumat berýär: “Махтумкули – один из туркменских поэтов, век назад (в XVIII веке) был жизни. Его диван был переведён на немецкий язык венгерским учёным Вамбери”. Belli alym D. Nuralyýew hem “Türkmen edebiyatynyň öwreniliş taryhyndan” atly kandidatlyk dissertasiýasynda inlis alymy G.K. Dallingiň “Türkmen diline giriş” atly makalasyndan aşaky salgylanmany getirýär: “Gökleňler ähli türkmen tireleri üçin ýeke-täk beýik şahyr, eserleri häzirem meşhur Magtymgulyny (doglan wagty 1735 (?) , ölen wagty çen bilen (1805) berdiler.” A. Aşyrow agzalan dissertasiýadan kän maglumat tapypdyr. Şolaryň biri hem D. Semýonowyň “Туркестанский край” atly kitabyndan alnan setirlerdir: “Поются часто песни национального поэта Махтумкули, умершего более 80 лет тому назад.” Kitap 1887-nji ýylda çap edilipdir. Alym A. Aşyrowyň hasaplap, netije çykarmagyna görä, sene 1805–1806-njy ýyllara gabat gelýär.

Kitapda patyşa Russiýasynyň kapitany F.A.Mihaýlowyň “Туземцы Закаспийской области и их жизнь” (Aşgabat, 1900) atly kitabyndaky maglumatlara hem ýüzlenip, ylmy barlag alyp baran alym A.Aşyrow, Magtymgulynyň soňky terjimehalyny dikeldýär.²⁰

Diýmek, türkmen danasy Magtymguly Pyragynyň şygrylary XIX asyryň kyrkynjy ýyllaryndan öwrenilip başlamak bilen, gerimini gitdigiçe giňeldip, XX asyryň dowamynda has güýçli depgin bilen öwrenilmegini dowam edýär. Magtymgulynyň eserleri dürli ýurtlarda neşir edilýär. Ol neşirlerde goýberlen hatalar, dürli näsazlyklar, şeýle hem, gowy taraplary hakda “Magtymgulynyň döredijiliginiň XX asyrdan öwrenilişi” atly bapda durlup geçiler. Çünki XX asyr ýaş türkmen ylmynyň döräp, şahyryň döredijiliginiň has düýpli öwrenilip başlanan, şeýle-de belli-belli edebiýatçylaryň tankydy pikirlerini ýüz görmezden açyk aýdyp bilen, Magtymgulyny öwrenişde goýberlen köp-köp näsazlyklaryň ýüze çykarylan döwrüdir.

Türki dünýäniň akyldar şahyry Magtymguly Pyragynyň gymmatly şygryýet hazynasy, köp sanly gündogarşynas alymlaryň ünsüni özüne çekip gelipdir. Şol döwürde şahyryň döredijiligi barada käbir nädogry garaýyşlaryň bolandygyna garamazdan, onuň baý mirasynyň, basyrylgy hazynasynyň üstüni açmakda, baý filosofiki garaýyşlara ýugrulan ajaýyp eserlerini dünýä ýaýyp, şahyryň şöhratyny ýokary götermekde, ol gymmatly şygrylar bilen dünýä halklaryny tanyşdyrmakda, dünýä alymlarynyň alyp baran işleriniň uly ähmiýetiniň bolandygy aýratyn nygtalmalydyr. Olar hem, elbetde, öz ýagdaýlaryna, goşgulara düşünişlerine görä, iş alyp barandyrlar. Kemçilikler, hatalar goýberilse-de, şol ilkinjiler bolan dünýä alymlary, syýahatçylar özleriniň kiçijik işleri bilen dünýäniň iň uly alymlarynyň türkmen edebiýaty, ylaýta-da, Magtymgulynyň eserleri bilen gyzyklanmaklaryna, onuň şygryýet dünýäsiniň

²⁰ Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalarynyň derňewi. – A., 2014, s. 297.

beýleki köp şahyrlaryň döredijiliginden tapawutly aýratynlygyny ýüze çykarmaklaryna, Magtymgulynyň kimdigini dünýä okyjylaryna tanatmaklaryna, dana şahyryň hakyky ýüzüni açyp görkezmeklerine sebäp boldular. Ýurtda belli alymlar terjimelerde goýberlen hatalary, säwlikleri hem açyp görkezip, uly zähmet bilen Magtymgulynyň baý mazmunly şygrylarynyň hakyky many-mazmunyny dünýä ýaýdylar. Şonuň üçin-de türkmen halky daşary ýurtly ilkinjilere hem ilkinji türkmen alymlaryna minnetdar bolmalydyr. Çünki terjimelerde köp ýalňyşlyklaryň gabat gelýändigine garamazdan, şahyryň şygrylarynyň many-mazmuny dünýä halklary tarapyndan gyzgyn garşylanyp, kalplara ýol ýasapdyr.

Magtymgulynyň eserleri hakda söhbet açylanda, rus alymy W.G. Belinskiň sözleri seriňe dolýar: “Şahyr näçe güýçli bolsa, ol özüniň doglan jemgyýetine şonça-da ýakyn bolýar, onuň talantynyň ösüşi, ugry, hatda häsiýeti hem jemgyýetiň taryhy ösüşi bilen şonça ýakyndan baglanyşýar.”²¹ Bu sözler hut akyldar şahyryň döredijiligi barada aýdylan ýaly bolup ýaňlanýar. Çünki Magtymguly tutuş türkmen halkynyň “ýüküni” gerdeninde çekip bilen öz döwrüniň öňdebaryjy gerçek ogly, Berdi Kerbabaýewiň belleýşi ýaly, külli türkmeni ýeňişlere ruhlandyryp, galkyndyran il ogly. Halk bilen “bir jan, bir ten bolup” ýaşan, ulus ilin söýgüsine mynasyp bolan akyldar şahyr. Häzirki günde Magtymgulynyň döredijiligi diňe türkmen halkyna degişli ruhy gymmatlyk bolman, eýsem, ähli adamzadyň gymmatly baýlygydyr. Onuň goşgulary diňe türkmen ahlagyny arassalaman, şahyryň şygryýet dünýäsi bilen tanyş bolan ähli milletleriň wekillerini ruhy kämillige gönükdirýär, kalplaryny arassalaýar, ýagşylyklara ugrukdyrýar, Watany söýmegi, ýagşyny söýüp, ýamany ýigrenmegi, halal ýoldan ýöremegi, haramlykdan gaça durmagy, mahlasý, ähli ýagşy gylyk-häsiýetleri öwredýär.

²¹ Белинский В. Г. О классиках русской литературы. – М. – Л., 1950, с. 222.

Arkadagly Gahryman Serdarymyz, hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedow ýaşlaryň VII gurultaýynda eden çykyşynda ýaş nesilde Watana bolan söýgini terbiýelemek barada aýratyn durup geçip, şeýle diýdi: “Gahryman Arkadagymyzyň başlangyjy bilen «Türkmenistanda ýaşlar baradaky döwlet syýasatynyň 2021–2025-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy» kabul edildi. Maksatnamada ýaş nesillerde Watana we şöhratly taryhymyza buýsanjy, ylym-bilime höwesini artdyrmagyň ýaşlar baradaky syýasatyň esasy ugry bolup durýandygy belenilýär.

Häzirki wagtda ýaşlara «Watan» diýen beýik düşünjäniň mukaddesligini düşündürmek, ony gözün göreji ýaly goramagy we ýürekden söýmegi terbiýelemek örän möhüm wezipeleriň biri bolup durýar. Şoňa görä-de, berk bedenli, halkymyzyň taryhyny, medeniýetini, döp-dessurlaryny we maşgala gymmatlyklaryny hormatlaýan şahsyýeti kemala getirmäge gönükdirilen çäreleri mundan beýläk-de yzygiderli geçireris.” Elbetde, “Türki dünýäniň akyldar şahyry” adyna mynasyp bolan beýik şahyr Magtymgulynyň kämil şygryýetiniň ähmiýeti çäksizdir. Häzirki Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe hormatly Prezidentimiziň Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň Ýaşlar syýasatynda Magtymgulynyň eserleriniň terbiýeçilik täsiriniň uly boljakdygy aýdyň hakykatdyr. Onuň kämil, gözəl şygryýeti ýaşlarda asylylygy gylyk-häsiýetleri terbiýelemekde iňňän uly ähmiýete eýe bolup biljek gymmatly ruhy hazynadyr.

Türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň, hormatly Prezidentimiz Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň taýsyz tagallalary bilen 2024-nji ýylda şahyryň doglan gününüň 300 ýyllygyny giňden dabaralandyrmak boýunça ýurtda alnyp barylýan işler, külli adamzadyň beýik akyldar şahyry Magtymgula goýulýan belent sarpadan nyşandyr.

*Baş egip, türkmeniň eziz jana-janyňa,
Müň togap bilen biz barýarys ýanyňa,
Barymyzy şärik edýär, ägirt şöhrat-şanyňa,
Pähim-paýhas ummany – Magtymguly Pyragy.*

*Hormat goýýas, päk ruhunyň baýramyňa-toýuna,
Tagzym edýäs, zer ýalkymly pikirine-küýüne,
Köpetdagyň eteginde galdy bu gün ör-boýuna,
Onuň aly jenaby, Magtymguly Pyragy.*

Gurbanguly Berdimuhamedow

B A P I

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ DÖREDIJILIGINIŇ XX ASYRDA ÖWRENILIŞI

XIX asyrda Magtymgulynyň paýhas siňen şygryýet älemini öwrenişiniň birinji tapgyryndan soň köp wagt geçmänkä, XX asyryň başlarynda eýýäm Magtymgulyny öwrenişiniň täze bir tapgyry başlanýar. Soňky döwürde edilen işleriň arasynda hem Magtymgulynyň döredijiligi babatynda gymmatly maglumatlary tapmak bolýar. Ýokarda agzalyp geçilen Ysmaýyl Kasprinskiň 1900-nji ýylda Bakjasarayda çap etdiren “Türküstan ulamasy” atly çaklaňja kitapçasyny hem şu asyrda edilen işlere goşmak bolar. Nemes etnografy we syýahatçy R. Karuts 1903–1909-njy ýyllarda Maňgýşlak türkmenleriniň arasynda bolup, olaryň däp-dessurlaryny, gündelik durmuşyny öwrenipdir. Oraz Oňalbaýew syýahatçynyň dilmajy we ýolbeledi bolupdyr. Syýahatçy ýolbelet Orazyň Magtymgulynyň gahrymançylykly aýdymlaryny ýerine ýetirmekden ýadamaýandygyny, bütin halkyň ol aýdymlary uly höwes bilen diňleýändigini barada “Maňgýşlakdaky gyrgyzlaryň we türkmenleriň arasynda” atly kitabynda ýazypdyr.²² “Magtymgulynyň gahrymançylykly aýdymlaryny bütin halk höwes bilen aýdýar” diýlip ýazylandygy hakda, belli magtymgulyşynas alym Baýmuhammet Garryýew hem dissertasiýa işinde nygtap geçýär.

1904-nji ýylda “Туркестанские ведомости” gazetinde çap edilen I. Belýaýewiň ýazgylary ünsüňi aýratyn özüne çekýär. “Gyzykly golýazma” atlandyrylan makalada gymmatly maglumatlar bar. Ol ýazgylary dolulygyna alýarys: “Zakaspi oblastiňde, Garrygalanyň (häzir Magtymguly etr. G.Y.) töwereginde ýaşayan türkmenleriň arasynda meşhur şahyr

²² Махтумкули. Избранное. Государственное издательство художественной литературы. – М., 1960.

Magtymgulynyň ullakan golýazmasy saklanýar. Gyzykly edebi ýadygärlikde türkmen halk poeziýasynyň örän täsin nusgasyna gabat gelinýär.

Magtymgulynyň eserleri diňe Zakaspi oblastindaky türkmenleriň arasynda däl, hatda Aral deňziniň kenarynda ýaşayanlaryň arasynda-da, garagalpaklaryň arasynda-da giňden ýaýrap, hakyky söýgä mynasyp bolupdyr. Magtymgulyny, türkmen edebiýatyny barlaýjy meşhur alymlar A.Wamberi, A.N.Samoýlowiç we başgalar tarapyndan toplanan käbir goşgulary, onuň köptaraply talantly şahyr bolandygyny, hem mistik, hem azatlygy, ahlaky güýçleri ynamly goraýjy bolandygyny görkezýärler.

Gündogar edebiýatyny hem-de taryhyny söýýän ýerli adamlardan kimde bolsa biri Magtymgulynyň şol golýazmasyna üns berse, örän gowy bolardy. Türkmenleriň gürrüň bermegine görä, bu awtograf her ýyl halk sudlarynyň gurultaýy geçirilende, göçürmek üçin Ashabad şäherine getirilýär”²³

Görüp geçişimiz ýaly, şol ýyllarda bu awtograf hakda türkmenlerden eşidenligi babatynda makalanyň awtory, gysga-da bolsa, düşnükli dilde maglumat berýär. Diýmek, Magtymgulynyň awtografy XX asyryň başynda hem bar ekeni. Bu makala 1960-njy ýylda Magtymguly Pyragynyň 225 ýyllyk ýubileý dabarasyna bagyşlanylýp çykarylan makalalar ýygyndysynda hem ýerleşdirilipdir. Emma, näçe gözlegler alyp barsak-da, şol awtograf hakda edebiýat we ylym äleminde gürrüň agzalanyna duş gelmedik.

Agzalan makalanyň awtory I. A. Belýaýew Magtymgulynyň döredijiligi bilen has irräk gyzyklanyp başlan hem bolsa, bu awtograf barada soň “Закаспийская туземная газета” redaktor

²³ Belýaýew I. “Туркестанские ведомости” gazetini, 1-nji iýun, 1904, №73, Magtymguly. Şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygyndysy. – A., 1960, s.11.

bolan ýyllarynda-da (1914–1917) ýatlamaýar. Göwnüňe bolmasa, şol ýyllarda gözleglere çykylaýjak ýaly. Awtoğraf alymlar tarapyndan hem gola salynmadyk bolara çemeli. Şeýlelikde, gymmatly hazynadan nam-nyşan bolmandyr, ol gymmatly hazyna barada soň gürrüň-de agzalmaýar. Göýä, “gurruk guýa gaçan ýaly.” Ýogsam, ýokarky agzalan makalany ýazmanka hem Belýaýew bar bolan maglumatlara görä, 1903-nji ýyllardan başlap, Gündogar türkmenleriniň hem-de garagalpaklaryň arasynda aýlanyp, Magtymgulynyň “Zor bolar”, “Üçi öwlatdan”, “Çatyp bolmaýar”, “Gözel sen” goşgularyny ýazyp alypdyr. Soňra bu goşgulary “Закаспийская туземная газетaда” “Garagalpak bagşylarynyň aýtgan sözleri...” atly rubrikada çap edendigi hakda maglumata gabat gelmegimiz, Belýaýewiň Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmäge has ön başlandygyna şaýatlyk edýär.²⁴

Munuň yz ýanyndan, has takygy, 1907-nji ýylda I. Ostroumow Magtymgulynyň birnäçe goşgusyňy arap harpy bilen türkmen dilinde Daşkentde “Туркестанские ведомости” gazetiniň, on sekiz sanynda çap edýär. Bu bolsa Ostroumowyň türkmen şahyrynyň döredijiligi bilen aşa gyzyklanandygynyň subutnamasydyr. Soňra ol 1907-nji ýylda Daşkentde 127 sahypalyk kitap görnüşinde çapdan çykardýar. Belli kitaphana işgäri A. Abdyýewiň uly zähmet siňdirip taýýarlan bibliografik görkezijisinde, Ostroumowyň gazetiň on sekiz sanynda Magtymgulynyň goşgularyny çap edendigi we 1907-nji ýylda bolsa ol şygrylary çapa taýýarlandygy hakda maglumat berilýär. Şeýlelikde, elbetde, käbir kemçilikleriň bolandygyna garamazdan, şahyryň goşgulary Ostroumowyň çapa taýýarlamagynda ilkinji gezek türkmen dilinde metbugat üsti bilen ýaýraýar, okyjylar

²⁴ Nazarow A. Magtymguly “Zakaspi ýerli gazetinde”. Kitapda: “Magtymguly – 250 Şahyr hakynda ylmy dokladlar, makalalar we habarlar. – A., 1989, s. 353.

şahyryň goşgularyny öz ene dillerinde okap bilýärler. Başga milletiň wekilleriniň türkmen şahyrynyň döredijiligi bilen gyzyklanyp, zähmet sarp edip, halka ýetirjek bolmaklary hem, elbetde, uly zat, sylag-hormatdan nyşan. Emma akademik Baýmuhammet Garryýewiň ýazmagyna görä, kitapçanyň bary-ýogy elli nusgada neşir edilendigi üçin, kitaby tapyp okamak kyn bolupdyr.

Şu ýerde görnükli alym D.Nuralýeýiň gözlegleri hakda hem ýatlap geçmekçi. Alym “Türkmen edebiyatynyň dostlary” atly kitabynda ýene-de bir gyzykly makala ýerleşdiripdir. Makala “Magtymgulynyň goşgulary “Türküstan ýygındysynda” diýlip atlandyrylypdyr. Alym 1963-nji ýylda Daşkentde ylmy saparda bolandygy, Nowaýy adyndaky Jemagat kitaphanasyna barandygy, ol ýerde sorag-ideg edip, N.P.Ostroumowyň “Türkestanskiýe wedomosti” gazetine redaktorlyk eden döwründe neşir eden Magtymgulynyň goşgulary hakynda maglumat berendikleri babatynda ýatlap geçýär. Soňra alym ol gazetleri gözlöp tapyp bilmändigi, olary “Türküstan ýygındysyndan” tapyp bilersiňiz” diýendikleri barada söhbet açýar. Alymyň ýazmagyna görä, bu ýygindy 516 tomdan ybarat eken. Elbetde, alym Magtymgulynyň N.P. Ostroumow tarapyndan neşir edilen goşgularyny tapmak niýeti bilen, köp gözleg geçiripdir. Ahyry yhlasy ýerine düşüp, ol goşgular ýerleşdirilen gazetleri 423-nji we 446-njy tomlardan tapanlygyny habar berýär. Alymyň habar bermegine görä, goşgular gazetiň 7, 8, 11, 13, 14,15, 16, 21, 54, 59, 63, 64, 77, 79, 80, 85-nji sanlarynda neşir edilipdir. 423-nji tomda Magtymgulynyň 70 şygry, 446-njy tomda bolsa 8 şygry bar. Şularyň baryny N.P. Ostroumow toplap, çapa taýýarlapdyr. Alym “Türküstan ýygındysynyň” Magtymgulynyň şygrylary ýerleşdirilen 423-nji hem 446-njy tomlaryny öwrenip, şeýle ýazgylary galdyrypdyr. Elbetde, biz olaryň käbirleri hakda agzamakçy: “423-nji tomuň 135–215-nji sahypalaryny beýik

şahyryň şygyrlary bezeýär. Ilkinji sahypada Magtymguly (Türkmen poemasy) “Türküstan ýerli gazetiniň 15–43-nji sanlary” diýen sözler bar. Diýmek, ýygynda şahyryň gazetde çap bolan eserleriniň hemmesi girmändir. Gazetiň 7–14, 44–85-nji sanlar aralygynda ýerleşýän eserler, näme üçindir, ýygyndyda ýok eken. Şygyrlar “Aşakda çap edilýän eserleriň awtory ýaňky Magtymguly bolup, ol şygyrlaryna öz adyny goýupdyr. Biz Magtymgulynyň goşgularyny öz tertibinde bölek-bölek edip, gazetde çap edýäris” diýen özboluşly giriş bilen açylýar” diýip, alym ýygyndy barada degerli maglumatlary berýär.²⁵ Onuň ýygyndy baradaky sözlerine salgylanýarys: “Bu ajaýyp we ägirt iş Orta Aziýa, umuman, Türküstan ülkesi barada 1917-nji ýyla çenli çykan metbugat maglumatlarynyň toplumydyr. Ýygyndy rus alymy W.I. Mežow tarapyndan düzülipdir. Onda Türküstana degişli XVIII asyrdan bäri çykan maglumatlaryň aglabasy bar” diýip, alym özüniň diňe Magtymgula degişli maglumatlary öwrenendigi hakda habar berýär. Alym N.P. Ostroumowyň zähmeti hakda aýratyn nygtap, şeýle ýazýar: “Her niçik-de bolsa, şahyryň eserleriniň Orta Aziýa halklarynyň arasynda ýaýradylmagynda N.P. Ostroumowyň alyp baran işleriniň uly ähmiýetiniň bolandygyny nygtamak gerek. Sebäbi ol diňe Magtymgulynyň eserlerini çap etmek bilen çäklenmän, türkmen klassyky edebiýatynyň öwrenilişi bilen-de içgin gyzyklanypdyr.”²⁶

Soňra 1910-njy ýylda “Diwan hezreti Magtymguly” ady bilen 80 sahypalyk kitap Buharada neşir edilipdir. 1911-nji ýylda Daşkentde çap edilen kitap “Otuz iki tohum kyssasy we Magtymguly” atlandyrylypdyr. Şol ýylda “Diwan hezreti Magtymguly” hem täzedan gaýtalanyp halka ýetirilýär. Şol bir wagtyň özünde neşir edilýän gazet-žurnallarda Magtymguly

²⁵ Nuralyýew D. Türkmen edebiýatynyň dostlary. – A., 1977, s. 43.

²⁶ Şol ýerde, s. 42.

akylalaryň eserleri zygiderli neşir edilmegini dowam etdirýär. Bu elbetde, şahyryň goşgularyna islegiň uly bolandygynyň alamatydyr. 1914-nji ýylda “Diwan hezreti Magtymguly” Buharada Gurbanberdi Gürgeni tarapyndan göçürilip, 164 sahypa ýetirilip çap edilýär. 1921-nji ýylda Şyh Muhsin Fani tarapyndan taýýarlanylan kitap, Stambulda “Magtymguly diwany we ýedi asyrylyk türkçe bir menzume” ady bilen çapdan çykarylýar. Soňra 1912-nji ýylda Abdurahman Nyýazynyň taýýarlamagynda, Astrahanda şahyryň goşgulary arap elipbiýinde (dili türkmen) kitapça görnüşinde neşir edilýär. Soňky agzalan kitap barada görnükli ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň aýdan ýakymly sözleri hakda aýratyn ýatlanlyp geçiler. Bary-ýogy 45 sany goşgy bolmagyna garamazdan, kitabyň kämil derejede taýýarlanylandygy hakda alym Baýmuhammet Garryýew hem dissertasiýasynda aýratyn nygtaýar.

Belli gündogarşynas rus alymy, akademik N.A. Samoýlowiç türkmen edebiýaty, hususan-da, Magtymgulynyň döredijiligi barada has düýpli işler alyp barýar, XX asyryň başlarynda makalalarynda, çykyşlarynda şahyryň ajaýyp sygyrlary hakda söhbet açýar. Ol 1902, 1906, 1907, 1908 ýyllarda türkmen ilinde yzly-yzyna ylmy saparda bolup, obama-oba aýlanyp, ýaşulular bilen duşuşyp, dürli maglumatlaryň ençemesini gola salýar. Elbetde, olaryň arasynda tutuş türkmen halkynyň gözüniň görejine deňän şahyry Magtymguly Pyragy hakda maglumatlar hem kän bolupdyr, şeýle hem, akylalaryň goşgulary göçürilen elýazmalar hem bar ekeni. Ol Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmek bilen düýpli gyzyklanyp, göçürilen elýazmalary toplaý, degşirip öwrenip, Magtymgulyny “bütintürkmen halypasy” diýip atlandyrýar. Onuň 1908, 1909, 1914-nji ýyllarda ýazan “Orta Aziýa türki edebiýatyndan maglumatlar”, “Magtymgulynyň eserlerine görkezgiç”, şahyryň eserleriniň görkezgijine düzen birinji, ikinji, üçünji goşmaçalary

türkmen edebiyatyny, hususan-da, Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwrenmeklige gymmatly goşantdyr. Onuň 1929-njy ýylda neşir edilen “Türkmen edebiyatynyň oçerkleri” atly işinde hem Magtymgulynyň paýhas siňen eserleri hakda söhbet açylýar. A.N.Samoýlowiçiň alyp baran uly işleri hakda ýazyjy Berdi Kerbabaýew, akademik Baýmuhammet Garryýew uly minnetdarlyk duýgusy bilen ýatlaýarlar.²⁷

Belli türkmen alymy, filologiýa ylymlarynyň doktory D.Nuralyýew hem görnükli alymyň türkmen edebiyatyny dünýä ýaýmakda bitiren hyzmatlary barada oňa bagyşlanan “Isgender Jahangir türkmen edebiyaty hakynda” atly makalasynda giňişleýin söhbet açyp, onuň Türkmenistana bolan ylmy saparlary hakda şeýle ýazýar: ”...XX asyryň başyndan bäri ol türkologiýanyň dürli bölümleri boýunça derňew işlerini alyp barypdyr. Alymyň esasy ylmy-derňewi 1902–1903-nji ýyllarda Türkmenistana gelmezinden öň başlanýar. Ol bu döwürde Hojaly molla Myratberdi ogly bilen tanyşýar, ýaş alyma örän köp maglumat kömegini berýär. A. N. Samoýlowiç türkmenleriň arasynda Isgender Jahangir ady bilen has-da meşhurlyk gazanýar. Oňa diňe Hojaly molla däl, Muhammet Myradow, Mämmet Orazow, Molla Sabyr ýaly türkmenler ençeme gezek kömek berýärler. Alym özüniň “1906–1907-nji ýyllarda Türküstana syýahat” diýen işinde Türkmenistana baryp-gelşi hakda hasabat berip, ol ýerden Abylgazynyň “Türkmenleriň şejeresi”, “Magtymgulynyň diwanlary”, “Ýusup-Züleyha”, Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” ýaly eserlerini ele salandygyny aýdýar.”²⁸ Elbetde, Magtymguly Pyragynyň şygryýet älemini öwrenişde akademik A. N. Samoýlowiçiň hem

²⁷ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 11, Kerbabaýew B. Magtymguly we oňa bolan garaşlar (garaýyşlar). Makala, “Sowet Türkmenistany” gazetini, 1940, 14-nji iýun, kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygindysy. – A., 1960, s. 28.

²⁸ Nuralyýew D. Türkmen edebiyatynyň dostlary. – A., 1977, s. 47–48.

ilkinji pikirlerinde käbir ýalňyşlyklary goýberip, wenger alymy Arminiý Wamberiniň nädogry pikirlerini gaýtalan ýerleriniň bardygy hakda alymlar ýatlaýarlar. Emma türkmen edebiýatyny doly öwrenenden soň, alym täzeçe garaýyşlaryny hödürleýär.

Onuň 1929-njy ýylda neşir edilen “Türkmen edebiýatynyň taryhyndan oçerkler” atly işinde hem Magtymguly we onuň eserleri hakda söhbet açylýar. D. Nuralyýew A. N. Samoýlowiçe bagyşlap ýazan makalasynda, alymyň Magtymguly Pyragynyň eserlerine aýratyn üns berenligi, ony yzygiderli öwrenenligi, Magtymgulyny türk halklaryň belli söz ussatlary Nowaýy bilen Fuzulynyň derejesinde goýanlygy hakda durup geçip, şeýle ýazýar: “Türkmen edebiýatynyň haýsy taraplaryna degişli makala ýazsa-da, Döwletmämmet Azadynyň, Magtymgulynyň döredijiligi A. N. Samoýlowiçiň hemişe esasy üns beren meselesi bolupdyr. Ol şahyryň 300-e golaý goşgusynyň görkezgijini düzüpdir. Alym geljekde tekstologik barlag geçirmegi niýet edinen bolara çemeli, çünki bir goşgynyň dürli wariantlary aýratyn belenilipdir.”²⁹

1960-njy ýylda neşir edilen “Magtymguly” atlandyrylan ýygynyda ýerleşdirilen rus dilindäki makalalaryň arasynda A. Samoýlowiçiň “Туркменоведение” žurnalynda (1929, №12) çap edilen makalasyna gabat geldik. Alymyň “Magtymguly we Hekim ata” atly bu makalasynda Süleýman Bakyranyň (Hekim ata) Magtymgulynyň döredijilik dünýäsine täsiri hakda söhbet açylýar. Alym bu gysga makalada Magtymgulynyň döredijiligine sopusylyk edebiýatynyň täsiri hakda gyzykly gürrüň berýär, Süleýman Bakyranyň goşgy bendini Magtymgulynyň bendi bilen deňeşdirip, özara täsir meselesini ýüze çykarýar. A. Samoýlowiç bu gysgaça belliklerini professor A. A. Semýonowyň “Туркменоведение” žurnalynyň 1929-njy ýylyň №8–9 sanlarynda çap edilen “К материалам по суфизму

²⁹ Nuralyýew D. Türkmen edebiýatynyň dostlary. – A., 1977, s. 54–55.

среди туркменского народа” atly makalasyndan soň ýazanlygy hakda nygtaýar. “Semýonow meniň köne işlerime (1915-nji ýyl boýunça) seredip, olarda Magtymgulynyň sopusylyk edebiyatyna gatnaşygy meselesiniň aýdyňlaşdyrylmandygy hakda ýazýar” diýip, öz pikirlerini beýan edýär. Ol özüniň bu mesele barada düýpli işler etmese-de, bu meselä öz makalalarynda, işlerinde yzygiderli degip geçendigi barada aýdyp, öz işlerini salgy berýär. (Seret: A.Samoýlowiç “Из истории туркменской литературы”, “Туркменская искра” gazetini, №40/73). Soňra Gul Süleýman Bakyrhanynyň XII–XIII asyrlarda ýaşap geçen sopy şahyrdygyny, Magtymgulynyň döredijiligine uly täsir edendigini mysallar arkaly ýörite belläp geçýär. Şu makalasynda Samoýlowiç sopusylyk akymynyň esasy güýçli ösen ýeriniň Horezm bolandygyny, Buharanyň täsiri bolan bolsa-da, esasan, Buhara garaşly türkmenlere has güýçli täsir edendigi hakda söhbet açýar. Hywada din ylmyndan bilim alan Magtymgulynyň horezmli sopy şahyrlaryň döredijiliginden täsirlenendigi ikuçly däl. Alym Hekim atanyň setirleri bilen Magtymgulynyň setirlerini deňeşdirip, netije çykarýar. Magtymgulynyň setirleri:

Gündogardan günbatar,
Tersa, jöhüt hem tatar,
Şäherleri hatar-hatar,
Magrybystana garşy.

Alym bu setirleriň rusça terjimesini hem berýär-de, soňra Gul Süleýman Bakyrhanynyň şeýle manydaký setirlerini ylmy barlaga çekýär:

Gün togadyn batatga,
Tersa, jöhud, tatalga,
Kullug kylyb satarga,
Şaýhym Ahmet Ýasawy.

Şu ýerde Hekim atanyň Magtymgula uly täsiri ýüze çykýar. Soňra Samoýlowiç “Magtymguly näme üçin hristianlaryň, jöhitleriň arasynda musulman tatarlary ýatlaýarka?” diýen soragy keserdip goýýar-da, şahyr öz halypasy Bakyrhanynyň ýaşan döwründäki yslamy kabul etmedik mongol tatarlary hakda pikir ýöredendir diýen netijä gelýär. Diýmek, Magtymguly sopy şahyrlardan täsirlenipdir. Alym Magtymgulynyň goşgularynda Bahaweddin Nagyşbendiniň hem agzalyp geçilýändigini, sopy şahyrlaryň Pyragynyň döredijilik dünýäsine uly täsirini ýetirendigi hakda ýatlaýar³⁰.

Görnükli alym Ý.E.Bertels Magtymgulynyň döredijiligini legendar şa Jemşidiň ýüzünde älem-jahan görnüp duran tylla jamyna meňzedýär. Elbetde, edilen işler ujypsyz bolsa-da, şol döwür üçin uly zat, çünki ol işler türkmen halkynyň milli guwanjy Magtymguly Pyragyny “türkmeniň milli şahyry”, “klassyk şahyry”, “bütintürkmen halypasy” diýen ýaly derejeli atlara mynasyp edýär. Pikirler türkmen nusgawy şahyry Magtymgulynyň goşgulary bilen düýpli tanşan belli dünýä alymlary tarapyndan aýdylýar we ykrar edilýär. Akademik A.Ý.Krymskiý Magtymgulyny ilkinji gezek türkmeniň milli şahyry hökmünde bahalandyrýar. Şahyr hakda gymmatly sözler şol ýyllarda örän kän aýdylýar. Onuň türkmen edebiýatynyň düýbünü tutan, edebiýatyň halkylygyny, milliligini has ösdüren, türkmen edebi dilini özleşdiren, kämil derejelere ýetiren, halk durmuşyndan temalary susup alan, umuman, edebiýata uly täzeçillik girizen şahyrdygy hakda aýdylan ýagşy pikirler kän. Bular Magtymgulynyň şan-şöhretiniň bütindünýä ýaýramagyna, abraýynyň artmagyna ýardam berýär. Şeýlelikde, Magtymguly türkmen edebiýatyna uly täzeçillik girizen, türkmen

³⁰ Magtymguly. Makalalar ýygyndysy, – A., 1960, s. 13–16.

edebi diliniň düýbünü tutan şahyr hökmünde edebiyatyň taryhyna girýär.

XX asyryň 20–30-njy ýyllary aralygynda Magtymgulynyň halk arasynda ýatdan aýdylyp, golýazmalardan okalyp, bagşylaryň dilinde aýdyma öwrülip, yzygiderli aýdylyp gelen paýhas siňen şygrylary, türkmenlerden ilkinjiler bolup öňe çykan ýazyjy-şahyrlaryň, ýaş türkmen alymlarynyň ünsüni özüne çekýär. Olardan käbirleri akyldaryň şygrylaryny halk arasyndan, golýazmalaryň gatларыndan bir ýere jemlemek, halk köpçüligine kitap görnüşinde ýetirmek hakda aladalanyp başlaýarlar. 1926-njy ýylda türkmen ýazyjylarynyň ilkinjilerinden biri Berdi Kerbabaýew tarapyndan taýýarlanylýan Magtymgulynyň diwany öz wagtynda türkmen halky üçin uly sowgat bolýar. Elbetde, şol wagtlar halkyň köp bölegi sowatsyz bolsa-da, sowatlylar hem her obada tapylýardy. Magtymgulynyň goşgularynyň göçürme nusgalary kitaphon adamlarda saklanýardy. Şahyryň goşgulary käbir öýlerde üşülip okalýardy, haýsydyr bir sowatly adam tarapyndan okalýan goşgular, köpçülik bolup diňlenilýärdi. Ýazyjy Nurmyrat Saryhanow tarapyndan ýazylan “Kitap” hekaýasyndaky wakalar, Welmyrat aganyň obrazy munuň anyk mysalydyr. Diýmek, Magtymgulynyň şygrylary köpçülige edep sapaklaryny berip gelýärdi. Ol goşgular edep-ekramyň ilkinji mekdebidi, türkmen halkyna uniwersitet bilimlerini berip biljek ruhy baýlykdy. Halk köpçüligi, ylaýta-da, ýaşlar ol eserlerden ar-namyslylygy, mertligi, edermenligi, watansöýüjiligi, adamkärçiligiň naýbaşy nusgalaryny, mahlasy, ýagşy gylyk-häsiýetleri, şeýle hem, giň dünýägaraýyşly bolmagy, durmuşa, ýaşayşa düşümeği öwrenýärdiler. Şeýlelikde, türkmen halky ilkinji hem uniwersitet bilimlerini Magtymgulynyň we beýleki türkmen şahyrlarynyň döredijiliginden, olaryň sözlerine döredilip, bagşylaryň dilinde ýaňlanyp, asyrlardan-asyrlara aşyp

gelen ajaýyp aýdymlardan, şeýle hem, halkyň döreden dürdänesi kimin lowurdap özüne çekip duran folklor eserlerinden alýardylar.

Berdi Kerbabaýew tarapyndan çapa taýýarlanan Magtymgulynyň şygrylary hem halk köpçüliginiň üyşülip okalýan kitabyna öwrülýär. Elbetde, görnükli ýazyjynyň ýaşlyk ýyllarynda, Türkmenistan döwleti täze gurlan ýyllaryndan iki ýyl geçenden soň taýýarlanan bu kitabyň üstünlikli taraplary kändi. Ol arap elipbiýinde taýýarlanypdy, şonuň üçin hem, arap elipbiýinde okaýanlar, ýazýanlar üçin inňän amatlydy, daşary döwletlerde ýaşayan türkmenleriň arasynda-da okalyp bllinjekdi. Ýaş Türkmenistan döwletinde ilkinji gezek neşir edilen bu kitap, Magtymgulynyň 300 töweregi goşgusyňy öz içine alýan uly göwrümlü diwanydy. Şeýlelikde, ýazyjy Berdi Kerbabaýew “elbetde, türkmenleriň edebiýaty ýok” diýip ýazan syýahatçy Bornsa uly işi bilen jogap berýär, türkmenleriň baý edebiýatynyň bardygyny diňe Magtymgulynyň döredijiligi arkaly subut edýär. Elbetde, kitabyň kemçilikli taraplary hem ýok däl. Bular barada awtoryň özi hem ýatlaýar. Kitap neşir edilenden soň, ýurtda ýetişip gelýän tankytçylar, edebiýatçylar tarapyndan kemter taraplarynyň üstünde durlup geçilýär. “Bir kemsiz gözəl bolmaz” diýleni-dä, Magtymgulynyň neşir edilen diwany barada edebiýatçy Hally Şahberdiýew “Magtymgulynyň goşgulary” atly makalasynda söhbet açyp, şeýle ýazýar: “1926-njy ýylda ýoldaş Kerbabaýewiň toplap, Türkmenistan döwlet neşiratynda basylyp çykan “Magtymguly goşgularyna” baksak, ylmy, taryhy gymmatyny, bütin ähmiýetini gaçyrýan birnäçe kemçiliklerini görjekdiris.

Birinji, sözbaşy ýoldaş Bekgi Emir Berdi tarapyndan ýazylyp, goşgulary hakda biraz maglumat berlen bolsa-da, kanagatlanarly däl. Taryhy maglumatdan ise şahyryň terjimehalyny-da ýazmandyrlar.

Ikinji, toplawjy ýoldaş goşgularyň köne dilini, şiwesini, taryhy orunlaryň atlaryny derňäp, ozalky ýaly dürüst etmekden ejiz galypdyr.

Üçünji, kitaba girdirilen goşgularyň barysy Magtymgulynyň goşgulary däl. Hatda saz-söhbete hak aşyklyk hakyndaky başga şahyrlaryň goşgulary-da goýberlipdir (goşgular ylmy barlaga çekilip, tekstologik derňew edilmänsoň, şeýle ýagdaýyň gabat gelyänligi hakda alym Baýmuhammet Garryýew hem dissertasiýa işinde belläp geçýär. G.Y.).

Dördünji, şahyr tarapdan girdirilen arapça, parsça, ýagny düşünilmeýän türk sözleriň, taryhy ýurtlaryň terjimesini, düşündirmesini kitabyň aşak başynda ýazyp görkezmek ýazylymandyr.”³¹

Berdi Kerbabaýewiň özi hem bu işi gyssagly taýýarlandygy, şol sebäpli ýalňyşlyklaryň gidendigini, bu işi ýerine ýetirmekte ylmy derejesiniň bärden gaýdandygyny, geljekde düzedilmelidigini özüniň 1940-njy ýylda ýazan, işiň öňki sahypalarynda hem agzalyp geçilen makalasynda aýratyn nygtap geçýär. Ol ýyllarda Magtymgulynyň eserleri, şeýle hem, beýleki klassyk şahyrlar, halk döredijiligi babatda ýazylan makalalar, kitapçalar kän boldy. Olaryň bary hakda söhbet açmak mümkin hem däl. Ýokarda ýatlanylýp geçilen Sboýewiň ýazgylary we beýleki gabat gelen köp sanly ýazgylar hem türkmenleriň geçmişde örän baý edebiyatynyň bolandygyny tassyklaýan gymmatly maglumatlardyr.

Bular, akademik Baýmuhammet Garryýewiň sözleri bilen aýdylanda, “Az hem bolsa, uz maglumatlardyr” (kandidatlyk dissertasiýasyndan).

Belli sazşynas rus alymy W.Uspenskiý 1920-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda ýaş türkmen döwletiniň ýolbaşçylarynyň çagyrmagy bilen Türkmenistana gelip, ýörite guralan

³¹ “Türkmenistan” gazetini, 1927, 3-nji aprel, №143.

ekspedişiýa gatnaşyp, ýerlerde halk bagşy-sazandalary bilen duşuşyp, türkmen aýdym-sazlaryna, bagşy-sazandalaryna degişli maglumatlary toplap başlaýar, tizlik bilen aýdym-sazlaryň nota ýazgylary taýýarlanylýar. Netijede, “Türkmen sazy” (1928) atly iki tomdan ybarat kitabyň bir tomlugy neşir edilýär. Kitabyň türkmen sazy barada maglumatlar berýän birinji tomuny sazşynas W. Belýaýew taýýarlaýar. Alymlaryň bellemegine görä, birinji tom bary-ýogy 1000 ekzemplýarda çap edilýär. Ikinji tomy bolsa şol wagt çap edilmän galýar, 1936 ýylda bary-ýogy birnäçe sany çykarylyp, diňe hususy arhiwlerde saklanyp galanlary bolaýmasa, başga ýerde gabat gelenok.

Türkmen aýdym-saz sungatyny öwrenmekde uly ähmiýete eýe bolan bu kitap, 1979-njy ýylda SSSR Medeniýet ministrli-giniň Sungaty öwreniş ylmy-barlag instituty bilen Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň şol wagtky Şaja Batyrow adyndaky Taryh institutynyň bilelikde taýýarlamagynda, “Türkmenistan” neşirýaty tarapyndan doly görnüşde rus dilinde halka ýetirilýär. Şulary ýatlamak bilen, kitabyň birinji tomunda Magtymguly Pyragynyň Hywada Şirgazy han medresesinde okaýarka, ýaşan hujresiniň suratynyň ýerleşdirilendiginiň ünsümizi özüne çekendigini nygtamakçy bolýarys. Alymlaryň bellemegine görä, bu surat W. Uspenskiý tarapyndan düşürilen şahyrdan galan ýeke-täk gymmatly ýadygärlik bolmaly. Şol hujrede akyldar şahyr ýaşapdyr hem ajaýyp goşgularyny döredipdir. Gör, neneşi gymmatly ýadygärlik. Türkmen akyldary Magtymguly Pyragy bilen baglanyşykly iň maýda maglumatlary hem öwrenmek, halka ýetirmek, şahyryň doglan gününüň 300 ýyllygynyň bellenilýän günlerinde has hem zerurlyk bolup durýar.

1925–1926-njy ýyllarda iki gezek yzly-yzyna (1925-nji ýylda awgustyň ikinji ýarymyndan başlap, sentýabr-oktýabr aýlary, ikinji tapgyr 1926-njy ýylyň fewral aýyndan iýunyň

ortalaryna çenli. G.Y.) ýörite gurnalan ekspedisiýada bu suraty düşürişi barada W.Uspenskiý şeýle ýazýar: “23-nji maýda (diýmek, ikinji tapgyrda, 1926-njy ýylda bolmaly. G.Y.) biz Hywa arabaly ugradyk. Şol günem ol ýere bardyk. Şol ýerde men 27-nji maýa çenli boldum... Beýleki köp sanly ýadygärlikleriň arasynda, rowaýatlara görä, (Uspenskiý “rowaýatlara görä” diýse-de, Pyragynyň ol medresede okanlygy çuňňur hakykat Elbetde, muňa “Hoş gal, gözel Şirgazy!” goşgusy subutnamadyr. G.Y.) ählitürkmen şahyry Magtymguly Pyragynyň okan Şirgazy han medresesine-de bardym. Şol ýerde men medresäniň jaýyny hem-de Magtymguly ýaşandyr hasaplanylýan hüjräniň gapysyny hem surata düşürdim.”³² Alym Magtymgulyynyň halk aýdymyna öwrülen ençeme goşgularyny, ýanynyň nota ýazgysy bilen kitapda ýerleşdiripdir. Elbetde, bular şol kynçylykly ýyllarda Magtymgulyynyň baý hazynasynyň öwrenilmegine uly goşantdyr.

1930–1950-nji ýyllar aralygynda dana şahyryň döredijiligi ýaş alymlar tarapyndan gyzgalaňly öwrenilip başlandy. Ýaş türkmen ýazyjylary Magtymgula bagyşlap ilkinji eserlerini döretdiler. Ýazyjy Nurmyrat Saryhanow tarapyndan ýazylan “Kitap” hekaýasy şol döwürde halk içinde uly meşhurlyk gazanýar. Berdi Kerbabayewiň “Magtymguly” dramasyň ýazylmagy hem uly ähmiýete eýe bolýar. Ylma teşne, ylym bilen meşgullanyp başlan ýaş alymlardan Ahmet Ahundow Gürgenli, Mäti Kösäýew, Baýmuhammet Garryýew, Zylyha Muhammedowa, G. Çaryýew we beýlekiler türkmen sygryýetiniň kämil ussady Magtymguly Pyragynyň paýhasly dünýäsini öwrenmäge ilkinjileriň hatarynda synanyşdylar.

1940-njy ýylda şahyryň ýubileýini geçirmek karar edildi. Şol döwürde şahyryň döredijiligine bagyşlanan köp sanly makalalar ýazyldy we metbugat sahypalarynda çap edildi. Şol makalalaryň

³² Успенский В. и Беляев В. Туркменская музыка. – М., 1928, – А., 1979, s.188–189.

biri Ahundow Gürgenli tarapyndan ýazylyp, “Sowet edebiyaty” žurnalynyň 1939-njy ýylda çykan dokuzynjy sanynda “Türkmen klassyk şahyry Magtymguly Pyragy” ady bilen çap edilýär. Makala Magtymguly we onuň döredijiligi hakda degerli maglumatlar berýän ilkinji makalalardan biridir. Makalada awtoryň Magtymgulynyň döwri, meşgullanan kesp-kärleri, şahyryň doglan we aradan çykan ýyllary baradaky çaklamalary, goşgularynyň ýaýraýyş ýollary hakda gürrüň berilýär. Şeýle hem, şahyryň halky eserlerden peýdalanyşy, sözleriniň nakyla öwürlip gidenligi, çeperçilik derejesi dogrusynda durlup geçilýär. Ýaş alym sözüni şeýle jemleýär: “Şeýlelik bilen, Magtymguly türkmeniň feodal we urugçylyk döwrüniň edebýatyny iň ýokary pellä galdyran we şonda birinji klassyk bolup ýetişen şahyr bolmak bilen barabar, häzirki – sowet edebýatynyň ösüşi üçin öwrenilmegi zerur bolan bir edebi mirasdyr.” Makala sada, halka ýakyn, düşnükli dilde ýazylypdyr.

Ahundow Gürgenli tarapyndan latyn elipbiýinde neşire taýýarlanan Magtymgulynyň togsan dokuz goşgusyny öz içine alýan “Magtymguly. Saýlanan goşgular” (1940) atly ýygyndy hem şahyryň döredijiliginiň öwrenilmeginde ähmiýetlidir. Kitap neşire taýýarlan awtor tarapyndan sözbaşy bilen hem üpjün edilip, onda Magtymgulynyň durmuşy we döredijiligi hakda gürrüň berilýär. Bu ýygyndy 1941-nji ýylda alym Ruhý Alyýew bilen bilelikde gaýtadan neşire taýýarlanylýp, çap edilip, halka hödürlenilipdir.

1941–1945-nji ýyllarda dowam eden Watançylyk urşunyň başlanmagy bilen, alnyp barylýan işleriň arasy birneme kesilen bolsa-da, akyldar Magtymgulynyň döredijilik älemi yzygiderli öwrenilýärdi, goşgulary başga dillere terjime edilýärdi. Köp-köp köne elipbiýden sowatly adamlar şahyryň şygrylary bilen içgin gyzyklanyp, bu işe goşant goşmaga çalyşýardylar. Ahmet

Ahundow Gürgenliniň, Mäti Kösäýewiň, ylaýta-da, ýaş alym Baýmuhammet Garryýewiň şahyryň eserlerini öwrenmekdäki ylmy gözlegleri dowam edýärdi. Ýaş alym Garryýewiň işleri barada ýörite bapda gürrüň ediljekdigini nazarda tutup, häzirikçe diňe agzap geçmek bilen çäklenýäris.

Rus alymlaryndan hem ençemesi şahyryň baý poetiki mirasyna bagyşlanan makalalar bilen çykyş edýärler. 1940-njy ýylda başlanan ikinji jahan urşy zerarly başa barmadyk Magtymgulynyň ýubileýine taýýarlyk görülýän döwürde, ýazyjy L.Kuleşowyň “Magtymguly hakynda Moskwanyň ýazyjylarynyň aýdany” atly makalasy hem “Sowet Türkmenistany” gazetinde çap edilýär. Makalada dekabir aýynyň soňky günlerinde Moskwada Magtymgulynyň goşgularynyň Mark Tarlowskiý tarapyndan terjime edilen ýygnyndysyny ara alyp maslahatlaşmaga bagyşlanan agşam geçirilendigi hakda aýdylýar. Agşama moskwaly ýazyjy-şahyrlardan ençemesi, terjimäniň redaktory P.Skosyrew, şeýle hem, Türkmenistandan Annanurow, Çaryýew, Abdalow gatnaşýarlar. Magtymgulynyň rus diline geçirilen goşgulary bilen tanşan ýygnaga gatnaşanlaryň hemmesi bir netijä gelýärler. Ine, gelnene netije: “ – Biz edebiyatda ägirt uly wakanyň bolandygyny görýäris.... –manysynyň çuňlugy we obrazlarynyň üýtgeşikligi barada geň galdyryan täze şahyra biz eýe bolýarys.... Magtymgulynyň eserleri rus edebiyatyna goşular, onuň özi rus okyjysynyň söýgüli şahyry bolar... Gündogaryň şahyrlary hakdaky pikiri Magtymguly üýtgedýär we giňeldýär... Magtymgulynyň goşgularynyň örän manylylygy, ol goşgularda filosofiýa sözleriniň üýtgeşik obrazlar bilen utgaşdyrylyşy genial işdir...”³³

³³ Kuleşow L. Magtymguly hakynda Moskwanyň ýazyjylarynyň aýdany. “Sowet Türkmenistany” gazetini, 1940, 27-nji dekabir. Kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygnyndysy. – A.,1960, s. 30–33.

Şol ýyllarda ýazylan makalalarda alymlar, ýazyjylar Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmekde dünýä alymlary, syýahatçylary tarapyndan goýberlen säwlikler hakda erkin pikir ýöredip, oýlanmalaryny çekinmezden aýdyp başlaýarlar. Elbetde, ilkinji ýyllarda agzalýan kitaplary, makalalar bilen doly tanşyp bilmändikleri olaryň erkin pikir ýöretmeklerine mümkinçilik bermedik bolara çemeli. Haçan-da ol edilen işler bilen tanyşmak mümkinçiligi döränden soň, Magtymgulyny öwrenmekde olaryň goýberen hatalary Magtymgulynyň ajaýyp şygrylary bilen jadylanan döwrüň görnükli wekilleriniň çetine degip, olarda nägilelik uçgunlary döräp, kem-kemden köräp, ol goýberlen säwlikler hakda açykdan-açyk aýdyp, dünýä alymlarynyň dykgatyna ýetirmek islegi döreýär. Olaryň maksady, ussat şahyr Magtymgulyny, onuň gymmaty egsilmejek şygrylaryny borbolgusyzlardan, aýyplaýjylardan goramakdy.

Görşümüz ýaly, XVIII asyrdan başlanýan ýaşap geçen dana şahyr Magtymguly Pyragynyň gymmatly şygryýet hazynasy Gündogary öwreniji köp sanly alymlaryň ünsüni özüne çekip gelipdir. Şol döwürde şahyryň eserleri barada käbir nädogry garaýyşlaryň bolandygyna garamazdan, onuň baý mirasynyň, basyrylgy hazynasynyň üstüni açmakda, dünýä ýaýmakda, baý filosofik oýlanmalara ýugrulan ajaýyp eserleri bilen dünýä halklaryny tanyşdyrmakda dünýä alymlarynyň eden işleriniň uly ähmiýetiniň bolanlygy, şu edilen işlerden hem görünüp dur. Şol irki döwürlerde ylmy äheňli düýpli pikirleri öňe sürýän makalalar hem çap edilip başlanýar. Goýberlen säwlikler barada Magtymgulynyň gymmatly mirasy bilen jadylanan görnükli ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň 1940-njy ýylda çap eden “Magtymgula bolan garaşlar (garaýyşlar)” atly makalasy, şeýle äheňdäki makalalardandyr. Makala Magtymgulyny öwrenijileriň alyp baran işlerine tankydy garaýyşlar bilen ýazylypdyr, elbetde,

makalada olaryň eden işlerine minnetdarlyk duýulýar. Emma goýberen säwlikler, dürli näsazlyklar hakda tankydy pikir hem ýöredilýär. Ýazyjy Aleksandr Borsuň “elbetde, türkmenleriň edebiyaty ýok” diýip beren maglumatyny “Türkmenleriň göreşgenligi hakynda hekaýalar” atly kitapdan alandygyny aýratyn nygtaýar. Onuň tassyklamagyna görä, bu hekaýalar rus alymy Bereziniň redaktirlemeginde çykýan rus edebi enşiklopediýalarynyň birinde neşir edilipdir. Emma Borsuň yzysüre Türkmenistana gelen Hodzko-Boreýko, ýokarda ýatlap geçişimiz ýaly, onuň sözlerini ýalana çykaryp, Magtymgulynyň üç şygry bilen gysgaça terjimehalyny Londonda iňlis dilinde neşir edip, şahyryň çawyny dünýä ýaýradýar. Ýazyjy Magtymgulynyň şygrylary hakda iş alyp baranlaryň goýberen säwlikleri barada sözüni dowam edip, janyýangynlylyk bilen şeýle ýazýar: ”Wamberi şol syýahatynda Magtymgulynyň 260 sahypaly küti bir golýazmasyny alyp gidýär. Ol özüniň “Türkmen dili we Magtymgulynyň döredijiligi” atly makalasynda (nemes Gündogar jemgyýeti žurnalynyň 33-nji tomunda, 1879) Tähranda bolan iňlis wekili Tomsona hat ýazanyny, ondan Magtymgulynyň asyl nusgasyndan nusga (kopiýa) göçürip ibermegi haýyş edenini we ondan Magtymgulynyň doly bolmadyk kitabyny alanyny ýazýar. Ol bu meselede hem ýalňyşlyk goýberip, harsal golýazmadygyny bilip dursa-da, şol esasda işläp, özi hem manysyna düşünmedik şygrylaryny okyjylara hödürleýär. Şeýlelikde, Magtymgulynyň şygrylaryny peseldýär, many-mazmunynyň bozulmagyna sebäp bolýar.”³⁴

Soňra Berdi Kerbabaýew Wamberiniň çap edip çykaran şygrylary hakda pikir ýöredip, onuň goýberen ýalňyşlyklary

³⁴ Kerbabaýew B. Magtymguly we oňa bolan garaşlar. Makala, “Sowet Türkmenistany” gazetini, 1940, 14-nji iýun, kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygyn-dysy. – A., 1960, s.25.

babatynda aýratyn durup geçýär. “Wamberi türkmen edebiýatynyň beýik klassygy Magtymgulyny dünýä alymlaryna tanatmakda we türkmen edebiýatyna hyzmat etmekde birinji ädim ätlän hem bolsa (elbetde, birinji ädim ätlän Aleksandr Hodzko. G.Y.), Magtymgula düşünmän, ony çen bilen terjime edip bozup çykarmakda, filosof şahyryň beýik pikirleriniň dogrulyk bilen dünýä ýaýramagyny gaýra tesdirýär. Wamberiniň sol uly hatasy netijesinde Magtymguly dünýä alymlarynyň nazarynda şu çaka çenli öz ornuny tapyp bilmän gelýär (ýazyjy 1940-njy ýyllary göz önünde tutýar. G.Y.).

Wamberiniň hatalaryndan nemuna:

“Daglar ýeriň myhydyr” diýen setiri Wamberi:

Daglar hakyň nejidir,

Kemlik eýle – kemal bar,

Menlik eýle – zowal bar – diýen setirleri:

Kemlik eýleme – keman bar,

Menlik etme – zowal bar –

diýip terjime edýär we şulara meňzeşler.

Aýratyn sözlerden mysal alyp görsek: “dözmek” sözüni – düzbe-düz, “tüsse” sözüni – tuspa, “iman” sözüni – ýaman, “keýp” sözüni – gep, “pul” sözüni – pil edip, biri-birine golaýlaşmaz ýaly ýalňyş terjime edipdir.³⁵

Ýazyjy Wamberiniň terjimelerine närazylyk bildirip, mysallar alyp gürrüň edenden soň, Wamberi baradaky söhbetini şeýle tamamlýar: “Netijede, Magtymgula şeýle baha berýär: “Meniň alan maglumatlaryma we meniň pikirime görä, Magtymguly medresede okamadyk we okamagy, ýazmagy

³⁵ Kerbabaýew B. Magtymguly we oňa bolan garaşlar. Makala, “Sowet Türkmenistany” gazetini, 1940, 14-nji iýun, kitapda: Magtymguly, Makalalar ýygyn-dysy. – A., 1960, s.25.

bilmedik, hatsyz-sowatsyz bir adam. Onuň ylymsyzlygy hakynda gürrüň hem bolup bilmez. Ol ýöne ylham gelen wagtynda şygry düzen we düýşünde görenlerini samrap ýören Meşrep diwana ýaly bir sopy... Wamberi ylymly bir adam bolsa-da, işan-mollalar bilen namaz okaşyp we olaryň söhbetinde boldugy üçin, Magtymgulyny görüp bilmeýän din-şerigatçylaryň sözleri oňa täsir edýär. Wamberi şonuň üçin işanlaryň dili bilen gepläp, Magtymgula sürteňde ýokmajak bahalary berýär.”³⁶

Ýöne Wamberi “Orta Aziýa syýahat” atly birinji kitabynda Magtymgula has gowy baha beripdir. Ol barada ýokarda agzalyp geçildi. Näme üçindir alym garaýyşlarynda durnuksyz. Görşümüz ýaly, türkmen halkynyň ýüzüniň tuwagy, akyldar, dana şahyra şeýle sözleriň aýdylmagy, geljekki uly ýurda ady dolan, gymmatly eserleri dünýä ýaýran, halkyň çäksiz söýgüsine myhasyp bolan görnükli ýazyjy Berdi Kerbabaýewi baryp-ha, 1940-njy ýyllarda gazap atyna atlandyrypdyr. Ýazyjy hyjuwly sözler bilen şeýle näsazlyklara garşy pikirlerini aýkdan-aýk aýdyp bilipdir. Şol ýyllarda öz sözleriňi şeýle batyrgaýlyk bilen aýtmak, her kese başartjak zat däl. Berdi Kerbabaýew Wamberiniň ýalňyşlyklaryny gönüden-göni aýdanson, Magtymgulynyň Platondan, Aristotelden, mahlasý, ylmyň ähli ugurlaryndan habardar bolan juda ylymly adam bolandygy hakda pikir ýöredip, şeýle netije çykarýar: ”Magtymguly türkmen edebi diliniň fundamentini goýdy. Magtymgulynyň dili – halk dili. Magtymgulynyň sözi – halk sözi. Magtymgulynyň şygrylary halky hyýal atyna ataran we edermenlik gylyjyny guşadan şygrylar. Emma Wamberi “Magtymgulynyň dili şygry dil däl” diýen sözler bilen nädogry çykyş edýär.”³⁷

³⁶ Kerbabaýew B. Magtymguly we oňa bolan garaşlar, makala, “Sowet Türkmenistany” gazetini, 1940, 14-nji iýun, kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygyn-dysy, – A., 1960, s. 26.

³⁷ Şol ýerde. s. 27.

Soňra ýazyjy Berdi Kerbabaýew ýokarky agzalan makalasynda, XX asyryň başynda N.Ostroumowyň hem Magtymgulynyň goşgularyny neşire taýýarlarda Wamberiniň hatalaryny goýberendigi hakda söz açyp, närazylyk bilen indiki bir uly alymyň Magtymguly hakda hakykaty ýüze çykarandygyny hoşallyk bilen ýatlaýar: “Emma rus türkologlaryndan biri (A.N.Samoýlowiç. G.Y.). Magtymguly hakynda kän maglumatlar toplayar. Türkmenistana birnäçe gezek gelip gidýär, türkmen edebiýatyna höwesgär ýaşulular, bagşylar, nakylçylar bilen sözleşýär. Magtymgulynyň birnäçe nusgalaryna eýe bolýar. Rus žurnallarynda Magtymgulynyň goşgularyny-da çap edip çykarýar.... Magtymguly we türkmen edebiýaty hakynda kitapçalar çykarýar, togsana golaý türkmen şahyrynyň adyny sanaýar (ine, şu maglumatlar hem Aleksandr Bornsa takyk jogap dälmi, eýsem. G.Y.), Wamberiniň, Ostroumowyň Magtymgula düşünmändiklerini, ýalňyş baha berendiklerini görkezýär. Magtymgulyny türkmen halkynyň gahrymançylygyny, ykdysady, syýasy, ahlaky ýagdaýlaryny öz döredijiliginde görkeziji we pikir ýörediji bir şahyr diýip tanaýar. Elbetde, bu bahalar, ol türkologyň türkmen edebiýatyna we Magtymgula hyýanatsyz garaýşyny, hakykaty äşgär edişini görkezýär. Şeýle-de bolsa, Wamberiniň täsiri, ýagny Magtymgulyny kemally öwrenip bilmezlik, oňa düýpleýin düşümezlik we tüýs degişli baha bermezlik kemçiligi munda-da görünýär. Ol hem Wamberi ýaly Magtymguluda sopolyk derwüşligi öňe sürýär.”³⁸

Şahyryň döredijiliginde sopusylyk äheňleriniň bardygyny, elbetde, Berdi Kerbabaýew hem inkär edenok, ýöne esasy zat, onuň pikiriçe, şahyryň gymmatly pikir

³⁸ Kerbabaýew B. Magtymguly we oňa bolan garaşlar. Makala, “Sowet Türkmenistany” gazetini, 1940, 14-nji iýun, kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygyn-dysy. – A., 1960, s. 28.

ýöredijiliginde, geniallygynda we ölmez-ýitmez eserleri döretmegindedir. Ýöne başga-da bir zady göz öňünde tutmak gerek, başga milletiň wekili bolup, şahyryň baý filosofiýa ýugrulan şygrylaryna düýpli düşünmek aňsat hem däl. Olar hem kynçylyk çekendirler. Türkmen bolup, Magtymgulynyň filosofik pikirlerine düşünmek çetin, elbetde, manysyny tirmek üçin köp “kelle döwmeli.”

1912-nji ýylda Abdyrahman Nyýazy tarapyndan Astrahanda neşir edilen kyrk baş sany goşgy hem oňa ýazylan sözbaşy belli ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň göwnünden turupdyr. Ol sözbaşyda Magtymgulynyň şanyna aýdylan sözleri buýsanç bilen okyjylaryň dykgatyna ýetirýär: “Şahyr ahlaga, gözel terbiýä, gysgasy, adamçylyga hyzmat edipdir, jomartlyk, mertlik, gaýratlylyk, gaýratsyzlyk we akmaklyk ýaly adamlaryň içki ruhlaryny gözel röwüşde suratlandyrypdyr. Şonuň üçin hem bu eser bütin adamçylyga hyzmat edip, asyrlar durdukça öz ähmiýetini saklajakdyr.”³⁹ Şu sözleri mysal alan Berdi Kerbabaýew 1912-nji ýyla çenli Magtymguly hakda şeýle göwnemakul söz aýdanlaryň ýokdugyny aýratyn nygtaýar. Elbetde, sözbaşyda Magtymguly hakda köp-köp gymmatly sözler aýdylypdyr, ýöne olaryň barysy dogrusynda gürrüň etmegiň mümkin dældigini ýatlap, Magtymguly hakda çap edilen kitaplaryň, makalalaryň başgalary hakda söhbeti dowam etdirmekçi.

Magtymgulynyň sözlerine düşünmän, nädogry netije çykaran alymlara, şahyryň şygrylaryny neşir edenlere jogaby, biz akademik Baýmuhammet Garryýewiň işlerinden hem, Gündogary öwreniji belli alym Ý. E. Bertelsiň makalalaryndan hem tapýarys. Gündogarşynas alym, türkmen edebiyatynyň

³⁹ Kerbabaýew B. Magtymguly we oňa bolan garaşlar. Makala, “Sowet Türkmenistany” gazetini, 1940, 14-nji iýun, kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygyndysy. – A., 1960, s. 29.

janköýeri, Magtymgulynyň poetiki mirasyny yhlas bilen öwrenen professor Ý.E.Bertels Magtymgulynyň döredijiligi hakda köp gymmatly pikirleri aýdypdyr. Görnükli alymyň Magtymguly barada aýdan gymmatly sözleri, şahyryň abraýyny bütindünýä möçberinde ýokary göterip, çawyny dünýä ýaýradýar.

1960-njy ýylda Magtymgulynyň 225 ýyllyk ýubileý dabarasyna bagyşlap neşir edilen makalalar ýgyndysynda, 1940-njy ýylda geçirilmeli, emma başlanan jahan urşy zerarly başa barmadyk ýubileý mynasybetli we ondan soňky döwürde ýazylan makalalaryň çap edilmegi, Magtymgula bolan ünsüň hiç wagt gowşamandygynyň alamatydyr. Şol ýyllardan başlap, Magtymgulynyň eserleri yzygiderli öwrenilip gelýär. Onuň “Jemşidiň jamyny” ýatladýan umman kimin baý söz hazynasy elmydama ýazyjy-şahyrlaryň, hususan-da alymlaryň nazaryndan daşlaşmaýar. Magtymguly Pyragynyň döredijiligine bagyşlanan dissertasiýalar goralyp durýar, şahyr hakda eserler ýazylmagyny dowam etdirýär. Agzalan makalalar ýgyndysynda görnükli Gündogary öwreniji alym Ý.E.Bertelsiň 1940-njy ýyllarda we soňky döwürlerde Magtymgula hem-de türkmen edebiyatyna bagyşlap ýazan üç makalasyň ýerleşdirilmegi, örän ýerlikli bolupdyr. Beýle edilmegi, okyjylar köpçüligi üçin has amatly.

Makalalaryň birinjisi “Çeper döredijilik hakynda Magtymgulynyň pikirleri” atlandyrylyp, 1944-nji ýylda “Sowet edebiyaty” (häzir “Garagum”) žurnalynyň ýedinji sanynda çap edilipdir. Awtor makalasynda dünýäniň ähli söz ussatlarynyň söz sungatyna uly sarpa bilen çemeleşendikleri hakda aýratyn durup geçip, Nyzamy, Rustaweli, Nowaýy, Puşkin ýaly beýikleriň hem bu sungata biparh garamandyklary hakyndaky pikirlerinden soň, türkmeniň akyldar şahyry Magtymguly Pyragyny hem sözün syrly güýçleriniň elmydama oýlandyrandygy babatynda pikir

ýöredýär. Magtymguly sözüň güýji bilen adamlaryň aňyna täsir etmek isleýär, olary dogry ýollara gönükdirjek bolýar. Bertels onuň kämil lirikasyna uly baha berip, şeýle netije çykarýar: “...onuň lirikasynyň....zamanadaşlarynyň lirikasyndan iňňän tapawutlydygynyň sebäbi, XVIII asyrdan türkmen halkynyň öz ýakyn goňşularyndan bütinleý başga hili şertlerde bolanlygydyr. Magtymguly türkmen halky bilen jana-jan bolansoň, türkmen halkynyň arzuwlaryny, isleglerini doly beýan ediji bolansoň, onuň döredijiligi-de öz zamanadaşlarynyň döredijiliginden aýyl-saýyl bolup durýar, onuň döredijiligi özüniň güýji we originallygy (asyl nusgalygy G.Y.) bilen geň galdyrýar..... Onuň maksady, adamyň, diňleýjiniň sussuny basmak däl-de, ony gaýratlandyrmakdyr, ony mümkingadar has gujurly işe gönükdirmekdir. Magtymgulynyň sözleri onuň diňleýjileri üçin wyždanyň sesi bolup ýaňlanýar we onuň häzirk wagtda-da şeýle gyzykly hem-de gözel häsiýeti, sözüň maksadyna, onuň ýokary baha berenliginden gelip çykypdyr, onuň beren bahasynyň esasyalaryny bolsa, biz şu ýerde beýan etmäge synanyşdyk.”⁴⁰ Makalany okap, görnükli alym Ý.E.Bertelsiň dana şahyryň sygyrlaryna şeýle düýpli düşünişip, adalatly baha berip, “Jemşidiň tylla jamyna” meňzedendigine göz ýetirmek bolýar.

Uly alym Magtymgulynyň halkyň aňyna söz üsti bilen täsir etmäge çalşandygy hakda-da adalatly pikir ýöredýär. Ýene-de bir mysala ýüzlenmekçi: “Klassyky köşk goşguçylarynyň münder-münder ýazyşdyran pajarly sözlerinden Magtymgulynyň çuň manyly setirleriniň arasy Ýer bilen gök ýaly... Magtymgulynyň goşgularynda diniň örän uly rol oýnaýandygyna söz ýok. Ýalançy dünýäni onuň paş etmesi, adamy oýnaýan mekir pelegi paş etmesi, köp tarapdan, sufi şeyhleriniň “dünýäni ýazgarmasyna”

⁴⁰ Bertels Ý.E. Çeper döredijilik hakynda Magtymgulynyň pikirleri. Kitapda: makalalar ýygyndysy, – A., 1960, s.104–105.

meñzeýär. Emma ýazgarma bilen Magtymgulynyň paş etmeleriniň düýp manysy örän başga-başgadyr. Sufi şeýhi dünýäni ýazgaranda, öz diňleýjileri dünýäni terk etsinler, bütin maksatlaryny “o dünýä” gönükdirsinler, dünýä hakynda däl-de, “o dünýä” hakynda alada etsinler diýip ýazgarýarlar. Magtymguly bolsa dünýäni bu hili terk etmäge çagyрмаýar. Onuň hemme goşgulary hereket etmäge çagyryş bolup durýar, dünýäniň bikämilligi hakynda aýdanda, ol bu dünýäni täzedan gurmak hakynda pikir edýär. Dünýäniň biwepalygy, ömrüň gysgalygy hakynda ol ýygy-ýygydan agzaýan bolsa, ol şunuň bilen diňleýjä eliňi gowşuryp oturmaga wagtyň ýokdugyny, biderek geçirilen her bir minudyň gaýdyp gelmeýändigini we hakyky ýaşalan ýaş diýlip peýdaly bir zadyň döredilen wagtyna aýdylýandygyny ýatlatmak isleýär.”⁴¹ Ýürekden aýdylan sözler alymyň Magtymgulynyň şygrylaryna has düýpli düşünendigine şaýatlyk edýän çuň manyly setirlerdir. Hakykatdan-da, şahyryň //Jahanda ýaman işdir// Gury gelip, boş gitmek diýen ýaly çuňňur many-mazmuna ýugrulan setirlerinde akyldaryň ähli filosofik pikirleri jemlenipdir.

Ý. E. Bertelsiň “Magtymguly” atlandyrylan ikinji makalasy rus okyjylary üçin niýetlenen biografik häsiýetli, şahyr barada umumy maglumatlar berýän, şahyryň 1945-nji ýylda Moskwada neşir edilen goşgular ýygyndysynyň sözbaşysy. Alym makalada şahyryň maşgalasy, ýaşan döwri, eserleri, olaryň terjimeleri hakda giňişleýin gürrüň berip, rus okyjylaryny türkmen halkynyň dana şahyry bilen tanyşdyrýar.

Uly ýurtda belli alym Ý. E. Bertels türkmen klassyky edebiýatynyň öwreniliş taryhyna bagyşlan üçünji makalasynda, türkmen akyldary Magtymguly Pyragynyň döredijiligi barasynda

⁴¹ Bertels Ý. E. Çeper döredijilik hakynda Magtymgulynyň pikirleri Kitapda: makalalar ýygyndysy. – A., 1960, s. 104–105.

áýratyn durup geçmek bilen, şahyryň eserlerine ýalňyş düşüniş, säwlikler goýberen dünýä alymlaryny kötekleyär. Ol klassyky edebiýat düşüňjesi hakda áýratyn belläp, Magtymguly Pyragyny türkmen klassyky edebiýatynyň iň kämil wekili hökmünde häsiýetlendirýär: “Eger belli bir halkyň belli bir döwürdäki mahsus sypatlaryny has mahsus suratda görkezýänligi manysynda edebiýata “klassyky” edebiýat diýlip at berilmegi türkmen edebiýaty barada ulanylmakçy bolsa, onda, elbetde, şol at XVIII–XIX asyrlaryň türkmen poeziýasyna berilmelidir, ol poeziýanyň has áýdyň we mahsus wekili bolsa, türkmen halky tarapyndan henize çenli-de hormatlanýan şahyr Magtymguly bolupdyr.”⁴²

Gündogary öwreniji alymlaryň arasynda uly abraýa eýe bolan, ençeme gymmatly kitaplaryň awtory, professor Ý.E. Bertels 1954-nji ýylda gündogarşynaslaryň Bütindünýä XXIII kongresinde eden dokladynda (doklad şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygynynda, makala görnüşinde ýerleşdirilipdir. G.Y.). Magtymgulynyň şygrylary barada iş alyp baran daşary ýurtly syýahatçylaryň, alymlaryň goýberen säwlikleri hakda áýdyp, ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň pikirlerini goldap şeýle diýdi: “Örän meşhur wenger alymy Arminiý Wamberi baryp, 1879-njy ýylda öz elinde bolan Magtymguly diwanynyň 31 sany doly goşgusyny we şonuň 10 sany bölegini (on goşgyny bölekleyin bolmaly. G.Y.) çap edipdir. Ýazylan şu eserde goşgularyň originaly-da, nemesçä geçirilen terjimesi-de bar. Häzirki wagtda bu eseriň diňe taryhy taýdan gyzygy bolup biler, çünki, Wamberiniň hödürlän teksti örän düşnüksiz ýazylan golýazma esaslandyrylan bolmaga çemeli. Şeýle bolansoň, onda

⁴² Bertels Ý.E. Sowet soýuzynda türkmen klassyky edebiýatynyň taryhynyň öwrenilişi. Gündogary öwreniji alymlaryň XXIII halkara kongresinde sowet delegasiýasynyň eden dokladlaryndan, – M.: 1954. Kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygynynda. – A., 1960, s.135–136.

biçak uly ýoýuşlar köp, käbir ýerleri asla akyla sygmaýar, şonuň üçin-de, bu terjime Magtymgulynyň goşgulary hakynda hiç bir anyk düşünje berip biljek däl. Mundan başga-da, türkmen halky hakyndaky maglumaty özüniň Orta Aziýda syýahat edip ýören mahalynda buharalylaryň we hywalylaryň arasynda türkmen halkyna duşmançylykly bolan toparlardan alan Wamberi, şol goşgular babatynda özüniň ýazan düşündirmelerinde asyryň türkmen medeni durmuşy üçin şahyryň ähmiýetine özüniň düýbünden düşünmändigini görkezýär.”⁴³

Sözüniň dowamynda alym şeýh Muhsun Faniniň Wamberiniň neşirinden alyp, türk diline terjime edip, Stambulda çap eden (1921) nusgasyny asla peýdalanmaly däldigini aýdyp, şeýle ýazýar: “Şu görnükli şahyryň döredijiligi bilen gyzyklanýanlary Wamberiniň çap eden tekstlerinden, 1921-nji ýylda Stambulda şeýh Muhsun Fani tarapyndan çykarylan neşirinden peýdalanmaly däldigini, ylaýta-da, ägä etmek gerek. Şahyryň goşgularynyň käbir setirleri, eger Wamberiniňkide-de gaty ýoýlan bolsa, Muhsun Fani bütinleý diýen ýaly akyla sygmajak zady çap edipdir, Wamberiniň ýalňyşlarynyň üstüne özüniň-de ýalňyşlaryny goşupdyr.”⁴⁴

Soňra türkmen alymlarynyň gysga pursatda köp işler edendikleri hakda aýratyn durup geçen alym, sözüni şeýle jemleýär: ”Häzirki wagtda, eýýäm, bizde türkmen klassyk şahyrlarynyň takyk spisogy bar, olaryň her biri barasynda bolsa azdan-köpden takyk terjimehal maglumatlary bar. Diýmek, 25 ýyl mundan ozal bellenen programmanyň şu bölegi amala aşyryldy diýlip hasap edilip bilner.”⁴⁵ Bertels bu ýerde

⁴³ Bertels Ý.E. Sowet soýuzynda türkmen klassyky edebiyatynyň taryhynyň öwrenilişi. (Gündogary öwreniş alymlarynyň XXIII halkara kongresinde sowet delegasiýasynyň eden dokladlaryndan. – M.:1954. Kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygyndysy. – A., 1960, s.135.

⁴⁴ Şol ýerde, s.135–136.

⁴⁵ Şol ýerde, s.136.

1929-njy ýylda A.N.Samoýlowiçiň “Türkmen edebiýatynyň taryhyny ýazmaga entek wagt gelenok” diýen sözlerini ýatlap, “Indi ýazmaga wagt ýetdi” diýip, gyzgalaňly işlemelidigini ýatladýar, ýaş türkmen alymlarynyň eden işlerine uly baha berýär, alymlaryň “Magtymguly ýaşan wagtlarynda göçürilendir” diýlip çaklanylýan bir golýazmany tapandyklary hakynda gürrüň açyp, ýene Magtymguly hakdaky söhbetlerine dolanyp gelýär: “Magtymgulynyň ýönekeý bagşy bolman, Hywada Şirgazy hanyň medresesinde birnäçe ýyl okap, şol zamana garanyňda, ýeterlikli ylym alandygy mälimdir. Diýmek, onuň öz goşgularyny özi ýazan (öz eli bilen göçüren manysynda. G.Y.) bolmagy ähtimaldyr we şoňa görä, onuň diri mahalynda göçürilip ýazylan golýazma, elbetde, tüýs takyk dokument (resminama) bolmasada, türkmen edebiýatçylarynyň elinde henize çenli bolan maglumatlaryň arasynda has ähtibar maglumat bolup durýar.”⁴⁶

Görşümüz ýaly, Ý.E.Bertelsiň bu uly manyny özünde jemleýän çykyşynda türkmen edebiýaty, hususan-da, Magtymgulynyň onda tutýan orny hakda düýpli gürrüň edilýär. Şeýle söhbetiň edilmegi, şol ýyllarda örän zerurdy. Çünki Magtymgulynyň goşgulary terjime edilende, neşire taýýarlaýjylar tarapyndan many bozulmalaryna sezewar bolupdy. Şu giňişleýin manyny öz içine alýan gymmatly dokladda, görnükli alym şol terjimeçileriň goýberen nogsanlyklary, beýik şahyryň goşgularyny ýoýup zaýalandyklary hakda aýykdan-aýyk çykyş edip, dünýä alymlarynyň ünsüni akyldaryň goşgularyna gönükdirip, paýhas siňen sygyrlaryň köp many bozulmalaryna sezewar bolandygy babatynda ýerine düşen pikirler aýdýar. Ol terjimeleriň anyklykdan daşdadygy, olaryň şahyryň paýhasly dünýäsini öwrenmekde hiç

⁴⁶ Bertels Ý.E. Sowet soýuzynda türkmen klassyky edebiýatynyň taryhynyň öwrenilişi. (Gündogary öwreniş alymlarynyň XXIII halkara kongresinde sowet delegasiýasynyň eden dokladlaryndan. – M.: 1954. Kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygındysy. – A., 1960, s.137.

hili ähmiýetiniň bolup bilmejekdigi hakyndaky pikiri orta atyp, şeýle sözleri aýdýar: “Magtymgulynyň goşgularynyň analiz edilmegi, Magtymgula Wamberiniň ýöňkeýşi ýaly, şahyryň asla çalasowat bagşy däl ekenligini görkezýär. Şahyr Gündogaryň klassyky edebiýaty bilen pugta tanşyp, özi-de Hafýzyň, ylaýta-da Haýýamyň goşgularyny öwrenen hem-de takyk we aýdyň dünýägaraýşa eýe bolan adam bolupdyr.

XVIII asyr türkmen halky üçin agyr görgüler zamany bolupdyr. Üç tarapyny has güýçli feodal goňşulary – Buhara emirligi, Hywa hanlygy we Eýran döwleti gabap duran türkmenler, ummasyz giň Orta Aziýa sährasynyň tozap ýatan tüm(mek) gumlarynyň içine barha süýşmeli bolupdyrlar...Türkmen halkynyň başyna abanyp duran howpy ol (Magtymguly) birjikke ýatdan çykarmaýar, şoňa görä-de, onuň lirikasy özboluşly birhili hesretli sözler bilen gelşirilipdir. Bu boluş onuň lirikasyny Haýýamyň goşgularyna birneme meňzedýär, ýöne Magtymgulynyň goşgulary Haýýamyňkydaky keýpi-sapalara çagyрман, munuň tersine, öz diňleýjileriniň önünde iňňän möhüm we kyn wezipeleri goýýar⁴⁷ diýip, Magtymgulynyň öz halkyny edermenlige, batyrlyga, mertlige, şeýle hem, agzybirlige, birleşmeklige çagyranlygy hakda jaýdar gürrüň edýär.

Elbetde, beýik alymyň uly bir kitaba barabar çykyşynyň hemmesini almak mümkin däl, ýöne ol çykyşynda türkmen poeziýasyna hem-de Magtymgula uly baha berip, dünýä alymlarynda türkmen halkyna we olaryň söýgüli şahyry Magtymgula gowy garaýyşlaryň döremegine sebäp bolýar. Onuň ýene-de bir garaýyşlary barada agzaman saklanmak mümkin däl: “... poeziýada birinji orunda hemişe mähriban

⁴⁷ Bertels Ý.E. Sowet soýuzynda türkmen klassyky edebiýatynyň taryhynyň öwrenilişi. (Gündogary öwreniş alymlarynyň XXIII halkara kongresinde sowet delegasiýasynyň eden dokladlaryndan. – M.: 1954. Kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygyndysy. – A., 1960, s.137.

taýpany goramak ugrunda görkezilen gahrymançylygy, hakyky batyry we onuň wepaly ýoldaşy – atyny taryplamaklyk durýar. At bolmasa, hakyky türkmen ýigidi ganatsyz ýaly edilip görkezilýär, namartlar we bahyllar ýazgarylýar, söweşde gurban bolan gahrymanyň agysy aglanýar. Başga hili sözler bilen aýdanymyzda, biz bu ýerde oguzlardan galan tematika duş gelýäris, tematikanyň galyndylaryny bolsa türk folkloryny ilkinji barlan barlagçy Mahmyt Kaşgary toplapdyr⁴⁸. Söhbetleriň hemmesi beýik gündogarşynasyň Magtymgulynyň goşgularyna has düýpli düşündigine, şeýle hem, türkmen edebiýatynyň hakyky janköyeridigine şaýatlyk edýär.

Şeýlelikde, görnükli alym Magtymgulynyň sygyrlaryny çap edenleriň ýalňyşlyklaryny, olaryň şahyryň döredijiligine zeper ýetirendiklerini, ol işleriň anyk çeşme bolup bilmejekdigi baradaky pikirlerini, Gündogary öwreniji dünýä alymlarynyň XXIII halkara kongresine gatnaşyjylara ýetirýär. Türkmen şahyry Magtymgulynyň kimdigini olara tanadýar, şahyryň hakyky ýüzüni açyp görkezmegiň hötdesinden gelýär. Häzirki günde-de, alymlaryň käbirleri Magtymgulyny ilkinji öwrenijileri ýatlanlarynda, olaryň ýalňyşlyklary hakda hiç zat agzamaýarlar. Dogry, olaryň eden işleri, türkmenlerde şeýle şahyryň bolandygyny, Bornsuň sözlerini ýalana çykaryp, türkmenlerde edebiýatyň örän gowy nusgalarynyň bardygyny dünýä ýaýradanlygyndadyr. Şundan soň, dünýä alymlarynda “türkmenlerde-de edebiýat bar eken” diýen pikir dörän bolsa gerek. Ine, ilkinjileriň hyzmaty şundan ybarat.

Professor G.Çaryýewiň “Magtymguly” atly çaklaňja kitaby 1951-nji ýylda neşir edilipdir. Alym Magtymgulynyň

⁴⁸ Bertels Ý.E. Sowet soýuzynda türkmen klassyky edebiýatynyň taryhynyň öwrenilişi. (Gündogary öwreniş alymlarynyň XXIII halkara kongresinde sowet delegasiýasynyň eden dokladlaryndan. – M.: 1954. Kitapda: Magtymguly. Makalalar ýygyndysy. – A., 1960, s.138.

ýaşan döwründe türkmen halkynyň ýagdaýlarynyň neneňsi bolandygy, Magtymgulynyň öz halky üçin elmydama alada edendigi barada kitapda şeýle ýazýar: “Öz zamanasynyň beýik watançysy gumanisti hökmünde Magtymguly özüniň bütin ömrüni we şahyrcylyk işlerini öz halkyna bagyş edipdir. Magtymguly köp sanly türkmen taýpalarynyň birleşdirilmegi ugrunda, zähmetkeşleriň bähbitleri üçin, zähmetkeş adamyň düşünjesiniň ösdürilmegi ugrunda göreşipdir. Halky bilimli etmek meseleleri, sungaty, edebiyaty, jemgyýetçilik pikirini ösdürmek – Magtymguly, ine, şu meselelere hyjuw bilen gyzyklanypdyr.”⁴⁹

Alym Magtymgulynyň filosofik garaýyşlaryny aýdyňlaşdyryp, şahyryň dili baradaky pikirlerini hem ýüze çykarypdyr. Ine, Magtymgulynyň dili hakda alym şeýle netije çykarýar: “Halk diline ýüzlenmek bilen, Magtymguly ondan diňe edebi diliň dilewarlygyna we baý bolmagyna hyzmat eden zatlary seçip alypdyr. Halk dilini Magtymguly täzedan işläpdir, ony öňe ösdüripdir, ony baýlaşdyrypdyr we onuň medeniýetini ýokary göteripdir. Şoňa görä-de, Magtymgulynyň dili türkmen edebi diliniň ýeten ýokary derejesi bolupdyr, halk köpçüligi janly, gepleşik diline ýakynlaşypdyr.”⁵⁰ Kitapça sada, ýönekeý dilde ýazylypdyr, Magtymguly hakda azda-kände düşündiriş berýär.

Şu agzalan makalalar ýygyndysynda ýerleşdirilen “Magtymgulynyň täsiri” atly makala, ýurtda belli alym, filologiya ylmylarynyň doktory Zylyha Muhammedowa degişli. Alym makalada özüniň ýedi-sekiz ýaşanda okuwa baranda eýýäm Magtymgulynyň şygrylaryny okap, ondan ep-esli düşüňjeler alandygy, ylaýta-da, “Jahanda näler görüner” atly goşgynyň onda uly täsir galdyrandygy, şol goşgyny we başga-da mertlik,

⁴⁹ Çaryýew G. Magtymguly. – A., 1951, s. 8.

⁵⁰ Şol ýerde, s. 21.

gahrymançylyk hakdaky goşgularyny has köp okandygy barada söhbet açýar. TSSR Ylymlar akademiýasynyň habarçy agzasy Zylyha Muhammedowanyň dünýä edebiýatynyň ajaýyp eserlerini okap, doly özleşdirmekde, ýüzlerçe ajaýyp goşgulary ýatdan çeper okamakda görelde görkezzen alymdygyny ylymlar dünýäsindäki adamlaryň hemmesi bilýän bolsa gerek. Ol makalada kämillik ýaşyna ýetip, Puşkiniň “Prorok” goşgusyny okanda, Magtymgulynyň “Turgul diýdiler”, “Ýar bizim sary” goşgularyny ýatlandygy, beýle goşgulara düşünmäge eýýäm özüniň Magtymgulynyň şygrylaryny okap taýyn bolandygy hakynda aýratyn nygtaýar. Şu makaladan ýaşlykdan özünde köp okamaga höwes döreden Magtymgulynyň şygrylarynyň täsiri dogrusyndaky setirlerinden mysala ýüzleneliň: “Ähli rus edebiýatyny, soň bolsa dünýä edebiýatyny okamak, meniň kalbymdan Magtymgulyny kowmady – ýok, onuň ýanynda Puşkin, Lermontow, Nekrasow, Dante, Petrarka baryp durmagy bilen meniň “bu asly gerkez, ýurdy Etrek” şahyra hormatym artdy. Dünýä edebiýatyny okamak, maňa Magtymgulynyň eserlerinden iň realistik mazmunly, iň şahyrana forma we many taýyndan kössüz bölekleri saýlap almaga, öňküden-de artyk gowy görmäge kömek berdi. Puşkini okamaga-da Magtymguly meni, bir tarapdan, taýýarlady. Rus şahyrynyň “Arion”, “Ançar” ýaly göçme manyly, rewolýusion mazmunly eserlerine düşünmek, maňa aňsat boldy. Çünki bu eserleriň berýän lezzeti maňa tanyşdy.”⁵¹

Uly meseläni gozgaýan düýpli makalalaryň ýene biri hakda agzaman geçmek mümkin däl. Şolardan biri, filologiýa ylymlarynyň doktory Rahman Rejebowýň “Magtymguly türkmen edebiýatynyň esasyny goýujydyr” diýen meselä nähili çemeleşmeli?” diýlip atlandyrylan makalasydyr. Makalada

⁵¹ Magtymguly. Makalalar ýygyndysy. – A., 1960, s.223.

alym meselä käbir alymlaryň nädogry garaýyşlary hakda söhbet açyp, şeýle netije çykarýar: “Edebiýatda ähli mesele “realizm” ýa-da “tankydy realizm” däldir. Firdöwsi, Nyzamy, Nowaýy dagy realizmiň ýa-da tankydy realizmiň wekilleri däldiler. Emma şolaryň beýikligi hiç bir realist awtordan aşakda durmaýar. Bu Magtymgula-da degişlidir. Magtymgulynyň beýikligi türkmen poeziýasynyň esasy goýanlygyndadyr... Edebiýaty halka ýakynlaşdyrmak üçin, ähli taýpalara birdeň düşnükli, olaryň hemmesiniň psihologiýasyna, çeperçilik meýillerine dogry jogap berip biljek ýokarky iki tejribäniň haýsy birini türkmen edebiýatynyň esasynda goýmaly? (Ýokarda alym goňşy edebiýatlaryň tejribesi we türkmen halk döredijligi hakda pikir ýöredýär. G.Y.) Elbetde, ikinjisini, Magtymguly türkmen edebiýatynda birinji bolup, edebi ösüşiň şu kanunyna akyl ýetirdi. Türkmen edebiýatynyň esasynda aňrybaş agdyklykda türkmen halk döredijiligini goýdy. Folklorda işlenilen halkyň ähli psihologik aýratynlyklaryny ägirt çeperçilik bilen ýañadan işledi. Öň ruhy keşbi boýunça diňe halk döredijiliginiň üsti bilen birleşýän türkmen taýpalaryny, Magtymguly ýazuw edebiýaty bilen birleşdirdi. Bu bolsa türkmen taýpalarynyň tutuş bir halka öwrülmeginde, olaryň dargamazlygynda ägirt uly faktorlaryň biri boldy.”⁵²

Görnükli alym Rahman Rejebowýň Magtymguly barada ýazan makalalarynyň ýene-de biri şu ýygynynda ýerleşdirilipdir. Makala “Magtymguly we Orta Aziýa, Azerbaýjan halklarynyň edebiýaty” diýlip atlandyrylyp, onda Magtymgulynyň döredijiligine şu halklaryň edebiýatларыnyň täsiri hakda gürrüň berilýär. Alym Haýýam, Saady, Nowaýy, Fuzuly ýaly Gündogaryň akyldar şahyrlarynyň Magtymgulynyň

⁵² Magtymguly. Makalalar ýygyny. – A., 1960, s.423.

döredijiligine uly täsiriniň bolandygy barada degerli mysallar bilen deňeşdirme äheňinde söhbet açýar. Şahyrlaryň döredijiligi hakda deňeşdirme ýoly bilen söhbet açan alymyň pikirleri örän täsirli, makalany okap, şahyryň baý edebi hazynasy hakda gyzykly pikirleriň üstünden barmak bolýar. Ine, ol pikirlerden biri: “Gündogar klassyky edebiýatynda nadany doly bahaly adam däl hökmünde görkezmek, şahyrdan-şahyra, döwürden-döwre geçip gelen däbe öwrülipdir. Hafyz rubagylarynyň birinde nadan bilen gürründeş bolmak, hakyky dowzahdyr – diýip görkezýär. Başga bir rubagysynda şahyr: bütin dünýäni soka salyp döwmek, dokuz gat asmany ýürek ganyň bilen boýamak, ýüzlerçe gezek zyndana girip çykmak, bir dem nadan bilen gürründeş bolmaktan aňsat diýip görkezýär.”⁵³ Şuny ýazmak bilen, Magtymgulynyň hem bu meselä örän kän ýüzlenendigi hakda degerli mysallar arkaly ýatlap geçýär. Diýmek, Magtymguly dowam edip gelen edebi дәplerden-de daşlaşmandyr. R. Rejebow makalada Magtymgulynyň döredijiligi hakda düýpli pikirler ýöredip, şahyryň täsirlenme netijesinde türkmen edebiýatyna girizen täzelikleri hakda durup geçip, şeýle ýazýar: “Poeziýanyň gazal formasyny türkmen edebiýatyna ilki girizen Magtymgulydyr. Bu forma VI–VII asyrlarda araplaryň poeziýasynda işlenýär. Şol döwrüň gazallary üç bölekden ybarat bolup, birinji bölümde galdyrylyp gaýdylan, aýra düşen söýgüliniň jaýy, ikinji bölümde söýgüliniň öz gозelligi beýan ediler eken. Üçünji bölümde bolsa şahyr özüniň ýigitlik döwrüniň we söýşen günleriniň geçenligine ah çekýär” diýip, gazal žanry hakda düýpli düşündiriş berýär.”⁵⁴ Umuman, makalalaryň ikisinde-de şahyryň döredijiligi baba-tynda ýerlikli pikirler öňe sürlüpdür.

⁵³ Magtymguly. Makalalar ýygyndysy. – A., 1960, s. 362–363.

⁵⁴ Şol ýerde, s. 364.

Kitaplarda ýerleşdirilen ylmy makalalarda örän göwnejaý pikirler hödürülenýär. Käte käbir kitaplarda aýdylmaýan pikirleri gymmatly makalalardan tapmak bolýar. Şu ýygynyda çap edilen makalalaryň ýene biri hakda agzaman geçmek mümkin däl. Görnükli alym A. Meredowyň “Magtymguly hem-de Gündogar edebiyaty” atly makalasynda Gündogaryň görnükli akyldar şahyrlarynyň beýik şahyryň şygryýet dünýäsine täsiri barada gyzykly gürrüň berilýär. Şahyryň goşgulary olaryň şygrylary bilen deňeşdirilýär. Netijede, Magtymgulynyň örän ylymly dana şahyr bolandygy hakda pikir ýöredilýär. Goşgular, täsirlenmeler deňeşdirme usulynda alnyp barylýar. Alym Magtymgulynyň döredijiligi hakda pikir ýöredip, şeýle netije çykarýar: “Magtymguly Gündogar poeziýasynyň genial nusgalaryndan näçe görelde alan-da bolsa, meşhur şahyrlary öz eserlerinde hormat bilen ýatlan hem bolsa, onuň döredijiligi hiç haçan köre-körlük öýkünme häsiýete eýe bolmandyr. Magtymgulynyň geniallygy onuň özboluşlylygyndadyr.

Mälim bolşy ýaly, her bir milli edebiyat halkyň durmuşy bilen üznüksiz baglanyşyklylykda ösýär we özüniň gadymy däplerine hem-de progressiw edebi mirasyna daýanýar. Şunuň bilen birlikde, uly ösüşiň barşy üzňelikde, beýleki edebiyatlar bilen aragatnaşyksyz bolmaýar. Tersine, her bir halkyň edebiyaty bilen berk baglanyşyklylykda ösýär. Emma şeýle-de bolsa, özüniň asyl nusgalylygyny we milli özboluşlylygyny saklaýar.”⁵⁵

Ýygynydarda çap edilen makalalaryň haýsy biri hakda gürrüň etseň, olarda ýeterlik maglumatlar gabat gelýär. Olaryň köpüsiniň kitaplyk täsiri bar. Her awtor türkmen halkynyň milli guwanjy bolan aryf şahyr Magtymguly barada gymmatly pikirler aýtmak üçin çalyşýar, bilenini orta atýar. Öz ylmyna amal etmäge çalyşýar. Ine, biziň halypa alymlarymyz şeýle

⁵⁵ Magtymguly. Makalalar ýygynydsy. – A., 1960, s. 405.

erjel zähmet çekipdirler. “Alyma amal ýaraşar”, “Adam gowusy alym bor, amal etmese, zalym bor” diýen nakyllary ýatdan çykarmandyrlar.

Magtymgulynyň 225 ýyllyk toý dabarasyna taýýarlyk görülýän ýyllarda birnäçe makalalar ýygyndylary neşir edilipdir. Şolardan ýene biri hakda agzap geçmekçi. Ol ýygyn dy Türkmen döwlet uniwersitetiniň mugallymlar topary tarapyndan taýýarlanylýpdyr. Ýygyn dy Türkmenistanyň Ylymda at gazanan işgäri Mäti Kösäýewiň Magtymgulynyň ömrüne we döredijiligine bagyşlanan makalasy bilen açylýar. Makalalaryň her biri Magtymgulynyň döredijiliginiň bir ugry hakda gürrüň berýär. Professor mugallymlardan Ruhy Alyýewiň, Gylyç Mülliýewiň, Öde Abdyllyýewiň, Hojaberdi Hanowyň, Durdy Amanekowyň we Kerim Weýisowyň Magtymguly hakdaky makalalary has täsirli. Kitapda Magtymguly hakdaky rowaýatlar we şahyryň aforizme öwrülen setirleri hem tertibe salnyp ýerleşdirilipdir.

1960-njy ýylda Magtymguly Pyragynyň 225 ýyllyk ýubileýine alymlar Mäti Kösäýew bilen Baýrammämmed Ahundowyň çapa taýýarlamagynda, ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň redaktirlemeginde ikinji gezek arap elipbiýinde Magtymgulynyň şygrylar diwany neşire taýýarlanylýar. Kitabyň esasyny Berdi Kerbabaýewiň 1926-njy ýylda neşir etdiren kitaby düzýär. Awtorlar ýygyn dynyň has doly bolmagy üçin alada edip, goşgulary has köpeldipdirler hem-de sözbaşy bilen üpjün edipdirler. Sözbaşy ýurdumyzda belli alym Mäti Kösäýew tarapyndan ýazylypdyr. Manyly ömrüniň köp bölegini Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwrenmäge bagyşlan professor Mäti Kösäýew, şahyryň 225 ýyllyk ýubileýine taýýarlyk görülýän döwürlerde has öndümlü işläp, Magtymgula degişli birnäçe kitapçalary, makalalary neşir etdirýär. Şol kitapçalaryň biri “Magtymguly. Ýadygärlik” atlandyrylyp, 1959-njy ýylda çap edilipdir. Kitabyň ilkinji sahypalarynda belli alymlaryň Magtymguly baradaky kalpdan

çykan sözleri ýerleşdirilipdir. Şahyr baradaky gymmatly sözleriň käbirini almagy dogry hasapladyk. Çünki ol ýazgylaryň birnäçesi ylmy işiň başga sahypalarynda ulanyldy. Türkmen akyldary Magtymguly hakda beýikleriň kalbyndan çykan sözleriň, şahyryň kimdigini has ýakyndan tanamaga ýardam berjekdigi ikuçsuzdyr.

Ýazgylaryň biri edebiyatçy Abdyrahman Nyýaza degişli. Ol 1912-nji ýylda Magtymgulynyň diwanyny “Diwan Mahdumkuli” ady bilen neşire taýýarlap, Astrahanda çap etdiripdir. Ol diwanyň üçünji sahypasyndan alnan bölek “Asyrlarça ähmiýetini saklar” diýlip atlandyrylypdyr. Ol şeýle ýazýar: “Mahdumkuli jenaplary türkmen kabylysyndan, gökleň taýfasyndan, gerkez tiresinden zuhur etmiş (döräp), zamanamyzdan bir asyr (ýüz ýyl) mukaddamda ýetişgen bir şagrdyr. Şagr jenaplary mezkur diwany ile görkem ahlaka, gözəl terbiýege, gyskasy, ynsanyýetge hydmat etmişdir. Şol sebepli, bu eser bütin älem ynsanyýetiniň ygtybaryna mezher (aýdyň bagly) olup, asyrlar turdukça şeref we ähmiýetini saklajakdyr” (Abdyrahman Niýazi. Diwan Mahdumkuli, Astrahan, 1912-nji ýyly, s. 3).

Akademik W.W. Bartoldyň sözleri “Milli şahyr” ady bilen alnypdyr. “...gökleňlerden bolan Magtymguly şahyr ähli türkmenler üçin, şol sanda stawropollylar üçin-de milli şahyr boldy” (W.W. Bartold “Türkmen halkynyň taryhyndan oçerk”, “Turkmeniýa”, 1 tom. SSSR YA neşiri, Leningrad (häzir Sankt-Peterburg), 1929, s.62.).

“Onuň şahsyýeti barada legendalar aýdylýar” diýlip atlandyrylan ýazgy akademik A.Ý. Krymskä degişli. Ine, kitapda ýerleşdirilen ol ýazgy: “Molla şahyr bolan Döwletmämmet Azadynyň ogly Magtymguly XVIII asyryň ikinji ýarymynda türkmenler arasynda has şöhratlanan hem-de bir-birleri bilen syýasy taýdan baglanyşykly bolmadyk, dagynyk türkmen tireleriniň hemmesi üçin deň derejede gymmatly görülýär we

umumy milli şahyr hasaplanýar. Türki halklaryň özgesiniň munuň ýaly bitewi milli şahyry ýok. Magtymgulynyň şahsyýeti barada eýýäm köp sanly legendalar aýdylýar.” (A.Ý. Krymskiý Rus bibliografik institutynyň Ensiklopedik sözlügi, 41 t. X bölüm, s. 394).

Akademik A.N.Samoýlowiç bolsa Magtymgulyny ähli türkmenleriň halypasy hasaplap, şeýle ýazypdyr: “Gökleň urugynyň, gerkez tiresinden bolan Magtymguly şahyr ähli türkmeniň halypasydyr.” (A.N.Samoýlowiç Türkmen edebiýatynyň taryhyndan oçerk, “Turkmeniýa”, I tom, 1929, SSSR YA neşiri, s.134).

“Altyn fond” atly ýazgy görnükli ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň “Magtymguly we oňa bolan garaşlar” (“Sowet Türkmenistany” gazetini, 1940, 14–15 iýul) diýen makalasyndan alnypdyr. “Türkmen edebiýatynyň beýik klassygy Magtymguly söz bazarynda dellala aýlanyp, many bermekde biçimçä dönüp we gözəl şygyr düzmekde çeper ýüwürdiji roluny oýnap, türkmen halkynyň geçmişi, geljegi we bütin durmuşy hakynda dynuwsyz pikir ýöredip, öz asyrdaşyna we özünden soňraky geljeklere altyn fond galdyrdy.”⁵⁶

Professor Mäti Kösäýew tarapyndan taýýarlanan bu kitabyň ikinji bölümi “Şahyryň ýoly” diýlip atlandyrylyp, bu bölümde Magtymgulynyň ýaşan döwri, okan ýerleri, meşgullanan kesp-käri, maşgala ýagdaýy hem-de edebiýata getiren täzelikleri hakda söz açylýar. Magtymgulynyň türkmen edebiýatyna halkylygy, milliligi getirendigi barada söz açanda, Mäti Kösäýew Ý.E. Bertelsiň sözlerini mysal alyp, şeýle ýazýar: “Beýik şahyr Gündogar edebiýatynyň progressiw pikirlerini has öňe sürýär. Emma ol Gündogar poeziýasynyň asyrlarboýy dowam edip gelen döp-dessurlaryndan, adata öwürülen kanunlaryndan – poeziýada, köplenç, söýgi lirikasyny hem öwgi (kasyda)

⁵⁶ Kösäýew M. Magtymguly, Ýadygärlik. – A., 1959, s. 6.

ýazmak çäginden daşa çykýar. Türkmen edebiýatynyň taryhynda halkylyk äheňi ozal örän seýrek bolupdyr.” Professor Ý.E. Bertels – türkmenler san tarapdan az bolup, mydama keseki ýurtly şalaryň, hanlaryň hüjümlerinden goranmaly bolupdyrlar. Şonuň üçin özleriniň edebiýatyny-da, halk döredijiligini-de öz ýurtlarynyň ykbaly bilen mäkäm baglanyşdyrypdyrlar – diýip belleýär” diýen sözleri bilen öz pikirlerini has berkidýär. Alym pikirlerini bir ýere jemläp, şeýle netijä gelýär: “Magtymgulynyň eserleri halk bilen onuň isleg-arzuwy, şatlygy, gaýgy-gamy, dünýägarayşy, Watana bolan söýgüsi hem ony goramak ugrunda eden talaplary, ruhy sypatlary, adamkärçilik mertebeleri bilen baglanyşykly bolupdyr. Şeýlelikde, Magtymguly XVIII asyr türkmen edebiýatynda ägirt uly özgeriş döredip, öz mähriban edebiýaty üçin özünden öňküleriň hiç biriniň edip bilmedik zatlaryny eden ýalkymly şahyrdyr. Edebiýaty halkylaşdyrmakda onuň bitiren beýik hyzmaty üçin, türkmen halky Magtymgulynyň adyny uly guwanç bilen tutýar we asyrlarça tutar.”⁵⁷

Berdi Kerbabaýew 1926-njy ýylda çapa taýýarlan Magtymgulynyň diwanynda şahyryň baý tematikasyny kyrk alta bölen bolsa, Ahmet Gürgenli şygrylary neşire taýýarlanda ýedi tema bölüpdür, Mäti Kösäýew hem şu kitapçasynda alty topara bölmek bilen çäklenýär. Elbetde, şahyryň tematikasy örän baý, emma alymlar onuň döredijiliginiň iň esasy hasaplan, iri görnüşleri hakda ýatlap geçipdirler. Mäti Kösäýewiň şahyryň goşgularyny alty topara bölüşi şeýleräk berlipdir:

1. Watançylyk, gahrymançylyk häsiýetde bolan eserler.
2. Adamlaryň gylyk-häsiýetleri, didaktiki – öwüt-nesihat mazmunly eserler.
3. Döwrüniň adalatsyzlygyny, sütemkärleriň, han-begleriň, ruhanylaryň we beýlekileriň kemçiliklerini tankyt edýän şygrylary.

⁵⁷ Kösäýew M. Magtymguly. Ýadygärlik. – A., 1959, s.32.

4. Dünýä babatdakly filosofik eserler.

5. Özi hem söýgüli babatda bolan şygrylar (nepis söýgi lirikasy).

6. Gadymy rowaýat-legendalar, dini mazmunly we dini hadymlar babatdaky eserler.

Alym Magtymgulyň adyny belende göterip, Gündogaryň uly söz ussatlarynyň hatarynda goýan görnükli alymlaryň sözlerini buýsanç bilen ýatlaýar we halka ýetirýär: “Şahyryň ussatlyk bilen döreden liriki eserlerini okan rus alymlary Magtymgulyny Gündogar edebiýatynyň meşhur wekilleriniň hataryna goşýarlar” diýip, şahyryň 1949-njy ýylda Moskwada neşir edilen ýygyndysynyň sözbaşysyndan aşakdaky setirleri mysal alýar: “Gündogar halklarynyň klassyky poeziýasy söýgi lirikasynyň aýdyň nusgalaryny berdi. Hafyz, Saady, Fizuly hem şu žanryň ajaýyp ussatlary diýlip adalatlylyk bilen hasap edilýär. Türkmen edebiýaty klassygynyň öz söýgülisine ýüzlenip ýazan goşgulary bilen tanyşmaklyk, ýokarda atlary sanalanlaryň üstüne indiden beýläk Magtymgulyňam adyny goşmaga mejbur edýär. (Махтумкули. Стихи. М. Советский писатель. 1949, стр.21).⁵⁸

Elbetde, “Şahyr adalatsyzlyklary gözi bilen görse-de, tankyt etse-de, ýagdaýdan çykalga tapmaga güýji ýetmeýär” diýip pikir ýöreden Mäti Kösäýew ýene-de şahyra bolan söýgüsini, guwanjyny ýüze çykarmak üçin, Gündogary öwreniji alymlaryň sözlerine ýüzlenýär-de: “Ý.E. Bertelsiň aýtmagyna görä, şu hili ýagdaýa düşen Omar Haýýam gaýgyny şerap içmek, saz-söhbet bilen ýeňmeli diýen bolsa, Magtymguly onuň tersine, gaýgy-da, şatlyk-da, ynsanyň ömri-de gysga wagtly bolsa, onda bir minutda wagtyňy biderek geçirmeli däl, hemişe hereket etmeli, döretmeli diýen netijä gelýär” diýip, şahyryň ruhobelent bolanlygy, hiç

⁵⁸ Kösäýew M. Magtymguly. Ýadygärlik. – A., 1959, s. 39.

wagt ruhdan düşmänligi hakda pikir ýöredýär.⁵⁹ Alym kitapda on sany belli alymlaryň Magtymguly hakda aýdan sözlerini türkmen hem rus dillerinde beripdir. Soňra şahyryň on bir goşgusyny hem iki dilde ýerleşdiripdir. Hakykatdan-da, kitapça, şahyrdan örän gowy ýadygärlik bolup, halk arasyna giňden ýaýrapdyr. Kitap häzirkî günde professor Mäti Kösäýewden hem türkmen halkyna uly sowgat hökmünde döwlet kitaphanalarynda hem aýry-aýry adamlarda saklanýan bolmaly. Okyjy kitapçadan beýik şahyr baradaky gymmatly maglumatlary tapyp bilýär. Kitapçada Magtymgulynyň okan Şirgazy medresesiniň, ýaşan hujresiniň W. Uspenskiý tarapyndan düşürilen suratlary, Magtymgulynyň, nebereleri hakda eşidenlerini aýdyp beren ýegeni Zelili şahyryň gelni (oglundyň aýaly) Hally ejäniň suraty-da ýerleşdirilipdir. Hally eje öz gaýnatasy hakda alymlara gürrüň beripdir. Umuman, kitapçanyň, göwrümi kiçi bolmagyna garamazdan, onda gymmatly maglumatlar ýeterlik. Öz wagtynda mugallymlar, okyjylar üçin örän gowy gollanma bolup hyzmat eden bu kitapçanyň ähmiýeti, şu günki günde-de uly.

Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwrenmekde uly hyzmatlar görkezen Türkmenistanyň ylymda at gazanan işgäri Mäti Kösäýew, şahyryň 225 ýyllyk toýuna taýýarlyk görülýän 1959-ny ýylda has hem öndümlü işläp, kitap yzyndan kitap neşir etdirýär. Ol kitaplaryň ýene-de biri “Magtymguly” atlandyrylýar. Kitapça ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň redaksiýasy bilen çap edilýär. Onda şahyryň ýaşan döwri, terjimehaly barada, taryhy nukdaýnazardan düýpli gürrüň edilýär. Şeýle hem, şahyrlar neberesi, şahyryň maşgala ýagdaýy, şahyryň döredijiligi, eserleriniň çeperçiligi babatynda halk köpçüligine düşnükli bolan sada halk dilinde söhbet açylýar. Magtymgulynyň döwri barada gürrüň açanda, alym pars taryhçylarynyň işleri bilen tanyş bolup, Nedir şa öldürilenden soňra ýurtda bolup geçen

⁵⁹ Kösäýew M. Magtymguly. Ýadygärlik. – A., 1959, s. 39.

taryhy ýagdaýlar hakda şeýle ýazýar: “...birleşmek meselesini ara alyp maslahatlaşmaktan ötri, Çowdurhan adynda 30 ýaşlar töwereginde bolan edermen ýigidiň ýolbaşçylygy bilen, Magtymgulynyň özünden uly agalary – Muhammetsapadyr Abdylla Owganystana iberilýär. Emma bular ýolda duşman tarapyndan öldürilýär. “Oglum – Azadym” goşgusynda beýan edilişi ýaly, Magtymguly atasyndan rugsat alyp, Owganystana gitmek isleýär. Şahyryň Owganystana gitmegi, ähtimal, ýokarkylar ýaly meselelere baglanyşyklydyr.”⁶⁰ Şeýlelikde, alym şol döwrüň taryhy ýagdaýy hakda, Owganystanyň şasy Ahmet Dürranynyň türkmenler bilen birleşmek hakdaky pikirleri, olara hat ýazyşy, türkmenleriň owgan şasynyň ýanyna gitmek üçin adamlary ugradyşy hakda giňişleýin düşündiriş berýär. Magtymgula sowet döwründe bolan garaýyşlar hakynda gürrüň açanda, alym sözlerini Ý.E. Bertelsiň sözleri bilen baglanyşdyryp jemleýär: “...türkmen halkynyň guwanjy bolan Magtymgulynyň doglan gününüň 225 ýyllyk toýy ähli sowet haklarynyň baýramyna öwürüler. Çünki “Magtymguly türkmeniň poeziýasy – gymmatbaha daşlaryň biri bolup, ol biziň zamanamyzda täze ýüzügiň gaşynda gözüni gamaşdyryjy şöhle bilen lowurdaýar”.⁶¹

Şol ýylda Mäti Kösäýewdir Baýmuhammet Garryýew ikisiniň bilelikde neşire taýýarlamagynda Magtymgulynyň sygyrlarynyň iki tomlugy B. Kerbabaýew tarapyndan redaktirlenip, şahyryň üç sany janköýeri tarapyndan halk köpçüligine ýetirilýär. Kitabyň sözbaşysyny professor Mäti Kösäýew ýazýar. Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň ep-esli bölegini öz içine alýan bu iki tomluk, halk köpçüligi tarapyndan gyzgyn garşylanýar. Sözbaşynyň, esasan, öňki ýazylanlary gaýtalaýanlygy üçin, olar barada durup geçmegi artykmaç hasapladyk. Ýöne sözbaşy

⁶⁰ Kösäýew M. Magtymguly. – A., 1959, s. 6.

⁶¹ Kösäýew M. Magtymguly. – A., 1959, s. 34. (Ý.E. Bertels. “Mahtumkuli”, – M.: 1948, s.10).

birneme giňeldilipdir. Alym Magtymguly Pyragy baradaky pikirlerini kem-kemden, kitapdan-kitaba kämilleşdiripdir, üstüni ýetiripdir, şahyr baradaky maglumatlary has baýlaşdyrypdyr. Elbetde, kitaplarda gabat gelýän gaýtalamalary alym ýörite aýyrmadyk bolara çemeli. Çünki öňki kitaplary okap bilmedikler hem akyldar şahyr baradaky ýazgylar bilen tanyş bolmaly diýen pikir alymda dörän bolsa gerek. 1959-njy ýylda alymyň “Magtymguly hakynda halk rowaýatlary” atly kitapçasy-da çap edilýär, kitaba alymyň halk arasynda bolup, şeýle hem, golýazmalar hazynasyndan toplan rowaýatlary giripdir. Mahlasy, ol bütin ömrüniň dowamynda Magtymgulyny il-halka has ýakyndan tanatmak ugrunda aladalanypdyr. Alym dana şahyryň her bir sözüniň manysyny tirip, il-halka, şeýle hem, okadýan talyplaryna düşündirmek üçin, yhlasyny gaýgyrmandyr.

Beýik türkmen akyldary Magtymguly Pyragynyň 225 ýyllyk ýubileý dabarasynyň açylyşynda, şol wagt hökümet düzümünde bolan görnükli taryhçy alym, akademik Şamyrat Täşliýew ýubileý dabarasyny açyp, şahyryň gözel poeziýasy hakda şeýle diýýär: “Magtymgulynyň eserleri türkmen halkynyň durmuşyndaky tutuş bir taryhy döwri haýran galdyryjy çeper gözellik bilen, ebedilik, ölmez-ýitmez şahyranalyk bilen şöhlendirdi hem-de halkyň bähbitlerini öz zamanasy üçin öňdebaryjy ideallar nukdaýnazaryndan bildirdi, ol ozaly bilen şunuň üçin gymmatlydyr.”⁶² Alymyň belleýşi ýaly, Magtymgulynyň döredijiligi halk durmuşynyň etnografik ýazgysydyr, türkmen halkynyň geçmiş taryhyny Magtymgulynyň gözel poeziýasy arkaly öwrenip oturmaly.

Hakykatdan-da, bu ajaýyp şygrylar türkmen halkynyň başdan geçirmeleriniň ýyl ýazgylarydyr, durmuşyň hakyky

⁶² Magtymguly. Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň doglan gününüň 225 ýyllygyna bagyşlanan ýubileý ýygındysy. – A., 1961, s.13.

beýanydyr. Özi-de ýatda galyjy, ömürlük ýatda galjak çeper ýazgysydyr. Açylyş dabarasynda söz sözlän görnükli ýazyjy Berdi Kerbabaýew “Türkmen halkynyň durmuşy, umydy, islegi, arzuwy akyldar şahyryň eserlerinde aýna düşen asman ýaly şöhle salýany hiç kime gizlin däl. Biz şol eserlerde agyr jebir astynda galanyň inňildisini, zulma garşy baş göteren gylyjyň zaňyny eşidýäris, biz şolarda gaýgy-hasrat hem gaýduwsyz gaýrat görýäris, biz şol şygrylarda ýadawlyk, käte bolsa umytsyzlyk syzýarys, şonuň yzysüre bolsa azatlyk hem bagtlylyk üçin göreşe çagyrys, haýbatly gozganys aňlaýarys. Türkmen halkynyň durmuşy şol wagtda edil Magtymgulynyň şygrylarynda görnüşi ýalydy.»⁶³ Hakykatdan-da şeýle, biz goşgulary okap, taryhy hakykata göz ýetirýäris, halkymyzyň ýaşaýyş düzgün-kadalaryna, döp-dessurlaryna, ahlak ýörelgelerine belet bolýarys, durmuş şertleri bilen ýakyndan tanyşýarys. Diýmek, bu ajaýyp şygrylar halk durmuşynyň çeper ýazgysy.

Şahyryň 225 ýyllyk ýubileýi geçirilýän döwürlerde has öndümlü işlän alym Mäti Kösäýew ýaşan ömrüniň bütin dowamynda Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwrenmegini dowam etdirýär. Şahyryň ýubileý dabarasyny belenilip geçilenden soň, 1963-nji ýylda alymyň “Edebiýat taryhynyň käbir meseleleri” atlandyrylan kitaby neşir edilýär. Kitapda alymyň edebiýatyň dürli meselelerine bagyşlanan ençeme makalalary ýerleşdirilen bolsa-da, ep-esli bölegi arýf şahyr Magtymgulynyň döredijiligine bagyşlanypdyr. Kitapda ýerleşdirilen “Halkyň genial şahyry” atlandyrylan makala, Mäti Kösäýewiň Magtymgulynyň 225 ýyllyk ýubileý dabarasyna bagyşlanyp geçirilen konferensiýada eden dokladyndan alnypdyr. Dokladda alym Magtymgulynyň ýaşan döwri hakda

⁶³ Magtymguly. Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň doglan gününüň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygındysy. – A., 1961, s. 21.

söhbet açyp, gürrüňini edebiyata syrykdyryp, akyldar şahyryň maşgalasy hakda şeýle ýazýar: “...döwürde progressiw pikirli ençeme şahyrlar öňe saýlandy, bularyň arasynda türkmen uruglarynyň irden oturymlylyga başlan gökleň taýpasyndan ýüze çykan Magtymgulular neberesi aýratyn hormata eýedir... özüniň “Gerkeziň” diýen ýaly hyjuwly goşgulary bilen Döwletmämmet mollanyň ogly Magtymguly Ýonaçy öňe saýlanýar. Onuň yzysüre Magtymguly Ýonaçynyň ogly – zamasynyň beýik alymy Döwletmämmet Azady döräp, özüniň alty müň setire ýakyn bolan “Wagzy-azat” kitabyny ýazýar.”⁶⁴ Soňra halypa alym Gündogary öwreniji alymlaryň arasynda türkmen edebiyaty barada uly işler alyp baran akademik Aleksandr Nikolaýewiç Samoýlowiçiň 1914-nji ýylda ýazan “Magtymgulynyň atasy Döwletmämmet mollanyň goşgulary” atly işinde, Azadynyň ylym derejesi barada aýdan sözlerini ýatlaýar: “Döwletmämmediň goşgy düzmäge ökdeliği, dilewarlyk senedinden (ritorikadan) doly habarly bolandygy we ýeterlik bilimli – sufizmiň tarapdary bolan Orta Aziýa mollalarynyň bilýän ylymlaryny özleşdirediği, onuň eserlerinden alnan mysallardan eýýäm belli bolýar. Türkmenler arasynda beýle adamlar häzir hem az. XVIII asyrdan bolsa olar, gürrüňsiz, has az bolupdyrlar” (Russiýa Ylymlar akademiýasy. ZWO t. XXII, Peterburg, 1914, s.146).⁶⁵ Sözlerini görnükli alymlaryň pikirleri bilen berkitmek hem öz buýsançly sözleri bilen baglanyşdyrmak, Mäti Kösäýewiň ylmy işlerine häsiýetli aýratynlyk hökmünde ýüze çykýar hem-de onuň mydama gözlegde bolandygyndan habar berýär.

⁶⁴ Kösäýew M. Edebiyat taryhynyň käbir meseleleri. – A., 1963, s. 121.

⁶⁵ Şol ýerde, s. 122.

Hormatly mugallym, uly alym Mäti Kösäýew bu kitabynda Magtymguly hakda, onuň edebiyata uly täzeçillik girizen şahyr bolandygy barada has düýpli gürrüňler edýär: “Mälim bolşy ýaly, Magtymgula çenli türkmen halkynyň öz ene dilinde bolan ýazuwly edebiyaty örän ujypsyz bolupdyr, bar bolanlaryna-da arap, çagataý diliniň elementleri çakdanaşa köp goşulypdyr, şunuň üçin-de, şular ýaly edebi eserler halk köpçüligine düşnüksiz bolupdyr, olar jemagat köpçüliginiň hormatyna mynasyp bolmandyr (Wepaýynyň “Rownakul-Yslamy”, Şahy Şerefiň “Muaýnel-Murydy we başgalar).”⁶⁶ Şu ýagdaýlar hakda gürrüň açan alym, soňra Magtymgulynyň türkmen edebiyatyna girizen täzelikleri hakda şöhbet açýar: “Edebiyatnyň ägirt terbiyeçilik hem-de guramaçylyk güýjüni türkmen halkynyň isleg-arzuwlaryna hyzmat etdirmegi öz öňünde maksat edip goýan Magtymguly, türkmen edebiyatynyň ösüş taryhynda ägirt uly özgeriş döredipdir. Asylly maksatlary amala aşyrmak üçin, Magtymguly türkmen halkynyň arasynda örän uly söýgä eýe bolan epos hem dessanlaryň, halk poeziýasynyň oňat ýörelgelerini – ýeňil goşgy formalaryny, halka düşnükli bolan sada türkmen dilini, çarwalaryň, daýhanlaryň ýaşayyş-durmuşyndan alnan sypatlandyrmalary we şuna meňzeş emelleri ýazuwly edebiyata girizipdir. Munuň üstesine-de, Gündogar edebiyatynyň progressiw ideýalaryny hem türkmen edebiyatynyň ösmegi üçin uýgunlaşdyrypdyr.”⁶⁷ Elbetde, Magtymgulynyň edebiyata girizen täzeçilligi kän. Professor Mäti Kösäýew sözüni dowam etdirip, şeýle ýazýar: “Beýik şahyr Gündogar edebiyatynyň progressiw pikirlerini has öňe ösdürýär. Emma ol Gündogar poeziýasynyň asyrlar boýunça dowam edip gelen käbir döp-dessurlaryndan, adata öwrülen kanunyndan – poeziýada diňe söýgi lirikasyny

⁶⁶ Kösäýew M. Edebiyat taryhynyň käbir meseleleri. – A., 1963, s. 123.

⁶⁷ Şol ýerde, s. 124.

hem-de öwgi (kasyda) ýazmakdan daşa çykýar. Kasydalar ýazmak däbi elden-ele, nesilden-nesle geçip ýören ýaly, hanly, emirli köşklerde şalaryň bolan ýurtlarynda häkimleriň täjihatgyny, ata-babalaryny, atlaryny, itlerini öwüp sylag almak, ýeňil gazanç çeşmesine eýe bolmak we şoňa meňzeş maksatlar üçin dowam edipdir.”⁶⁸ Kitapda edebiýatyň taryhyna degişli maglumatlar ýeterlik.

Professor Mäti Kösäýewiň ýene bir kitaby 1972-nji ýylda neşir edilen “Edebiyat barada söhbet” atly ylmy işleriniň, käbir makalalarynyň ýygyndysydyr. Kitapda alym türkmen we goňşy halklaryň edebiýatynyň görnükli wekilleri hakda söhbet açýar. Ömrüniň agramly bölegini Magtymgulyny öwrenmeklige bagyşlan alymyň kitapda ýerleşdirilen şahyra bagyşlanan bölümi, segsen sahypadan-da gowrak bolup, onda şahyryň ýaşan döwri, ýaşlygy, olaryň nebereleri, meşgullanan kesp-kärleri, umuman, tutuş ömri we döredijiligi hakdaky maglumatlar degerli orun alypdyr. Alym ylmy işini şeýle sözler bilen başlaýar: “Magtymguly diňe bir türkmen klassyky edebiýatynyň tanymal wekili bolman, ady gadymy hem sahyrana Gündogaryň Rudaky, Ferdöwsi, Omar Haýýam, Enweri, Sagdy, Nyzamy, Jamy, Nowaýy, Fuzuly ýaly meşhur söz ussatlary bilen bir hatarda agzalmaga mynasyp bolan beýik şahyrdyr.”⁶⁹ Dogrudan-da, alym durmuş hakykatyny ýazýar. Beýik akyldar özüniň ynsan duýgularyna inňän güýçli täsirini ýetirýän ajaýyp şygryrlary bilen şol beýik şahsyýetleriň hataryna goşulmaga hukuk gazandy.

Kitabyň bir bölümi “Magtymgulynyň ýaşy hakynda” diýlip atlandyrylýar. Bölümde alym şahyryň ýaşy baradaky jedelli mesele hakda durup geçýär. Onuň 49 ýaşynda aradan

⁶⁸ Kösäýew M. Edebiyat barada söhbet. – A., 1972, s. 125.

⁶⁹ Şol ýerde, s. 59.

çykmandygy, 80 töweregi ýaşandygy hakda pikir ýöredýär. Alym öňi bilen Magtymgulynyň //Hars uruban, ganlar dökdüň ellikde// Gel, ne iş bitirdiň segsen ýyllykda// diýen ýaly setirlerine hem-de 131 sahypadan ybarat, sowatly ýazylan, täze tapylan elýazma esaslanyp, akyldaryň 1797-nji ýylda-da Zenuby şahyr bilen sowal-jogap alşandygy hakda maglumat berýär. Magtymguly Zenuby şahyra şular ýaly sowallar bilen ýüzlenýär, bir bendi şeýleräk:

Ol ne gündür, anyň bolsun beýany,
Ýa mugallym, bize mundan habar ber!
Ne sandykdyr, anyň menzil-mekany?
Ussat bolsaň, bize mundan habar ber!

Goşgynyň iň soňky bendindäki Zenubynyň:

Resul gündür, imdi hasap tutaly,
Müň iki ýüz on bir ýyldyr biteli,
Ajaj – köpri, gel, didara ýeteli,
Zenuby düýr, bizden habar şeýledir –

diýen setirlerini mysal alan alym, 1211-nji hijri ýylyny hasaplap, milady hasabyna geçirip, 1796–1797-nji ýyllarda Magtymgulynyň gazal aýdyşyp ýörendigini tassyklaýar.⁷⁰ Mahlasy, ylym – çaklamalar dünýäsi, her kim bilenini aýdýar. Hormatly mugallymyň ýene bir mysal alan ýazgylary has hem gyzykly, olar belli edebiýatçy Ahundow Gürgenliniň arhiwinden tapylan maglumatlar, alym şol ýazgylarda 1813-nji ýylda ýogalyppdyr diýilýänligi hakdaky pikir babatynda hem ýatlap, şahyryň ýaşy hakda oýlanmaga wagt ýetenligini duýdurýar. Halypanyň bu kitapda ýerleşdirilen Magtymgulynyň ömri we

⁷⁰ Kösäýew M. Edebiýat barada söhbet. – A., 1972, s. 76.

döredijiligini öwrenmeklige bagyşlanan ylmy işi on bölümden ybarat. Şahyr hakda döran rowaýatlardan nusgalar hem berlipdir. Görşümüz ýaly, Mäti Kösäýew türkmen edebiýatyny, ylaýta-da Magtymgulynyň paýhasly dünýäsini öwrenmeklige uly goşant goşupdyr. Alym çylşyrymly ylmy tär gözlemeýär, çünki onuň maksady Magtymgulynyň şygryýet älemi barada halka sada, düşnükli dilde gürrüň bermekdi, ol ýaşan manyly ömründe göz öňünde tutan maksadyna aňryýany bilen ýetdi.

Agzalyp geçilmeli işleriň ýene-de biri filologiýa ylymlarynyň doktory Seýit Garryýewiň “Türkmen edebiýatynyň Sowet Gündogary halklarynyň edebiýatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan” (1967) atly kitabydyr. Kitabyň adynda Magtymguly bilen baglanyşyk ýok ýaly bolsa-da, awtor esasy ünsüni halkyň söýgüli şahyrynyň şygryýet älemine gönükdiripdir. Kitabyň “Magtymguly we Gündogar halklarynyň edebiýaty”, “Magtymguly we garagalpak edebiýaty”, “Türkmen-özbek edebiýatларыnyň özara baglanyşygy we Magtymguly”, şeýle hem, “Türkmen-azerbaýjan edebiýatларыnyň özara baglanyşygy we Magtymguly” atly baplarynda şahyr hakda degerli maglumatlar berilýär. Umumy edebiýat baradaky gürrüň diňe kitabyň girişinde diýen ýaly agzalyp geçilýär. Girişiň dowamynda “Magtymguly we Gündogar halklarynyň edebiýaty” diýen bölüm gelýär. Ondan soňraky üç bapdaky söhbetler Magtymguly hakdaky gürrüňlere syrygýar. Alym Gündogar edebiýatynyň görnükli wekilleriniň şygryларыnyň Magtymgulynyň döredijiligine güýçli täsirini ýetirendigini aýratyn nygtap, ol halklaryň folklor eserlerini-de akyldar şahyryň gowy bilenligi we ol eserleriň hem şahyryň şygryýet dünýäsine täsiriniň iňňän uly bolandygy hakda durup geçmek bilen, şeýle ýazýar: “Magtymgulynyň poeziýasynyň kemala gelmeginde Gündogar halklarynyň meşhur kllasyklarynyň döredijiligi bilen birlikde, olaryň folklorynyň –

halk poetik eserleriniň hem asylyly täsiri bolupdyr. Beýik akyldar şahyr goňşy halklaryň ertekilerini, nakyllaryny, atalar sözünü, rowaýatlaryny ýakyndan bilipdir. Şolaryň birnäçesini şahyr aýry-aýry ýazuw çeşmeleri atkaly öwrenen bolsa, birnäçesini öz amala aşyran uzak syýahatlary netijesinde özleşdiripdir.”⁷¹

Alym Magtymgulynyň şygrylarynyň Gündogar halklarynyň arasynda uly meşhurlyga eýe bolşy barada düýpli gürrüň edip, şahyryň poeziýasynyň hem ol halklaryň medeni durmuşyna uly täsirini ýetirendigini aýratyn nygtaýar. Alym kitabynda Magtymgulynyň garagalpak, özbek, azerbaýjan edebiyatlyryndan täsirlenmesi hem-de akyldar şahyryň olaryň döredijiligine eden täsiri hakda giňişleýin söhbet açýar. Garagalpak, özbek, azerbaýjan şahyrlarynyň eserlerini deňeşdirip, täsirlenmeleri mysallaryň üsti bilen ýüze çykarýar. Elbetde, kitap döwre göre, käbir kemçiliklerden halas däl. Kitabyň “Fuzuly we Magtymguly” atly bölümünde alym Magtymgulynyň Fuzulydan täsirlenmesi hakda ylmy seljerme berýär, ýöne döwre göre, Fuzuly azerbaýjan şahyry hökmünde gürrüň edilýär. Elbetde, Beýik Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde Fuzulynyň milletiniň türkmenidigi, Yrakda ýaşap, goşgular döredendigi, hatda türkmen dilinde ýazylan diwanynyň-da bardygy ýüze çykaryldy. Şeýle kemçilikleriň bardygyna garamazdan, kitapda Magtymgulynyň özbek, garagalpak, gazak, azerbaýjan halklarynyň arasynda giňden meşhurlygy esaslandyrylypdyr. Alym sözünüň dowamynda şeýle netijä gelýär: “Magtymgulynyň we beýleki türkmen klassyklarynyň döredijiliginiň özünden oň dörän we öz döwrüniň medeniýeti bilen baglanyşykda bolmagy tötänden däl, bu kanuny ýagdaýdyr. Her bir beýik şahyr öz döredijiliginiň adamzadyň özünden oň doreden mirasy

⁷¹ Garryýew S. Türkmen edebiyatynyň Sowet Gündogary halklarynyň edebiyatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan. – A., 1967, s. 27.

bilen baglanyşykda ösdürýändir.”⁷² Şeýle sözleri aýdan alym öz sözlerini akyldarlaryň sözlerine salgylanma berip delillendirýär.

Görnükli alym Seyit Garryýew dana şahyryň döredijiligine bagyşlanan “Magtymguly we edebiyatda realistik tendensiýa” atly kitabyň-da awtorydyr. Alym Magtymgulynyň durmuş hakykatyny beýan edýän setirlerinden mysallar getirip, şahyryň durmuş hakykatyny çeper poeziýa ussatlyk bilen siňdirişi hakda degerli mysallaryň üsti bilen söhbet açýar, pikirlerini bir ýere jemläp, şeýle ýazýar: “Magtymgulynyň realistik mazmunly eserlerinde beýan edýän wakalaryny şahyryň ýaşan döwründen üzňe derňemek we düşünmek asla mümkin däl. Şol eserleriň mazmuny Magtymgulynyň esasy ideýa platformasy – beýik watançylyk ideýasy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr, olar bir-birleri bilen sepleşip, hemmesi birlikde şahyryň döredijiliginiň häsiýetli tarapy – onuň realistik mazmunyny ýüze çykarýar.”⁷³ Magtymgulynyň poeziýasy hakda düýpli gürrüň eden alym şahyryň realistik pikirleriniň özünden soňky klassyklaryň döredijiliginde hem dowam etdirilendigi baradaky pikirlerini beýan edýär. Hakykatdan-da, Magtymgulynyň yzyna eýeren soňky döwür klassyk şahyrlary Kemine, Mollanepes, Seydi, Zelili, Mätäji Magtymgulynyň öňe süren realistik pikirlerini dowam etdirýärler. Şonuň üçin hem, olar halk köpçüliginiň söýgüsine mynasyp bolan nusgawy şahyrlardyr.

1971-nji ýylda professor, filosof alym G.Çaryýewiň Magtymgulynyň filosofik, sosiologik we jemgyýetçilik garaýyşlaryna ylmy esasyda seljerme berýän “Magtymguly – akyldar” atly kitaby neşir edilip, halk köpçüligine hödürlenýär. Alym bu kitabynda Magtymgulynyň ýaşan döwri, şahyryň dünýägaraýşynyň kämilleşmegine döwürüň, özünden öň ýaşap

⁷² Garryýew S. Türkmen edebiyatynyň Sowet Gündogary halklarynyň edebiyatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan. – A., 1967, s. 211.

⁷³ Garryýew S. Magtymguly we edebiyatda realistik tendensiýa. – A., 1971, s. 148.

geçen danalaryň we öz döwürdeş şahyrlarynyň täsiri, şahyryň sosiologik, estetiki garaýyşlary babatynda gürrüň açyp, şeýle netijä gelyär: “Onuň çuňňur gumanistik ideýalary, ýalkymly watançylygy, döreden tipik obrazlary we eserleriniň ajaýyp çeperçiligi-de hut şahyryň halk döredijiliginiň nusgalaryndan ylham almaklygynyň netijesidir. Köp sanly nakyllar, atalar sözi, aforizmler Magtymgulynyň goşgularyna bolşy ýaly giripdir. Edil şunuň ýaly-da, onuň goşgularynyň köp setirleri halk nakyllaryna öwürülip, giň köpçüligiň arasyna çuň ornaşypdyr.”⁷⁴

Alym şahyryň eserlerinden degerli salgylanmalara ýüzlenmek bilen, şahyryň progressiw pikirlerinden mysallar alyp, ony şol döwrüň öňdebaryjy adamlarynyň biri hökmünde bahalandyryp, şeýle ýazýar: “Magtymgulynyň dünýägaraýşynyň öňdebaryjy hem-de progressiw hasiýetde bolmagy türkmen halkynyň jemgyýetçilik ösüşiniň islegleri hem-de türkmen halkynyň öz milli azatlygy, syýasy bitewüligi we döwlet özbaşdaklygy ugrundaky ýaýbaňlandyrylan göreşi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Şu göreşiň ideýa taýdan ruhlandyryjysy we ýolbaşçysy Magtymguly bolupdyr, ol ýurduň hemme ýerinde türkmen halkynyň milli agzybirliginiň prinsiplerini esaslandyrypdyr, ol şu agzybirligiň we göreşiň syýasy, watançylyk we etiki esaslarynyň prinsiplerini-de işläp düzüpdir.”⁷⁵ Alym sözleri gury bolmaz ýaly, şahyryň goşgularyndan mysallar getirip, sözlerini subut edýär. Magtymgulynyň watançylyk ideýalaryny öňe süren syýasy taýdan hem kämil şahsyýet derejesine ýeten, giň dünýägaraýyşly, öz döwrüniň ogly bolanlygy hakda giňişleýin gürrüň edýär.

Güneşli Türkmenistan Watanymyzda dana şahyr Magtymgulynyň 250 ýyllyk ýubileýini geçirmäge taýýarlyk görülýän ýyllarda-da, akyldar şahyr hakda makalalar, ylmy

⁷⁴ Çaryýew G. Magtymguly – akyldar. – A., 1971, s. 78.

⁷⁵ Şol ýerde, s. 113.

işler ýazmak, kitaplary neşir etmek işleri yzygiderli alnyp barylýardy. 1974-nji ýylyň ikinji iýunynda “Edebiýat we sungat” gazetinde çap edilen “Magtymguly – düýpsiz derýa” atly makala professor Mäti Kösäýewe hem-de filologiýa ylymlarynyň kandidaty Tejen Nepesowa degişli. Şu ýerde ünsümizi özüne çeken, düýpli pikirleri gozgaýan bu makala hakda hem agzap geçmegi makul bildik. Makalada Magtymgulyny öwrenmegiň ýollary gözlenilýär, ol hakdaky oýlanmalar hödürlenilýär. Ine, käbir pikirler: “Magtymgulynyň şygrylary ýaz howasy ýaly bolup, köp halklaryň arasynda ýetdi. Onuň göçürme nusgalary Gündogara we Günbatara ýaýrady. Şeýle bolansoň, bulary toplamak biziň mukaddes borjumyzdyr. Diňe golýazmalaryň özüni toplamak üçin iňňän uly tagalla gerek. Olar Daşkentde, Duşanbede, Nukusda, Bakuwda, Tbiliside, Leningrada, Moskwada, Gürgende, Tähranda, Stambulda, Ankarada, belki, Kabul, Bagdat, Deli kitaphanalarynda bize garaşýar. Merhum halypa Gara Seýitliniň Hindistana syýahaty mahalynda hindi alymlarynyň haýsydyr bir Magtymguly Myragy hakda aýdandyklary baradaky gürrüni, şahyr bilen söhbetdeş bolanlaryň ýadyndadyr. Ýewropa ýurtlarynyň tas onusynda Gündogary öwreniş jemgyýeti bar. Gündogary öwreniji bolgar, nemes, fransuz, wenger, iňlis alymlarynyň tapgyr-tapgyr toplan maglumatlary hem bizi şu babatda näumyt galdyrmasa gerek. Bular – Magtymgulynyň mirasyny toplamagyň bir tarapydyr” diýip, öz pikirlerini köpçülige ýetiripdirler. Alymlar makalada Magtymgulyny öwrenişde diňe golýazmalara daýanman, bagşylaryň Magtymgulynyň sözlerine aýdýan aýdymlaryna hem aýratyn üns bermelidigi hakdaky pikiri hödürleýärler. Halkyň içinde Magtymgulynyň juda köp goşgularyny ýatdan bilýän adamlaryň kändigi, halkyň bir hazynadygy hakdaky gürrüňler hem makalada gozgalýar. Eserdeň bolmaly, halk arasyndan

hem zygiderli gözlemeli diýlen pikir öňe sürülýär. Alymlar “Magtymgulynyň biografiýasy dogrumy, oňa täzeden garamaly, soňky tapylan maglumatlar onuň XVIII asyryň ahyrynda aýatda diri ekendigini, başga bir maglumatlar bolsa şahyryň hatda XIX asyryň başynda hem ýaşap ýörendigini tassyklaýar” diýen pikiri-de orta atýarlar. Makala iňňän täsirli, kalba ýakyn dilde ýazylan. Diýmek, alymlar Magtymgulynyň nädogry terjimehaly dogrusynda elmydama oýlanyşyrlar. Makala şahyryň 250 ýyllyk ýubileýine taýýarlyk görüp ýörülen ýyllarda çap edilip, köpçülige ýetirilýär. Elbetde, alymlaryň bu arzuwlary olaryň şagirtleri tarapyndan Beýik Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde amala aşyryldy. Dürli dilleri öwrenen ýaşlar ýetişdi. Magtymgulynyň dürli ýurtlarda saklanýan golýazmalarynyň göçürme nusgalary alnyp getirildi. Şol nusgalary deňşdirip öwrenmek, döwrüň wajyp meselelerinden biridir.

1983-nji ýylda türkmen halkynyň erkinlik ugrundaky göreşi bilen bagry badaşan poeziýasy ynsanlaryň kalbynda ýer edip, ölmez-ýitmez genilige öwrülen Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň (öňki hasap bilen) 250 ýyllygy uly ýurt möçberinde dabaraly belenilip geçilýär. Türkmenistan Watanymyzda toý dabarasy uludan tutulýar. Senäniň öň ýanynda Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil-edebiýat institutynyň alymlary tarapyndan şahyryň goşgularynyň iki tomlugy neşire taýýarlanylýp, 1983-nji ýylda halka ýetirilýär. Birinji kitapda ýerleşdirilen gysgaça sözbaşy şeýle setirler bilen başlanýar: “Geçmişň meşhur adamlarynyň bitiren hyzmaty barada ynsan hakydasynyň öz ölçegi bar. Şol meşhur adam öz halkynyň isleg-arzuwlaryny, bähbitlerini, nämä höwes edýänini öz döredijiliginde nähili beýan edipdir? Ol öz döwrüniň düýp meselelerini beýan etmage nähiliräk çemeleşipdir. Geçmişdäki meşhurlaryň hyzmatyna baha kesende, ynsan hakydasy, ilki

bilen şuny nazara alýar. Şeýle ölçegden çen tutanyňda, beýik türkmen şahyry we pähimdary, türkmen edebi dilini baýlaşdyran Magtymguly Pyragynyň, onuň müdimilik poeziýasynyň halkyň hakydasynda hemişelik galandygyny arkaýyn aýtmak bolar. 1983-nji ýylda ýurdumyz onuň doglan gününüň 250 ýyllygyny baýram eder. Magtymguly geçmişiň ajaýyp akyldarlary Ferdöwsiniň, Rudakiniň, Nowaýynyň, Nyzamynyň, Dantäniň, Şekspiriň, Rustaweliniň, Puşkiniň, dünýä medeniýetiniň altyn hazynasyna şärik ýene birenteginiň hataryna hemişelik goşuldy.”⁷⁶

Dogrudan-da, Magtymgulynyň gymmaty hiç wagt egsilmejek eserleri dünýä medeniýetiniň hazynasyny has baýlaşdyrды. Muňa dürli ýyllarda ýazylan kitaplar, ylmy makalalar, Magtymgulynyň neşir edilen goşgular ýgyndylary, onuň gözəl şygryýetinden başga dillere edilen terjümelere şaýatlyk edýär. Elbetde, bular barada 1940-njy ýyllarda, şahyryň ikinji jahan urşunyň başlanmagy bilen, başa barmadyk 200 ýyllyk ýubileýine taýýarlyk görülen ýyllarda-da, ondan soňky ýyllarda-da dünýä alymlary aýdypdylar. ... şahyr Magtymguly Pyragynyň adyny iň beýik şahsyýetleriň hatarynda goýupdylar. Şahyryň ady Gündogaryň danalarynyň arasyna, hatda dünýä medeniýetiniň altyn hazynasyna-da juda ir goşulypdy. Baýmuhammet Garryýew tarapyndan 1942-nji ýylda goralan kandidatlyk dissertasiýasynda getirilen akademik A. Krymskiniň gymmatly sözleri hem muňa şaýatlyk edýär: “...meşhur akademik Magtymgulynyň şahyrlaryň arasynda iň uly figura bolandygyny belläp, olaryň iň şöhratlysy we dagynyk hem syýasy taýdan baglanyşygy ýok ähli türkmen taýpalary üçin birdeň gymmat görülyäni umumy – milli şahyr Magtymgulydyr” diýen sözlerini (Энциклопедический словарь “Гранат” том 41

⁷⁶ Magtymguly. Saýlanan eserler. I tom, – A., 1983, s. 5.

– X, s.393–403) mysal alan ýaş alym, “bular uz maglumatlardyr” diýip belleýär.⁷⁷

Iki tomlugyň ikinji kitabyňyň söňunda filologiýa ylymlarynyň kandidaty Şamuhmet Gandymowyň Magtymguly Pyraga bagyşlanan giň many-mazmuny öz içine alýan sözsoňusy hem-de goşgulardaký gabat gelýän arap-pars we beýleki dillerden geçen sözlere düşündirişli sözlük berlipdir. Şeýlelikde, kitabyň gymmaty has artýar. Magtymgulyň döredijiliginiň çuňňur milliligi, halkylygy hakda söz açan sözsoňynyň awtory, “Magtymgulyň öz döwrüniň “gözüne” we “gulagyna” öwrülen döredijiligi, diňe bir ideýa-tematiki geriminiň giňligi bilen däl, eýsem, özüniň ýokary çeperçilik gymmata eýedigini bilen, şeýle hem, belent estetiki-emosional güýje eýedigini bilen-de ähmiýetlidir. Ol çeperçilik äleminde özünden öňki we soňky döwür türkmen şahyrlary bilen deňeşdireniňde, has beýik derejelere galdy we ussatlyk babatda nusga alarlyk ähmiýetini şu günki günlere çenli saklap geldi” diýip, göwnemakul pikir ýöredýär.⁷⁸

XVIII asyr türkmen durmuşyny söz sungaty bilen aňrybaş derejede suratlandyrmakda özboluşly şahyrana dünýä açan ussat şahyryň şygrylary hakda söhbetlerini dowam eden alym Ş. Gandymow “XVIII asyr türkmen durmuşy üçin häsiýetli bolan çeper hakykat, özüniň köp gyraňly öwüşginleri bilen şahyryň poeziýasynyň bezegine öwrüldi. Ony asyrlaryň jümmüşinden aşyryp, şu günlere çenli alyp geldi. Bu bolsa beýik ussadyň döredijiliginiň ideýa-çeperçilik babatda ölmez-ýitmez nusga öwrülendigine şaýatlyk edýär. Magtymguly külli türkmeniň şahyry hökmünde at-owazasy dünýä dolan şahsyýet. Şonuň üçin onuň ajaýyp setirlerine gyzylyň gyryndysy ýaly garamak

⁷⁷ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr”. Dissertasiýa işi, maý, 1942, s. 10.

⁷⁸ Magtymguly. Saýlanan eserler. II tom. – A., 1983, s. 196.

duýgusy diňe bir türkmen halkyna häsiýetli duýgy bolman, eýsem, dünýäniň dürli halklaryna mahsus duýga öwrüldi. Özem şahyryň altyn setirleri şeýle duýgy bilen örän irki döwürlerden bäri ünsi özüne çekip geldi. Şoňa görä, onuň dana setirlerini özüne birleşdirýän aýry-aýry şygyr diwanlarynyň bir ujy Hindistandan çykrsa, bir ujy meşhur Britan muzeýinden çykdy” diýip bellemek bilen, şahyryň şygyrlaryny dünýä alymlarynyň ençemesiniň alyp gidip, öz ýurtlaryna ýaýradandyklary hakda pikir ýöredýär.⁷⁹ Emma alym dünýä alymlarynyň özleriniň alyp baran peýdaly işlerinde goýberen säwlikleri hakda gürrüň agzamaýar. Elbetde, Magtymgulyny öwrenmekde ilkinjiler bolan dünýä alymlarynyň goýberen näsazlyklary, harsallyklary hakda Gündogary öwreniji görnükli alym Ý.E. Bertels, akademik Baýmuhammet Garryýew, belli ýazyjy Berdi Kerbabaýew dagylar janyýangynlylyk bilen bellap geçipdiler. Bular barada işiň öňki sahypalarynda söhbet açyldy.

Daşary ýurt alymlarynyň Magtymgulyny öwrenmekde bitiren hyzmatlary, elbetde, şahyryň goşgularyny ilkinjiler hatarynda dürli dillerde çap edip, türkmenlerde şeýle şahyryň bardygyna dünýä alymlarynyň ünsüni gönükdirendiklerinde ýüze çykýar. Ýöne olaryň Magtymgulynyň şygyrlaryny ýoýup çykarmaklary, goýberlen uly hatadyr. Alym uly ähmiýetli bu makalasynda şolar hakda hem ýatlan bolsa, makalanyň ähmiýeti has artardy. Alym Ş. Gandymow esasy zady – Magtymgulynyň şygyrlarynyň ideýa-estetiki gymmatyny kesgitleýän esas hökmünde halkyň ýüregine, kalbyna ornaşandygynda görýär. Bu alym tarapyndan öňe sürülen adalatly hem dogry pikirdir. Şeýle sünnälenip, çuňňur pikirler ýöredilip ýazylan sözsoňy göwrüm taýdan makalanyň çygryndan has uly, kyrk iki sahypadan ybarat. Şamuhammet Gandymow Magtymgulynyň

⁷⁹ Magtymguly. Saýlanan eserler. II tom. – A., 1983, s. 196.

döredijiligine bagyşlan düýpli ylmy seljermesinde, düzüjileriň bu kitaby taýýarlanlarynda öňki neşirlere görä, köp täzelikler girizendikleri hakda aýratyn durup geçýär.

Öňki neşirlerde şahyryň şygrylary temalara bölünýärdi, emma bu kitapda şol kadadan çykylyp, şahyryň şygrylary temalara bölünmän berlipdir. Görnükli ýazyjy Berdi Kerbabaýew 1926-njy ýylda Magtymgulynyň şygrylaryny ilkinji gezek neşire taýýarlarda, kyrk alty tema bölen bolsa, Ahmet Ahundow Gürgenli ýedi (1940), Mäti Kösäýew alty, Baýmuhammet Garryýew bilen Mäti Kösäýew tarapyndan düzülip, çapa taýýarlanan, 1977-nji ýylda neşir edilen ýygyndyda baş tema bölünipdir. Elbetde, Ş. Gandymowyň belleýşi ýaly, şahyryň goşgularynyň temalara bölünmegi zerur däl, çünki şahyryň her bir setiri bir tema bagyşlanyp dur. Magtymgulynyň şygryýet dünýäsini öwrenişiň irki döwürlerinde, halk köpçüligine has düşnükli bolar ýaly bölünipdir, emma wagtyň geçmegi bilen okyjylaryň aň-düşünjesi hem ösýär. Okyjynyň özi Magtymgulynyň şygrylary barada pikir ýöredip, düşüniş bilýär. Şeýle bolansoň, temalara bölüp oturmagyň zerurlygy bolmaýar. Aлым şeýle netije çykarýar: "...Magtymgulynyň şahyrana älemini aýry-aýry temalaryň örüsinä çenli daraltmagyň hiç hili zerurlygy ýok." Biz hem alymyň ýöreden pikirlerini dogry hasaplaýandygymyzy aýtmakçy. Temalara bölmeklik, irki döwürlerde zerurlykdy, şonuň üçin hem, ilkinji magtymgulyşynaslar halk köpçüligine has düşnükli bolar ýaly, şeýle eden bolsalar gerek.

Aлым bu iki tomluk neşir barada pikir ýöredip, düzüji alymlar Geldi Nazarowyň, Abdyrahman Mülkamanowyň, Muhammetjuma Öwezgeldiýewiň, Myrat Çaryýewiň, Amanberdi Nurýagdyýewiň kitaby taýýarlanlarynda, golýazmadan daşlaşmazlyk ýörelgesine eýerendikleri hakda aýratyn

durup geçýär, öňki neşirlerde erkin çemeleşmeleriň gabat gelendigi hakda ýatlaýar, käbir ýerde golýazmadan çykylandygy barada mysallara ýüzlenýär. Ine, olardan biri. Golýazmada gabat gelýän “Näçe mertlik etse adam biweji, her mejlisde ýüz ýol tile getirmiş” diýen setirler, öňki neşirlerde “Bir ýagşylyk etse adam biweji, her mejlisde ýüz ýol tile getirmiş” görnüşinde berlipdir. Ýöne alym Magtymgulynyň setirleriniň bagşylaryň dilinde hem üýtgeşmelere sezewar bolandygyny, öňki neşirlerdäki “ýagşylyk” sözüniň many taýdan hem, çeperçilik taýdan hem ýerine düşendigini, bagşylaryň şol sözi çalşyran bolaýmagynyň ähtimaldygyny, galyberse-de, golýazmalaryň hem känligini, hersinde üýtgeşmeleriň gabat gelýändigini, nusgalaryň-da köpdüginä göz önünde tutan bolsa, has gowy bolardy. Şeýle hem, 1940–50-nji ýyllaryň okyjysynyň-da häzirki döwür okyjylaryndan düşüňjesiniň pesdigi, şol döwürde syýasy tarapdan hem erkinlige ýol berilmedigi babatynda-da ýatlan bolsa, işiň peýdasyna bolardy.

Alym iki tomlugyň neşire taýýarlanylşyndaky aýratynlyklar hakda gürrüň açyp, öňki köpçülik üçin niýetlenen neşirlerde käbir sözleriň taşlanyp giden, käbiriniň üýtgedilen ýerleriniň gabat gelýänligi, neşirde şolara düzedişler girizilendigi, goşgularyň atlarynyň hem her goşgynyň ikinji setirinden alnandygy barada gürrüň açyp, öňki neşirleriň ählisiniň halk köpçüligine niýetlenen neşirlerdigini okyjylara ýetirýär. Elbetde, öňki neşirleri taýýarlanlar döwre görä hereket etmeli bolupdylar, geçmiş mirasy öwrenmekde alyp baran ýadawsyz işleri üçin ýazgarylmalara-da sezewar bolupdylar. Şonuň üçin hem, onuň sebäbini ilkinjileriň her bir setire gorka çemeleşmeli bolandygyndan gözlemeli bolsa gerek. Ýene-de bir zady unutmaly däldiris, her bir kitabyň redaktory-da üýtgeşmeler girizip biler, ýöne ýokarda agzalan “mertlik” sözüne derek, “ýagşylyk”

sözünüň ulanylmagy, has jüpüne düşüpdür. Çünki şol pikir halk arasynda has giň ýaýran, ýagşylyk eden adam diline alyp ýörse gowy görülmeýär. Ýaramaz gylykly, eden ýagşylygyny diline aljak adam, hiç wagt mertlik edip bilmez. Ýagşylyk eden käbir adamyň bolsa käwagt diline alaýýan ýagdaýy durmuşda gabat gelmän duranok. Şeýle adamy halk halamaýar. Magtymguly hem halk bilen “bir jan, bir ten” hereket edýär, goşgulary halkyň agysyna aglaýar, begenjine begenýär. Onuň eserleriniň gönezligi, halkyň döreden eserleri.

Awtor ýene-de bir ýagdaý hakynda ýatlan bolsa, ýerine düşerdi. Şahyryň özüniň golýazmasy bolmandygy üçin, göçüriji kätipleriň göçüren golýazmalarında ýalňyşlyklaryň bolmagynyň ahmaldygy hakda hem ýatlanan bolsa, pikirler has güýçlenerdi. Göçüriji hatdatlar ýalňyş ýazan bolsa, şol durşuna bermek nädürs bolsa gerek. Arminiý Wamberiniň alyp giden harsal göçürilen golýazmasy esasynda näçe ýalňyşlyklaryň goýberenligi hakda, Wamberiniň neşirinden türk diline geçiren Muhsun Faniniň goýberen ýalňyşlyklary hakynda şu ylmy işde agzalyp geçildi. Magtymguly Pyragynyň köp neşirleri üç sany ylym ägitleriniň (professor Mäti Kösäýew, akademik Baýmuhammet Garryýew, görnükli ýazyjy, akademik Berdi Kerbabaýew) elinden çykan, sünnälenmek derejesini geçen eserler bolmaly. Elbetde, ýokarda agzalyp geçilişi ýaly, her bir kitap neşire taýýarlananda, redaktirlenmä mätäç bolýar. Ylaýta-da, harp ýalňyşlary bolan golýazmalar barlaga, redaktirlenmäge mätäç. Magtymgulynyň öz golýazmasy bolan bolsa, onda başgaça gürrüň edilerdi.

Alym Magtymgulynyň golýazmalarında gabat gelmeýändigi, “Görogly” eposyna goşulandygy üçin “Düşen günlerim” goşgusynyň bu neşirden aýrylandygy hakda aýratyn nygtaýar. Ýöne “Görogly” eposynyň halk döredijiligi bolup

durýandygy, bagşylaryň dilinde ýatdan aýdylyp, asyrlary aşyp gelendigi, olaryň Magtymguludan alyp, eposy çeperleşdirmek üçin goşandyklarynyň bolup biljek durmuş hakykatydygy barada agzan bolsa gowy bolardy. “Düşen günlerim” goşgusyny Magtymguludan başga kişiniň ady bilen baglanyşdyrmak hakykata laýyk gelmese gerek, halk ol goşgyny Magtymgulynyň ady bilen kabul etdi. “Ýigide” diýen goşgy Magtymgulyda hem, “Görogluda” hem gabat gelýär. Biziň pikirimizçe, bular eposa Magtymguludan geçen bolmaly. Elbetde, ýagdaýlary anyklamak üçin, düýpli ylmy seljermeler gerek. Magtymgulynyň edebi mirasyny toplamagyň hem-de ony tekstologik jähtden öwrenmegiň çylşyrymly mesele bolup galýandygy dogrusynda pikir ýöreden akademik A.N.Samoýlowiçiň hem şu meselä ünsi gönükdirendigi, şahyryň eserleriniň tankydy neşirleri bolmasa, onuň goşgularyny doly ylmy derňewe çekmegiň kyn boljakdygy hakdaky pikirlerini ýatlap geçendigini unutmaly däldiris. Iki tomluk hakda sözsoňuda “Beýik ussadyň iki tomdan ybarat eserleriniň şu neşiri, onuň edebi mirasyny mümkingadar dolurak hem giňräk, tekstologik jähtden ähtibarrak hem sagdynrak göz önüne getirip bilýän neşirleriň hatarynda durýar” diýlip belle-nilýär. Şeýle-de bolsa, tekstologik derňew işiniň munuň bilen tamamlanmandygyny, işiň zygiderli dowam etmeli işdigini belläp geçýär. Düýpli işlenen bu sözsoňynyň gowy taraplary barasynda gürrüňi has-da uzaltmak mümkin. Magtymgulynyň sygyrlaryny öwrenişde edilen işleriň juda känligini göz önünde tutup, beýleki işlere ser salmagy dowam etdirýäris.

Görnükli alym, filologiýa ylmylarynyň kandidaty Ş.Gandymow tarapyndan taýýarlanan Magtymguly Pyragynyň döredijiligine bagyşlanan ýene-de bir kitap, “Poeziýamyzyň pälwany” diýlip atlandyrylypdyr. Kitapda häsiýet meselesi yzarlanýar, liriki gahrymanyň ruhy keşbi açylyp görkezilýär.

Awtor Magtymgulynyň poeziýasyny ymykly yzarlaýar, onuň şahyr baradaky pikirlemelerinden mysallara ýüzlenýäris: “Magtymgulynyň sözi öz döwrüniň hem, ondan soň hem iň möhüm, iň döwrebap meseleleri gozgaýan söz bolmagynda galdy. Ol şu günlerde hem özüniň zamanabap poeziýasy bilen halkyň kalbynda orun alan döredijilik zehinleriň halypasy hökmünde ussatlyk kerweniniň başyny çekip gelýär. Ölmez-ýitmez setirleri miras goýan beýik ussadyň şahyrana sesi şu günki gün hem döwrebap ýaňlanýar. Sebäbi onuň çeperçilik äleminde özleşdiren meseleleriniň aglabasy, şu günüň derwaýys çözülmeli meselesi, möhümligi taýdan şu günde ähmiýetini ýitirmedik zamanabap mesele bolup durýar” diýip bellän alym, şahyryň sözünüň täsiriniň hiç wagt peselmejekdigini nygtaýar.⁸⁰ Hakykatdan-da, Magtymgulynyň sözi her bir döwürde-de göni kalplara siňýär, ynsan könlüne ýol ýasaýar, ýoldan azaşany dogry ýola salmagy başarýar. Göwnüňe bolmasa, uzak asyrlaryň jümmüşinden Magtymgulynyň maslahat beriji sesi ýaňlanyp duran ýaly. Alym Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň berýän bahasyna görä, “Magtymguly – ynsan kalbynyň ruhy lukmany”. Bu durmuş hakykaty.

Magtymgulyny öwrenişde alnyp barlan işler hakda gürrüň edilende, ýene-de bir gürrüň edilmeli kitap, filologiýa ylymlarynyň kandidaty Myrat Çaryýew tarapyndan neşire taýýarlanyp, Magtymgulynyň 250 ýyllyk ýubileýine bagyşlanyp çap edilen “Magtymguly we halk döredijiligi” atlandyrylan kitapdyr. Kitapda esasy meseleleriň biri barada gürrüň gozgalýar. Çünki Magtymgulynyň eserleriniň esasy çeşmesi folklordyr. Has dogrusy, halkyň döreden dürdäneleridir. Magtymguly halk döredijiligini – folklory ýazuw edebiýatyna has çuňdan ornaşdyran dana şahyrdyr. Şonuň üçin hem, bu meseläniň

⁸⁰ Gandymow Ş. Poeziýamyzyň pälwany. – A.: 1984, s. 6–7.

işlenilmeginiň esasy meseleleriň biri bolup durýandygy babatynda işiň girişinde aýratyn durlup geçilýär. Kitap girişden, üç bapdan we netijeden ybarat. Awtor işiň girişinde folklor eserleriniň döreýiş taryhynyň has gadymyýetden kök alyp gaýdýandygyny, soňra çeper edebiyatyň döremegine we kämilleşmegine uly täsirini ýetirendigini, ylaýta-da, Magtymgulynyň döredijiligine uly täsir edendigini aýratyn nygtap geçýär. Beýleki köp şahyrlara garanda, onuň halkyň döreden eserlerini goşgularynyň süňňüne has berk ornaşdyrandygy, şeýlelikde, folklor bilen ýazuw edebiyatynyň arasynyň ýakynlaşmagyna ýardam berendigi hakda gürrüň açýar. Girişden soň alym Magtymgulynyň poeziýasyna folkloriň täsiri hakda ýazylan işleri, ylmy makalalary yzarlaýar. Ýazyjy Ata Gowşudowyň, akademik Baýmuhammet Garryýwiň, filologiýa ylmylarynyň doktorlary Seýit Garryýewiň, Rahman Rejebowyň, folklorçy Hojaberdi Hanowyň beýleki köp alymlaryň şu temadan ýazan ylmy işleri, çap eden makalalary, olaryň şowly we kemter taraplary hakynda aýratyn durup geçýär.

Elbetde, bu tema giň, alymyň degip geçmedik meseleleri hem kän, halkyň gündelik durmuşda uýan yrym-ynançlary, ulanan alkyş-dilegleri hakdaky pikirler hem şahyryň döredijiligine siňipdir. Ol ajaýyp setirlerde halkyň döp-dessurlary, ahlak ýörelgeleri öz beýanyny tapypdyr. Umuman, Magtymgulynyň agzamadyk meselesi ýok. Emma bular barada alym agzamakdan saklanypdyr. Şeýle-de bolsa, kitap Magtymgulyny öwrenişe uly goşantdyr. Alym jemlemesinde şeýle netije çykarýar: “Umuman aýdylanda, Magtymgulynyň ussatlygynyň kämilleşmeginde, poeziýada täze bir ugruň başyny başlamagynda, syýasy-jemgyýetçilik şertler, taryhy döwür, edebi döp, şahyryň öz hususy ussatlygy ýaly meseleler bilen bagly-

lykda folkloryň goşan goşandy iňňän uly. Onuň poeziýasynyň durmuşa ýakynlaşmagynyň esasy açary folklordadyr.”⁸¹

Gözlegler bizi Magtymguly Pyragynyň 250 ýyllyk ýubileýine bagyşlanan ylmy dokladlar, makalalar we habarlar ýygynyň üstünden eltdi. Bu kitap filologiýa ylymlarynyň kandidatlary Muhammetjuma Öwezgeldiýew we Abdyrahman Mülkamanow tarapyndan redaktirlenip, neşire taýýarlanylýpdyr. Ýubileý 1983-nji ýylda bellenen geçilen bolsa-da, bu ýygynyň käbir sebäplere görä gijigip, 1989-njy ýylda neşir edilipdir. Kitabyň düzüjilerden berlen ýazgylarynda Magtymgulynyň 250 ýyllyk ýubileýi döwründe ýurt möçberinde geçirilen çäreler hakda ýazgylar bar. Ine, ol ýazgylar: “Ýubileý günlerinde Türkmenistan SSR Ylymlar akademiýasynda şahyra bagyşlanyp ylmy sessiýa, Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynda ylmy konferensiýa geçirildi. ”Adatyň, adamkärçiligiň, agzybirligiň aýdymçysy” ady bilen Garrygalada uly dabara guraldy.”Gumanist, akyldar, göreşiji” ady bilen Aşgabatda, “Beýik akyldaryň hatyrasyna” ady bilen Moskwada agşamlar geçirildi. Garrygalada, Aşgabatda, Moskwada bolan toý dabaralaryna we agşamlaryna Soýuzymyzyň dürli künjeginden wekiller gatnaşdylar. Şolarda Magtymgulynyň ömri-döredijiligi hakda çykyşlar edildi.”⁸²

Ýygynyda Magtymgulynyň ömri we döredijiliginiň asyryň başynda öwrenilişi barada gymmatly bir makala gabat geldik. Öňi bilen, şol makala hakda gürrüň etmekçi. Makala barada işiň öňki sahypalarynda hem agzalyp geçilipdi. “Magtymguly “Zakaspi ýerli gazetinde” diýlip atlandyrylan makalanyň awtory filologiýa ylymlarynyň kandidaty Atabaý Nazarow. Awtor

⁸¹ Çaryýew M. Magtymguly we halk döredijiligi. – A., 1983, s.150.

⁸² Magtymguly – 250. Şahyr hakynda ylmy dokladlar, makalalar we habarlar. – A., 1989, s. 6. Bellik: kitabyň ady indiden beyläk “Magtymguly – 250” diýlip alynjakdyr.

gazeti doly öwrenip, gazetde çap edilen Magtymgulynyň sygryýet dünýäsini öwrenmäge goşant bolup biljek makalalar bilen okyjylary tanyşdyrýar. Ine, makalanyň gymmatly tarapy. Makalada öňi bilen 1914–1917-nji ýyllarda türkmen we pars dillerinde (“Ruznamei maweran Bahry-Hazar”) hepdede iki gezek neşir edilen gazetiniň türkmen bölüminiň redaktory Iwan Aleksandrowiç Belýaýew, pars bölüminiň redaktory bolsa P. Swetkow bolandygy hakda gürrüň edilýär. Gazetde türkmen durmuşy barada ýazgylar, türkmen şahyrlary hakda maglumatlar, olaryň goşgulary yzygiderli çap edilip durlupdyr. Gazet, aýratyn hem, Magtymgulynyň eserleri bilen gyzyklanypdyr. Awtor gazetde ýerleşdirilen bir habary mysal alypdyr: “Ýene türkmen gazetine hat ýazan adamlar towakga edýärler, eger ol adamlar Magtymguly diýilýän şahyryň taryhyny bilseler ýazsynlar. Ýagny Magtymguly nirede bolupdyr, özi haýsy tireden, haçan eneden bolupdyr, haçan ölüpdür. Ondan ötri ýaňy-ýakynda bir adam biziň gazetimizge Mätäjiniň taryhyny ýazypdyr (gürrüň mugallym Alyşbeg Alyýewiň makalasy hakda gidýär –A.N.). Onuň ýaly Magtymgulynyň hem taryhyny bilen adam bolsa ýazsynlar.” (“Zakaspiýskaýa tuzemnaýa gazeta”, 1915, 13 mart, №20).⁸³

Awtoryň ýazmagyna görä, tiz wagtdan gazetde “Magtymguly” atly makala peýda bolýar. Makalanyň awtory görkezilmändir. Emma edebiýatçy alymlar D.Nuralyýew we Ruhy Alyýew makalany Hojaly molla Myratberdi ogluna degişli hasap edipdirler. Makalanyň awtory hem şol pikire goşulýandygyny nygtaýar. Makala türkmen dilinde Magtymguly hakda metbugatda çap edilen ilkinji makaladyr. 1915-nji ýylyň 3-nji aprelinde çykan bu makaladan soň, şol ýylyň 13-nji noýabrynda “Magtymguly jenaplary we onuň diwany” atly makala çap edilipdir. Makaladan bir parçany okap göreliň! “...Magtymguly

⁸³ Magtymguly – 250. – A., 1989, s. 348.

jenaplarynyň eseriniň ne kim türkmenler arasynda, belki, bütin ynsanyýet äleminiň nazarynda uly ygtybar gazanyp, asyrlar durança ýaşajagyna şek ýokdur. Gysgasy, öýlerde we hemme ylym mejlislerinde ebrat üçin okalmaga laýykly bolan bir eserdir.” Makalada Magtymgulynyň eserlerine göwnemakul baha berlipdir, ýöredilýän pikirler 1912-nji ýylda Abdyrahman Nyýazy tarapyndan Astrahanda neşir edilen kitabyň sözbaşysyndaky pikirler bilen kybapdaş. Belki-de, makala Abdyrahman Nyýazy tarapyndan ýazylandyr diýlen pikir, ol kitap bilen tanyş bolan okyjylarda dörän bolsa gerek, şeýle pikiriň bu sözleri okap, bizde-de döränligini bellemelidiris. Çünki makalanyň ýazylyş äheňleri, kitabyň sözbaşysyny ýatladýar.

Ýerli gazetde Mämmet Gurban oglunyň işjeň zähmeti bilen, Magtymgulynyň goşgulary, olar hakdaky söhbetler zzygiderli neşir edilip durlupdyr. Gazetiň 1916-njy ýylyň 15-nji ýanwarynda çykan sanynda Magtymgulynyň Durdy şahyr bilen aýdyşygy hakynda söhbet çap edilipdir. Mämmet Gurban oglunyň “Magtymguly bilen Durdy şahyryň goşuşmagy” atly makalasynda “Gerkez aralarynda, Magtymguly diýlen köp uly ady belli şahyr bolupdyr. Ikileri... bir-birini aýdyşmaktan ötri, islär ekenler... “ diýip, şahyrlaryň duşuşandygy habar berilýär we olaryň aýdyşan “Habar ber – şeýledir” goşgusynyň teksti çap edilipdir. Goşgynyň ilkinji gezek şu gazetde çap edilmegi, aýratyn ähmiýete eýedir. Çünki awtor bu goşga TSSR YA-nyň golýazmalar fondunda (şol wagtky ady. G.Y.) saklanýan Magtymgulynyň ýüzlerçe golýazmasynyň içinde diňe inw. 1759 golýazmada duş gelinýär” diýip belleýär.”⁸⁴

Soňra makalanyň awtory A.Nazarow goşgynyň gazet nusgasynyň irkiligi hem-de tekstinde üýtgeşmeleriň bardygy hakda pikir ýöredýär, setirleri 1976-njy ýylda neşir edilen goşgular ýygyndysy bilen deňeşdirýär. “Eger häzirki

⁸⁴ Magtymguly – 250. – A., 1989, s.351.

neşirlerde “O nämedir ýaşyl-gyzyl öwüsýän” diýip, soragy ilki Magtymguly başlaýan bolsa, gazet nusgasynda onuň tersine, soragy ilki Durdy şahyryň başlamagy we Magtymgulynyň oňa jogap bermegi logika laýyk gelýär. Çünki goşgynyň döreýiş taryhyna degişli rowaýatlara görä, aýdysyk Durdy şahyryň adygyp, meşhurlyga eýe bolan döwründe, Magtymgulynyň bolsa heniz şahyr hökmünde ykrar edilmejek bolunýan ýaşrak wagtynda aýdylýpdyr. Durdy şahyr Magtymgulydan birnäçe zatlary sorap, onuň bilim derejesini barlap görmek isleýär” diýip, setirleri deňeşdirip görýär. 1983-nji ýylda çykan neşirde “O nämedir, iýmediler doýdular, o nämedir, kyýamata goýdular” diýen setirlere şeýle jogap berilýär: “Ol didardyr iýmediler doýdular, ol namazdyr kyýamata goýdular” diýlen jogabyň ýerine düşmändigini hakda pikir ýöredýär-de, gazet nusgasynyň logika has laýyk gelýändigini hakda gürrüň edýär. Ine, gazet nusgasy: “Ol behiştir iýmediler doýdular, ol şehitdir ýuwmadylar goýdular.” Onsoň awtor birnäçe goşgulary deňeşdirip, şeýle netije çykarýar: “Şeýlelikde, Mämmed Gurbanowyň bu gazetde çap etdiren maglumatlary biziň klassyk şahyrlarymyzyň eserlerini mazmun we forma tarapdan sagdynlaşdyrmaga ýardam edip biljek.”⁸⁵

Umuman, bary-ýogy üç ýyl çap edilen gazetiniň Magtymgulynyň döredijiligini ilkinji gezek türkmen dilinde öwrenmekde belli bir derejede ähmiýetiniň bolandygy görünür. Käbir goşgy setirleriniň soňky neşir nusgalary bilen arasynda tapawut bardygy deňeşdirilip görülende, käbir ýerde gazet nusgasynyň logiki taýdan has maksadalaýyk görünýändigini hakynda awtor dogry pikir ýöredýär. Makalanyň awtorynyň şahyryň “Çatyp bolmaýar” goşgusynyň käbir setirleriniň deňeşdirişini mysal alalyň: 1976-njy ýyldaky neşirde “Düýe ýaly dagda ýatan daşlary, gol bilen göterip atyp bolmaýar” diýlip berlen setirler, gazetde “Magallagyň agyr läheň daşy,

⁸⁵ Magtymguly – 250. – A., 1989, s. 353.

gol bilen göterip atyp bolmaýar” diýlip berlipdir. Awtor gazet nusgasynyň meňzetmesiniň has göwnemakuldygyny belleýär, Magtymgulynyň ýönekeý, sada meňzelmeleri ulanmajakdygy hakda pikir ýöredýär. Magallak daşy Käbe metjidinde howada asylyp duran daş bolmaly, awtor “Şahyryň bu meňzelmäni ulanmagy hakykata golaý bolýar” diýip pikir ýöredýär. Makalada beýleki goşgularynyň hem käbir setirleri göwnejaý deňeşdirilýär. Makalany okap, awtoryň pikirleriniň hakykata laýykdygyna göz ýetirmek bolýar.

“Magtymguly – 250” atly ýygynyda ýerleşdirilen makalalar hakda söhbetmizi dowam etdirip, görnükli magtymgulyşynas alym, filologiýa ylmylarynyň kandidaty Abdyrahman Mülkamanowyň makalasy hakda durup geçmekçi. Makalada Magtymgulynyň syrly setirlerine düşündiriş berilýär. Makala “Magtymgula nähili düşünmeli?” diýlip atlandyrylýar. Elbetde, filosof şahyr Magtymguly Pyragynyň paýhas siňen setirleriniň her biriniň aňyrsynda umman ýaly many gizlenip ýatyr, manylary tirmek, oňa düşünmek her kese başardanok. Makalada awtor her bir syrly setirlere siňen rowaýatlar, mifler barada gyzykly gürrüň berýär. Awtoryň Magtymgulynyň döredijiligi barada pikir ýöretmeleri şeýle başlanýar. “Magtymgulynyň gözýetimi örän giň. Onuň eserlerinde ylmyň dürli pudaklaryna degişli pikirler ýöredilipdir. Şahyr Gündogaryň görnükli filosoflarynyň aýdan pikirlerini, taryha, astrologiýa, geografiýa, himiýa degişli maglumatlary, taryhy şahslara, mifiki gahrymanlara bagyşlanan legenda-rowaýatlary ykjam özleşdiripdir. Onuň döredijiliginde tapmaça şekilli bentler-de, sufistik perdä duwlanan pikirler-de köp. Magtymgulynyň ulanan mifiki obrazlarynyň we taryhy şahslarynyň aňyrsynda ýatan syrly wakalar okyjylaryň hemmesine düşnükli däl” diýip, alym turuwbaşdan, öz maksadynyň syrly setirleriň manysyny düşündirmekdigini ýañzydýar.

Makala inñan täsirli, köpçülige düşnükli dilde ýazylypdyr. Alymyň şahyryň bir bendine berýän düşündirişine ýüzleneliň: Magtymguly “Ykbal bolmady” şygrynda “Dünýäniň üýtgäp durandygyny, men-men diýen ençeme adamyň geçip gidendigini düşündirende, birnäçe şahslara ýüzlenýär:

Hemaýun gorganyn saldyran Harun,
Dünýäni dört bölen kany Feridun,
Kyrk şähri gyzyldan dolduran Karun,
Gözi gumdan doldy, puldan dolmady.

Alym goşgy bendiniň her bir setirine düşündiriş berýär, emma biz diňe soňky iki setir barada aýdýan sözlerine salgylanmakçy: “Şygryda agzalan Karun Gündogarda giňden bellidir. Rowaýata görä, Karun örän baý, husyt hem zalym bolupdyr. Halkyň emlägini zor bilen alyp, özüne altyndan köşkler saldyrypdyr. Gezeninde dört münň atly nöker bilen ak gatyr münüp gezipdir. Karuny ähli baýlygy bilen ýer ýuwdupmyş.”⁸⁶

Makalada şahyryň ep-esli setirleri hakda pikir ýöredilýär, düşnüksiz sözlere düşündiriş berilýär. Magtymguly käbir goşgusynda Isgender hakda-da ýatlaýar. Makaladan ýene bir mysala ýüzleneliň! “Magtymguly Isgender bilen baglanyşykly adam gözi barasyndaky rowaýaty hem peýdalanan bolara çemeli. Şahyryň “Don bolsa” şygryndaky: //Ýer ýüzi doldurmaz gözün hanasyn // Karun kimin näçe gaznaň kän bolsa// diýen setirlerde umumy nebisjeňlik hakynda aýdylman, anyk şol rowaýat (makalada öň hem Isgender hakda rowaýat getirilipdi. G.Y.) göz önünde tutulypdyr diýip pikir etmek mümkin. Rowaýatda şeýle: Isgender dirilik çeşmesiniň ýakasyny syrýp gidip barşyna, jennetiň gapysynyň üstünden barýar. Ol jennete girmekçi

⁸⁶ Magtymguly 250. – A., 1989, s. 28.

bolanda, “Sen köp gan dökdüň, seniň günäň agyr” diýip, jennete salmaýarlar. Ol “Jennetden ýadygärlik bir zat beriň!” diýip haýyş edende, oňa adam gözünü berip goýberýärler. Isgenderiň halklary talap toplan ummasyz baýlygyny ol gözüň hanasyna salýarlar, emma ol baýlyklar gözüň bir çetini hem doldurmaýar. Soňra Isgenderiň ýere-göge sygmaýan baýlygyny äpet tereziniň jamyna goýup, beýleki taýyna hem ýaňky gözi goýup çekýärler. Ol ähli baýlykdan agyr gelip, baýlyk salnan jam al-asmana galypmuş. Ol göze bir gysym toprak sepipdirler welin, agramy gaçyp, tereziniň baýlyk salnan tarapy agyr gelip duruberipmiş.”⁸⁷ Görşümüz ýaly, alym köp okapdyr, juda köp bilýär, bilýänlerini hem halka ýetirmekçi bolup, şu makalany ýazypdyr. Şahyr mysal alnan bu setirlerinde hem, Karuny ýatlamak bilen, nebişeňlik belasyndan adamlary goramagy niýet edinýär. Akyldar rowaýaty ulanyp, bolup geçen zatlar dogrusynda söhbet açyp, goşgynyň täsirini has güýçlendirip, adamlarda ýagşy gylyk-häsiýetleri terbiýelemegi maksat edinýär. Şonuň üçin hem, ol akyldar Magtymguly, dana Pyragy, beýik terbiýeçi filosof. Alym Magtymgulynyň ötüp-geçip giden şahsyýetler hakynda söhbet açýan ençeme setirlerini mysal alyp, şahyryň örän köp okandygyny, juda kân wakalardan habarlydygyny okyjylara ýetirýär, şeýle hem, özüniň Magtymguly Pyragynyň manysyna düşünişip bolmaýan köp setirlerine dogry jogap bermäge ukyplydygyny görkezýär.

Magtymgulyşynas alym, filologiýa ylmylarynyň kandidaty Abdyrahman Mülkamanow Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmeklige ençeme ylmy işleri, ylmy makalalary bagyşlady. Bu agzalan makalasy alym şahyryň sufistik garaýyşlary hakdaky düýpli pikirleri bilen jemleýär: “Magtymguly sufistik akymdan hem güýçli täsirlenipdir. Şeýle täsirlenmek

⁸⁷ Magtymguly 250. – A., 1989, s. 32.

öz döwründen, jemgyýetden närazy, onuň bilen göreşýän söz ussadyňa mahsusdyr. Çünki döwrüň adalatsyzlygyna gazaplanýan zehin ondan daşlaşýar. Şeýle ýagdaýda şahyra sufizm gaçybatalga bolýar. Sufistik lirika adaty lirika çalymdaş bolsa-da, mazmuny boýunça göçme manyny aňladýar, garaşylmadyk pikiri gizlin formada duýdurýar. Şahyr sufistik terminleri köp ulanypdyr. Birnaçe şygrynda ulanan “pena topragy”, “ähli hal bolmak”, “pakyr mülki”, “ýar”, “sahypjema”, “dost”, “zülp” ýaly terminler sufizmiň aýlawly pikirleriniň urýan nyşanalarydyr. Magtymgulynyň “Sataşdym”, “Gördüňmi?”, “Ýar senden”, “Näme sen?”, “Eý dost”, “Aşyk bolmuşam” ýaly şygrylarynda hem sufistik mazmun ýygşyrylgy ýatyr. Ýöne bu mazmun şahyryň döredijiliginiň esasy mazmuny däldir. Şahyryň idealy – ynsan, filosofiýasy – durmuşdyr. Ol ynsanýete oňat durmuş islän, adam mertebesi ugrunda jan çeken akyldardyr.”⁸⁸

Hakykatdan-da, görnükli alymyň hödürleýän pikirleri kalbyňa jünk bolýar. Akyldar şahyra sopy şahyr diýip bolmaz, ömrüniň käbir pursatlarynda sopy şahyrlaryň döredijiliginden täsirlenip, şol äheňdäki şygrylary döretse-de, onuň esasy aladasy, dagynyk halkynyň ykbaly, eziz halkyny jebisleşdirmek, bir supranynyň başyna jemlemek, köpçüligi agzybirlige çagyrmak. Elbetde, Magtymguly maksadyňa-da ýetipdir, türkmen halky tire-taýpasyna garamazdan, akyldar şahyryň ýürekden, kalpdan syzyp çykan paýhas siňen sözlerine uýupdyr. Külli türkmeniň arasynda, aralarynyň daş bolmagyna garamazdan, “Magtymguly aýdýan bolsa dogrudyr” diýen pikir döräpdir, şahyryň kalbyndan syzyp çykan sözleriň täsiri inňän güýçli bolupdyr. Ylmy işiň öňki sahypalarynda belläp geçişimiz ýaly, hatda daşary ýurtlardan gelip, türkmen halkynyň arasynda bolmak miýesser edenler hem, Magtymgulynyň sözleriniň külli türkmenä täsiriniň örän güýçlüdigini duýup, onuň sözleriniň Gurhandan soň ikinji

⁸⁸ Magtymguly – 250. – A., 1989, s.41.

orny eýelejekdigi hakda aýratyn ýatlapdyrlar. Magtymgulyny öwreniş ylmynda ussat şahyr barada örän nyşana degýän, jaýdar pikirler kän aýdyldy. Alym Abdyrahman Mülkamanowyň Magtymgulynyň sufistik täsirlenmesi hakda aýdan sözleri örän ýerlikli, jüpüne düşen, hakyky magtymgulyşynas alymyň düýpli pikirleridir. Dana şahyryň sufistik garaýyşlary hakda mundan täsirli pikir aýtmak mümkin däl. Bu şahyryň eýeren durmuş hakykaty. Makalany okap, bir kitapda aýdyp bolmajak güýçli pikirleriň oýnam sözlerde aýdylandygyny duýýarys.

Şu ýygyndyda ýerleşdirilen kitaplyk güýji bolan ýene bir makala hakda agzamazlyk mümkin däl. Makala gysga ömründe “ýüňi ýeten” alym hökmünde tanalan filologiýa ylmylarynyň kandidaty Ahmet Bekmyradowyň “Düzdüгим destanym galdy...” atly makalasydyr. Awtor gysga, gunt ýaly jümlelerde juda köp zat aýtmagy başarypdyr. Şygryýet äleminiň hiç wagt öçmejek parlak ýyldyzy Magtymguly Pyragynyň neneňsi goşgy düzlüş formalaryny ulanandygy hakda aýratyn durup geçen alym, şahyryň destan sözünü nähili manyda ulanandygy, aslynda bu sözüň aňladýan manysy barada anyk gürrüň berýär. Soňra alym Magtymgulynyň türkmenе mahsus bolan, gadym döwürlerden bäri ulanylyp gelen goşuk formasyny saýlandygy babatynda gürrüň açyp, döwrüň ýagdaýy, adamlaryň ýaşayşy, sosial-deňsizlik ýaly temalardan düýpli gürrüň etmek üçin gazal žanrynyň örusiniň darlyk etjekdigini duýan şahyryň goşugy saýlandygy babatynda şeýle netijä gelýär: “Döwrüniň çylşyrymly sosial-syýasy meseleleri, ýurdunyň hem il-gününiň agyr ykbaly, ony otdan alyp, suwa salypdyr. Şahyr näçe täzelik gözlese-de, meseleleri berk kada-kanunlary bolan gazal žanrynyň süňňüne siňdirip biljek däl. Hut şoňa görä-de, ol täze formanyň, žanryň gözlegine çykmaly bolupdyr. Gözlegler ony

goşuk formasynyň üstünden eltipdir.”⁸⁹ Elbetde, şahyryň goşuk formasyny ulanandygy hakdaky pikirler has irräk, professor Mäti Kösäýewiň işlerinde-de gabat gelmek bolýar.

Alym Ahmet Bekmyradow Magtymgulynyň goşuk formasyny giňden ulanandygy hakdaky gürrüňe geçmezden öň, bu hili goşgularyň Mahmyt Kaşgarlynyň “Türki dilleriň sözlük diwanynda” kân duş gelyändigini belläp, hatda Kaşgarly bu sözlügi ýazmazdan öň, 1041-nji ýylda aradan çykan pars şahyry Manuçehirde aşakdaky mysal alynjak setirleriň bardygyny aýratyn nygtaýar:

Sen türkiçe gowy aýdýarsyň, dogry,
Indi bolsa oka, oguzça şygry.

Şeýle setirleri ýatlan alym aşakdaky pikire gelyär: “Bu setirler bize gyzykly bir meseläni orta atmaga mümkinçilik berýär. Eger şu setirlerden ugur alsañ, baryp XI asyrdan hem gadymy oguzlaryň türkmenleriň ata-babalarynyň beýleki türki halklardan tapawutly, olaryň öz dilinde ýazylan poeziýasy bolupdyr. Diýmek, şeýle poeziýa bolan bolsa, onda onuň özboluşly çeper formasy hem bolmaly. Biziň pikirimizçe, gadymy oguzlaryň poeziýasynyň esasy formasy goşuk bolupdyr. Muny bu formanyň geçmiş türkmen edebiyatynda diýseň ýörgünli bolandygy hem tassyklaýar.”⁹⁰ Awtor goşuk formasy hakda söhbet açyp, Magtymgulynyň şygrylarynyň dörtde üç böleginiň goşuk formasyna ýazylandygyny nygtaýar. Goşugyň türki halklara mahsus bolan formadygy, gadym döwürlerde dörandigi dogrusynda pikir ýöredýär: “Galyberse-de, professor F. Köprülizada geçmişde goşuk formasynyň “türkmeni” diýlip atlandyrylandygyny ýörite belleýär. Şeýle diýmek bilen, biz Magtymguly köp asyrlaryň dowamynda öz halkynyň çeperçilik

⁸⁹ Magtymguly – 250. – A., 1989, s. 222.

⁹⁰ Şol ýerde, s. 223.

synagyndan geçen forma arka diräp, halk köpçüliginiň ruhy dünýäsine has ýakynlaşmagy başarypdyr diýen pikiri orta atmak isleýäris. Şahyr asyrma-asyr halkyň ruhy höregi bolup gelen goşuga öz ýürek owazyny şeýle ussatlarça siňdirip, halkyň çeper kabul ediş mümkinçiliklerini özüne tabyn etmegiň hötdesinden gelipdir.”⁹¹ Gysgaça bir makala bolmagyna garamazdan, alym Magtymgulyň döredijiliginde ulanan formasy hakda gymmatly pikirler ýöredipdir.

Ýeri gelende, belli alym Ahmet Bekmyradowyň magtymgulyşynas alym hökmünde ýazan ylmy işleriniň hem ýeterlikdigini ýatlamalydyrys. Elbetde, olaryň hemmesi barasynda gürrüň etmek mümkin däl. Şol kitaplaryň biri “Magtymgulyň poeziýasynda däp hem täzeçillik gözlegleri” diýlip atlandyrylypdyr. Alym başlan işini ýerine ýetirmek üçin yhlas bilen işläpdir. Ýöne öňi bilen bellemekçi bolýan zadymyz, her bir alym hem özüçe yhlas edip, başardygyny orta goýýar. Ahmet Bekmyradow kitabyň girişinde öňki alymlaryň işleýiş usullaryndan närazy äheňde şeýle ýazýar: “...biziň pikirimizçe, neşir edijiler hemişe nädogry prinsipe eýerip geldiler. Olar şahyryň sygyrlaryny temalara bölüp, okyjylara hödürlediler. Munuň özi köp halatda olara başardyp hem duranok. Sebäbi ussadyň sygyrynda durmuşyň ençeme möhüm wakalarynyň, meseleleriniň çeperçilik eleginden geçirilýän halatlary seýrek däl. Eger şeýle bolsa, näme etmeli? Biziň pikirimizçe, munuň üçin kelle döwüp oturmaly däl. Poetiki ýygyndyny düzmegiň, ony köpçülige ýetirmegiň ykrar edilen kada-kanunlary bar. Şeýle kanun, ýagny ol ýa-da beýleki ussadyň şahyrana eserlerini žanrlar boýunça aýry-aýrylykda ýygyndyda ýerleşdirmek däbi, Gündogarda irki döwürlerden bäri dowam edip gelipdir.”⁹²

⁹¹ Magtymguly – 250. – A., 1989, s. 223.

⁹² Şol ýerde., s. 5–6.

Alym şeýle söhbetlerden soň, Magtymgulynyň eserlerini žanrlara bölüp öwrenmegiň tarapdary bolup çykyş edýär. Elbetde, danalaryň eserlerini halka ýetirmegiň dürli ýollaryny gözläbermeli, ýöne biziň pikirimizçe, akyldar şahyryň eserlerini köpçülige ýetiren wagtlarynda, irki alymlaryň öňünde köp sanly çylşyrymly meseleler dikelip durdy. Birinjiden, öň ýatlap geçişimiz ýaly, olar döwre görä, çekinmek duýgusy bilen işlemeli bolupdylar, ikinjiden, ol şygrylary halk arasyndan gözlemelidi, agtaryp tapmalydy, ýazyp almalydy, tertibe salmalydy. Üçünjiden, şol döwürlerde gabat gelen şahyryň garşydaşlaryndan, onuň ajaýyp şygrylaryny hem özüni goramalydy. Magtymgulyny öwrenişde olaryň gabat gelen kynçylyklary babatynda şu işde giňden gürrüň edildi. In esasy sebäpleriň biri hem, doly sowatly bolmadyk halka Magtymgulynyň şygrylaryny sadadan-sada görnüşde ýetirmelidi. Ine, ilkinjiler şu zatlaryň hötdesinden geldiler, ussat şahyr Magtymgulyny her hili şyltaklardan, töhmetlerden gorap, onuň halkara abraýyny belende galdyrmagy başardylar. Olaryň eden işleri döwre görä in ýokary derejededi. Olar hem özleriçe işläpdiler. Elbetde, her alym özüçe täzelikler gözlemäge haklydyr. Emma Magtymgulynyň şeýle derejelere ýetmeginde, ol ilkinjileriň hyzmatlaryny unutmaga welin, hakymyz ýokdur.

Soňra alym A. Bekmyradow dürli alymlaryň pikirlerine salgylanyp, žanrlara bölüp öwrenmegiň dogry boljakdygy hakyndaky pikiri öňe sürýär. Alym bu barada ýokarda agzalan makalasynda-da nygtapdy. A. Bekmyradowyň hödürlän pikiri Magtymgulynyň şygrylarynyň köp bölegi goşuk žanrynda ýazylypdyr, şonuň üçin-de, tematika bölmän öwrenibermeli, elbetde, bu hem bolman durmaz. Alym mydama täzelikleriň, täze-täze formalaryň gözleginde bolmalı. Durmuş, ýaşayyş ösüşde, ýaşayşa görä hereket edip, täzelikleri gözlemek gerek, “Herekete bereket” diýilýän pähimi unutmak bolmaz. Şeýlelikde,

zehinli alym kitapda Magtymgulynyň halypalary, olaryň Magtymgulynyň döredijiligine güýçli täsir edendigi, şahyryň olaryň ähli babatlardaky pikirlerini ösdürişi hakda gyzykly gürrüň açýar. Alym Ahmet Bekmyradowyň rus dilinde neşir edilen “Поэтический мир Махтумкули” (1993) atly kitaby hem şahyryň şygryrlarynyň poetiki barlaglaryna bagyşlanyp, onda şahyryň goşuk žanryny ulanandygy hakda düýpli gürrüňler gozgalýar. Bular, elbetde, Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrenilişine gymmatly goşantdyr, galyberse-de, rus dilli okyjylar üçin ähmiýeti uludyr.

Ýokarda agzalyp geçilen Magtymgulynyň 250 ýyllyk ýubileýine bagyşlanyp neşir edilen makalalar ýygyndysynda ýerleşdirilen filologiýa ylmlarynyň kandidaty, dilçi alym Sapar Kürenowyň “Magtymguly Stawropol türkmenleriniň arasynda” atly makalasyny okap, ussadyň şygryrlarynyň Stawropol ülkesinde has giňden ýaýrandygyna, şahyryň at-abraýynyň ol ýerde ýaşayan türkmenleriň arasynda has belent derejelere göterilendigine, ýörite Magtymgulydan aýdýan bagşylaryň känligine göz ýetirmek bolýar. Şeýle hem, makalada bagşylaryň toýlarda ürc edip aýdýan “Bahtymguly” dessany barada maglumatlar berilýär.⁹³

Ýygnydyda ýerleşdirilen ýene-de bir düýpli pikirleri orta atýan makala hakda söhbet açmazlyk, asla mümkin däl. Makala rus dilinde. Makalada Gündogar edebiýatynyň görnükli wekilleriniň Magtymgulynyň döredijiligine täsiri netijesinde dörän şygryrlarynyň tekstologik derňewi dogrusynda durlup geçilip, olarda köp näsazlyklaryň, säwlikleriň goýberlendigi hakda anyk mysallar arkaly gürrüň edilýär. Makalanyň awtory Nazar Halymow golýazmalaryň asyl nusgalaryna salgylanyp, tekstologik ýalňyşlyklary ýüze çykarýar. Magtymgulynyň bahasyna ýetip bolmajak ajaýyp şygryrlarynyň dogry tekstologik

⁹³ Magtymguly – 250. – A., s. 72–82.

barlagyny alyp barmak üçin, ýaş nesillerden tekstologlary taýýarlamaýdygy, olara gadymy Gündogar edebiyatynyň taryhy boýunça sapak bermelidigi, ýurda güýçli tekstologlaryň gerekdigi hakdaky pikirlerini hödürleýär.⁹⁴ Emma, tekstologiya meselesi häli-häzirlerem agsamagyny dowam etdirýär.

1990-njy ýylda neşir edilen “Magtymguly we onuň zamanasy” atly kitap hakda gürrüň etmek derwaýysdyr. Kitabyň awtory taryh ylymlarynyň doktory, akademik Myrat Annanepesowdyr. Kitabyň gymmaty beýik akyldar Magtymgulynyň ýaşan zamanasy hakynda taryhy resminamalar esasynda anyk söhbet açylmagyndadyr. Awtoryň hödürlän her bir pikiri anyk maglumatlara esaslanýar. Magtymgulynyň döwrüň agsyny aglaýan şygrylaryna, sözüň ägirt uly güýjüne dogry düşünen alym, ol döwürde dagynyk tireleri birleşdirmekde şahyryň döredijiliginiň örän uly ähmiýetiniň bolandygy hakda şeýle ýazýar: “Magtymguly halkyň terbiýeçisi, oňsuz türkmen tirelerini birleşdirmegiň jarçysy bolup çykyş etdi. Şol döwrüň ähli derdi-belalaryna garşy göreşde onuň ýeke-täk, inňan kesgir ýaragy goşgularydy. Ol öz güýjüniň goşgularyndadygyna, sözüň gudratyna düşünýärdi (“Şükür bize dil berdi”).⁹⁵

Alym Magtymgulynyň döredijiligi hakda düýpli pikirler ýöredip, şeýle netije çykarýar: “Magtymgulyny her kim özüçe, her gezek täzeçe okaýar. Onuň diliniň baýlygy, beýan ediş serişdeleriniň bollugy, ideýasynyň çuňlugy bilen tapawutlanýan eserlerinde, adamy (jemgyýeti) ähli nogsanlyklardan azat etmek, oňa ýagşy gylyklary öwretmek, adamdaky wagşyýanalygy ýok etmek we ş.m. asyly maksatlar goýulýar. Ine, şu nukdaýnazardan alanyňda, Magtymgulynyň eserlerini özüniň jana tenekar suwundan hemmeleriň teşneligini gandyryan paýawsyz

⁹⁴ Magtymguly – 250. – A., 1989 s. 318–329.

⁹⁵ Annanepesow M. Magtymguly we onuň zamanasy. – A., 1990, s. 3.

çeşmä deňemek mümkin. “Şahyryň zybany – halkyň zybany”: Magtymgulynyň asyl ýörelgesi, ine, şu.”⁹⁶

Kitabyň giriş makalasynda şeýle netijeler çykaran alym, kitapda Magtymgulynyň ýaşan döwründe ýurtda dowam eden taryhy wakalar, syýasy, ykdysady ýagdaýlar hakda, çar töwerekden dökülýän ýagylara garşy türkmenleriň göreşleri, Magtymgulynyň mert ýigitleri söweşe ruhlandyrmakda söz sungatynyň güýji bilen bitiren hyzmaty hakda giňişleýin söhbet açýar. Magtymgulynyň Owganystana sapary hakda söz açyp, oňa taryhy taýdan seljerme berip, şeýle ýazýar: “Magtymguly Pyragy türkmenler bilen owganlaryň ýakynlaşmak meselesine parhsyz garamandyr. Ol Çowdur hanyň Owganystana saparyna goşgular toplumyny bagyşlapdyr. Emma Ahmet şahyň permanlarynda-da, beýleki dokumentlerde-de onuň ady gabat gelmeýär. Ähtimal, ol dokumentlerde Çowdur hanyň hakyky ady görkezilendir. Çünki türkmenleriň, köplenç, iki ady bolýar. Adatça, olaryň biri diňe ýazuw dokumentlerinde ulanylýar. Şahyryň süýtdeş doganlary Mämmetsapa bilen Abdylla hem Owganystanyň ýolunda dereksiz ýitýär. Galyberse-de, olary yzlap, Magtymgulynyň özi-de Owganystana tarap ýola rowana bolandyr diýip, çak etmek mümkin. Muňa şahyryň “Oglum – Azadym” atly goşgusyndaky atasy bilen aýdyşygy-da güwä geçýär.”⁹⁷

Kitapda gyzykly pikirler kân, emma olaryň barysy hakda gürrüň etmegiň mümkin däldigini göz önünde tutup, şahyryň doglan, aradan çykan seneleri barada alymyň oýlanmalary hakda durup geçmekçi. Alym şahyryň doglan we aradan çykan senesi hakda pikir ýöredip, şahyryň elli ýaşap dünýäden ötendiginiň nädogrudygy hakda şahyryň öz goşgy setirlerinden mysallar getirip, göwnējaý deliller bilen delillendirip, dogry

⁹⁶ Annanepesow M. Magtymguly we onuň zamanasy. – A., 1990, s. 4.

⁹⁷ Şol ýerde., s. 27.

pikirler ýöredýär. Wamberiniň sözlerine esaslanyp döredilen terjimehal nädogry, belki-de, Wamberi “Segsen ýyl mundan ozal ýaşap geçipdir diýmän, segsen ýaşapdyr diýendir” diýen çaklamany hödürleýär. Alymyň eden çaklamalary hakykata juda ýakyn. Ol “Wamberiniň özi hem köp ýalňyş pikirleri üçin ötüňç sorayar, onuň özi ýazyp bilmän, diňe diňlänlerini soň ýazga geçiripdir, näme üçin Wamberiniňki dogry bolmalymyş” diýen ýaly pikirleri hödürläp, bu meseläni düýpli işlemegiň zerurlygy hakda gaýta-gaýta nygtaýar. Alym Mäti Kösäýew tarapyndan hödürlenen, alymlar Aga Garryýew, A.A. Roslýakow, Saýlaw Myradow tarapyndan orta atylan çaklamalaryň, umuman, Magtymgulynyň segsen ýaşanlygy hakdaky pikiriniň hakykata ýakynlygy, bu meseläniň gaýtadan seredilmeli meseledigi hakda oýlanmalaryny orta atýar.⁹⁸ Emma öň hem ýatlanylýp geçilişi ýaly, Magtymgulynyň täze terjimehaly dikeldilende, dürli pikirleri aýdan türkmen alymlarynyň pikirleri hakda ýüzleý ýatlanylýp, esasan, daşary ýurtly alymlaryň pikirlerine ýüzlenilipdir. Görnüklü taryhçy alymyň garaýyşlary bilen ýazylan bu kitabyň magtymgulyşynaslyga uly goşant bolandygy aýratyn nygtalmalydyr.

1992-nji ýylda ýurdumyz garaşsyzlygyna eýe bolandan soň çap edilen Magtymgulynyň çaklaňja goşgular ýygyndysy, şahyryň 1926-njy ýylda Berdi Kerbabaýew tarapyndan neşir edilen kitaby esasynda Türkmenistanyň sungatda at gazanan işgäri, kinorežisser Hangeldi Agahanow tarapyndan taýýarlanylýp, çap edilipdir. Türkmeniň akyldar şahyry Magtymguly Pyragynyň paýhas siňen, dana setirleri hemmeleriň kalbyny heýjana salýan gymmatly ruhy baýlyk. Hangeldi Agahanow hem kalbyny heýjana salan setirleri düşündirişli sözlük bilen üpjün edip, okanlar gowy düşüniş okar ýaly derejede sünnäläp, halk köpçüligine hödürläpdir. Kitaby neşire taýýarlan awtor “düzüjiden” diýen giriş sözünde

⁹⁸ Annanepesow M. Magtymguly we onuň zamanasy. – A., 1990, s. 83.

kitabý taýýarlaýşy hakda şeýle ýazýar: “Şu diwany çap etmegiň düýp maksady, Magtymgulynyň syrly setirleriniň manysyna okyjylaryň has doly düşünmeklerine kömek bermäge bolan synanyşykdyr. Ine, şol niýet bilen ýygyndynyň ahyrynda arapars sözleriniň gysgaça sözlügi, rowaýatlar bilen baglanyşykly atlary agzalyan şahslar we wakalar barada maglumat-da ýerleşdirildi. Emma Magtymgulynyň parasatly goşgularynyň çuň manysyna doly düşünmek üçin, bu heniz ýeterlik däl, diňe ugrukdyryjy gollanmadyr.”⁹⁹

Kitap Magtymgulynyň döredijiligini öwrenýänlere gollanma bolup biljek derejede taýýarlanylýpdyr. Kitaby eliňe alanyňda, ilkinji sahypalarda alymlaryň, magtymgulyşynaslaryň beýik şahyr barada aýdan gymmatly sözleriniň ýerleşdirilmegi hem ünsüňi özüne çekýär. “Bulary toplaý, ilkinji sahypada ýerleşdirmegi düzüjiniň Magtymguly ussada goýýan sarpasyndan, şeýle beýik şahyry bolan türkmen halkyna buýsanjyndan habar berýär” diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Biz hem şygryýetiň ägirt uly ussadyna goýulýan sarpanyň, hormatsylagyň dünýä derejesinde iňňän uldygyny subut edýän şu gymmatly sözlerden professor Mäti Kösäýewiň we akademik Baýmuhammet Garryýewiň Magtymguly hakda aýdan sözlerini kitapda ýerleşdirmegi makul bildik. Çünki köp sanly beýikleriň beýik şahyr hakdaky sözlerini Mäti Kösäýew tarapyndan neşir edilen “Magtymguly. Ýadygärlik” atly kitap boýunça ýokarda ýatlap geçdik. Ine, bu kitapda ýerleşdirilen iki sany ýurtda ady belli magtymgulyşynas alymlaryň şahyra bagyşlan ýazgylary:

“Magtymguly irmän-arman işläpdir, halkyna hyzmat edip, ölmez-ýitmez eserler döredipdir, dünýä edebiyatynyň egsilmez hazynasyna öz goşandyny goşupdyr. Halk öz şahyryny söýüpdir, onuň düzen her bir setirini gyzyla gaplan ýaly edip, nesilden-

⁹⁹ Magtymguly. Saýlanan eserler. – A., 1992, s. 5.

hesle geçiripdir. Sebäbi ol il-gün üçin, ýurt üçin hyzmat edipdir, halkyň duşmanlaryny ýakyp-ýandyryjy ýiti setirleri bilen paş edipdir. Şonuň üçin-de, şahyryň işleýän ussahanasy, ýaşan hujresi döredijilik öýüne öwrülipdir, kim muşagra aýdyşypdyr, kim muamma düzüşipdir.

Türkmen topragynyň dürli künçlerinden kim atly, kim düýeli, kim eşekli şahyryň täze-täze eserlerini diňlemek üçin, göçürip almak üçin, ýat tutmakdan ötri gelyänleriň zyy üzülmandir. Çünki halk ony özünüň söýgüli şahyry, pähimli maslahatçysy, sarsmaz hemaýatçysy diýip tanaýar. Onuň eserleri bagsylaryň dilinde, şahyrlaryň setirlerinde, jemagatyň aňynda – ýurduň ähli künjeklerinde belent owaz bilen ýaňlanýar. Şeýlelikde, beýik pähimdaryň “özünden soňkulara ýadygär” galdyran altyn fondy onuň hakyky eýelerine – türkmen halkyna gelip ýetdi.”¹⁰⁰

Aşakdaky mysal alynjak ýazgylyar bolsa ömrünüň ep-esli bölegini Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmäge bagyşlan akademik Baýmuhammet Garryýewe degişli. “Magtymgulynyň ýagty obrazy mertligi, batyrlygy, Watany, söýgini wasp eden hyjuwly şahyr şekilinde, başarjaň terbiýeçi, wagyz-nesihatçy hökmünde dikelip dur. Munuň özi beýik klassygymyzyň türkmen halkynyň öňünde bitiren işiniň çaksizdigini görkezýär.

Şahyryň döredijilik tematikasy örän giň. Onuň paýhasa baý poeziýasynyň esli bölegini ynsanperwerlik äheňleri, aşyk-magşuklyk, berk maşgala durmuşyny gurmak meselesi tutýar. Şahyr adamzadyň şu hakyky dünýäde oňat ýaşamaga, şatlykly durmuş gurmaga, söýüp-söýüşmäge bolan hak-hukuklaryny gorayar.”¹⁰¹ (Magtymguly. Saýlanan goşgular. (sözbaşydan A.1977). Şeýlelikde, Hangeldi Agahanowyň taýýarlan kitabynyň hem Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrenilmegine belli bir derejede goşant bolandygyny bellemelidiris.

¹⁰⁰ Magtymguly. Saýlanan eserler. – A., 1992, s. 11.

¹⁰¹ Şol ýerde., s. 11.

1994-nji ýylda alym Abdyrahman Mülkamanow bilen filologiýa ylymlarynyň doktory Geldi Nazarowyň, filologiýa ylymlarynyň kandidatlary Muhammetjuma Öwezgeldiýewiň, Myrat Çaryýewiň, Amanberdi Nurýagdyýewiň gatnaşmagynda Magtymgulynyň, esasan, ozal çap edilmedik goşgularynyň üç tomlugy halk köpçüligine ýetirildi. Kitap halk tarapyndan gyzgyn garşylandy, Magtymgulynyň şygrylarynyň muşdaklary alymlar toparynyň zähmeti bilen uly baýlyga eýe boldular. Kitapda şahyryň ýatda saklanyp, halk arasynda aýdylyp, şeýle hem, bagşylaryň dilinde aýdyma öwürülip, gelip ýeten setirleri, döwre görä, ozal çap edilmedik, dini häsiýetli şygrylary hem ýerleşdirilipdir.

Beýik Garaşsyzlyk ýyllary içinde Magtymgulynyň döredijiligini hertaraplaýyn düýpli öwrenmeklige girişildi. Alym Muhammetnazar Annamammedowyň 1990-nji ýyllaryň başynda (1994–1995) çap edilen “Magtymguly gizlin syryň bar içde...” atly monografiýasy iki kitapdan ybarat. Garaşsyzlyk ýyllarynda Magtymgulynyň döredijiliginiň ýakynlaşyp bolmaýan ugurlaryny öwrenmäge-de mümkinçilik döredi. Magtymgulyşynas alym M. Annamammedow uzak ýyllaryň dowamynda alyp baran işlerini bir ulgama salyp, iki tomdan ybarat, ylym üçin gymmatly bolan kitaby ýazdy. Alymyň kitabynda öňkülerden tapawutlylykda, Magtymguly Pyragynyň şygyr dünýäsindäki ideýalaryň köki yslam, sufizm, sholastiki we dünýewi ylmyň taryhy bilen berk baglanyşykly alnyp barylýar. Bu monografiýa girişden, dört bapdan we netijeden ybarat. Işiň girişinde bu ugurda ýazylan makalalar, kitaplar barada gürrüň açylýar. Alym mistiki edebiýatda şygryň syrly çeperçilik bilen açylyşy hakynda Magtymgulynyň setirlerinden mysal alyp düşündiriş berýär.

Kitabyň sözbaşysynda durmuş hakykatyny açyp görkezmege synanyşylyp ýazylan şeýle bir sözlem bar: “Ahmet Ahundow Gürgenli, Mäti Kösäýew, Baýmuhammet Garryýew ýaly türkmen alymlary, halkymyzyň sygyr we ruhy äleminde hadysa bolan Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmeklige öz ömürlerini bagyş etdiler. Elbetde, alymlaryň her bir nesli ylmyň meselelerini özüçe görýär, özüçe wezipe edip goýýar, başardygyça çözüýär. Agzalan magtymgulyşynas alymlar hem, beýlekiler hem şu jähtden “baryny orta goýdular.” Edilen işleriň Magtymgulyny beýik söz ussady hökmünde göz önüne getirmäge tekge berendigini belläp, ony dünýä edebi medeniýetiniň filosofik pikiriniň ösüşine saldamly goşant goşan şahsyýetiň derejesine galdyrmakdan heniz bärdedigini hem boýun almaly. Ýöne şu işde alymlaryň badyny alan bir ýagdaýyň bolandygyny-da aýtmak gerek. Şahyryň çeper mirasyny döwürüň ideologiýasynyň emrine görä öwrenmeli boldy. Bu bolsa Magtymgulynyň döredijiliginiň bölünmegine getirdi. Onuň eserleriniň bir bölegi okyjydan hem, alymdan hem gizlenildi. Ýüzleýräk bolsa-da, öwrenilen bölegi hem şahyryň geçen edebi mekdebinden, ussatlaryndan, has takygy, öz köklerinden üznelikde öwrenildi.”¹⁰²

Emma, mysal alnan setirlerde durmuş hakykatynyň berlişinde bärden gaýtmalar bar. Alym M. Annamuhammedowyň tekrarlaşy ýaly, şol ömrüni şahyryň döredijiligini öwrenmäge bagyşlan alymlar, zamananyň ideologiýasyna görä, şol döwürde erkin, arkaýyn işläp, şahyryň sopusylyk garaýyşlaryny ylmy-barlaga çekmäge milt edip bilmedik bolsalar-da, işiň girişinde hem agzap geçişimiz ýaly, Magtymgulyny dünýä derejesinde belentliklere galdyranlaryň, gündogarşynas alymlaryň “Türkmeniň milli şahyry, beýleki gündogar halklarynyň bular ýaly milli şahyry ýok” (akademik Krymskiý), “bütintürkmen

¹⁰² Annamuhammedow M. Magtymguly gizlin syryň bar içde... – A., 1994, s. 3.

halypasy” (A. N. Samoýlowiç) “klassyk şahyr” (Ý. E. Bertels) diýen ýaly gymmatly baha bermeklerine ýol açanlaryň hem şol alymlardygyny boýun almalydyrys. Aýdylan beýle gymmatly sözler bolsa juda kän. Alymyň “Edilen işleriň Magtymgulyny beýik söz ussady hökmünde göz önüne getirmäge tekge berendigini....” diýen sözleriniň örän bärden gaýdýandygyny, has dogrusy, gömelteýdigini aýratyn nygtamak gerek. Çekilen ägirt uly zähmete göwnejaý baha bermegi başarmak hem meselä adalatly çemeleşmekdir. Mysal alnan bölekde hem ýatlanylşy ýaly, olara başga hili işlemäge, elbetde, mümkinçilik bolan däldir. Bilşimiz ýaly, olar näçe seresap bolup işleseler hem, soňra köne edebiyaty öwrenmekde bitiren işleri, ideologiýa babatda goýberen “hatalary” üçin dürli güzaplara sezewar edilipdiler. Meseläniň başga bir tarapyny hem ýatdan çykarmaly däldiris. Akyldar şahyr Magtymgulyny dünýä derejesine çykarmakda, onuň eserleriniň gymmatyny dünýä alymlaryna düşündürmekde, şeýle hem, şahyryň gözel poeziýasyny harsallyk bilen öwrenip, nädogry netije çykaran dürli ýurtlaryň alymlaryndan onuň baý mirasyny goramakda Magtymgulynyň janköýerleri bolan akademik Berdi Kerbabaýewiň hem-de monografiýada agzalan alymlaryň bitiren hyzmatlarynyň çäksizdigini unutmaly däldiris.

Magtymgulynyň diwanyny ilkinji gezek türkmen dilinde (arap elipbiýinde) neşir edip, türkmen halkyny gymmatly ruhy baýlyga eýe eden görnükli ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň we alymlar Mäti Kösäýewiň, Ahundow Gürgeniniň, Baýmuhammet Garryýewiň bu meselede alyp baran göreşleri ýatdan çykarylmalı däldir. Ýokarda agzalan sözbaşydan ýene bir bölege ýüzleneliň! “Ýüzleýräk bolsa-da, öwrenilen bölegi hem şahyryň geçen edebi mekdebinden, ussatlaryndan, has takygy, öz köklerinden üzňelikde öwrenildi.” Şu bölegi almak bilen bu sözleriň hem hakykatdan daşdadygyny aýtmalydyrys. Şol

pajygaly döwürde gijelerini gündiz edip işläp, Magtymgulynyň halkara abraýyny gorap saklamak üçin, onuň döredijiliginiň döwrüň mümkinçilik berýän ugurlary boýunça etmeli işlerini berjaý eden, onuň klassyk şahyr derejesine abraýyny galdyran alymlar, aýratyn-da ägirt uly zähmeti bilen akademik adyna eýe bolan Baýmuhammet Garryýewiň “Magtymguly – watançy şahyr” diýen temadan kandidatlyk, “Magtymgulynyň çeper dili” atly doktorlyk dissertasiýalaryny Moskwada, ýurtda belli gündogarşynas alymlaryň öňünde gorap, onuň döredijiligine harsal sereden, nädogry netije çykaran alymlaryň goýberen näsazlyklaryny hiç hili çekinmezden, ýüze çykarmagyň hötdesinden gelendigini bilmek üçin, şeýle hem, onuň öwrenilişiniň ýüzleý dældigine, köklerinden üzňe dældigine göz ýetirmek üçin, elbetde, alymyň diňe Magtymguly Pyragynyň ömrüni we döredijiligini öwrenmeklige bagyşlan 784 sahypalyk uly monografiýasyny öwrenmeli. Ýurtda belli alymlar alymyň monografiýasyna uly baha beripdirler. Şol monografiýanyň bir bölümi hem doktorlyk dissertasiýasynyň esasyny düzýär. Şol döwürlerde juda ýaş alym (34 ýaş) dana şahyryň çeper diline bagyşlan doktorlyk dissertasiýasyny gorap, onuň halkara abraýyny ýokary derejelere galdyrmagyň hötdesinden gelýär. Onuň döredijiligini köki-damary bilen yzarlaýar. Alym şahyryň döwrüniň taryhyny, Magtymgulynyň öwrenen çeşmelerini, köklerini, monografiýanyň öňki sahypalarynda-da ýatlanylşy ýaly, şol döwrüň halk döredijiligini, döwürdeş şahyrlaryny, özünden öňki we soňky şahyrlaryň döredijiligini düýpli öwrenip, soňra uly ylmy işi ýazmaga girişýär. Ylmy iş Türkmen döwlet Medeniýet merkeziniň Döwlet kitaphanasynyň seýrek neşirler bölümünde aýawly saklanylýar.

Şeýlelikde, ýokarda agzalan alymlaryň bilelikde, agzybirlikde çeken zähmetleri Magtymgulynyň döredijiligini

öwrenmäge ak ýollar açýar. Şahyryň öňki terjimehaly boýunça 225, 250 ýyllyk ýubileý dabaralary bellenişip geçilýär. Şol alymlaryň tutanýerli zähmeti netijesinde, Magtymguly dünýä derejesinde uly abraýa eýe bolýar. Şu alymlar ilkinjiler bolup, şol kynçylykly ýagdaýlarda türkmen halkynyň Magtymgulyynyň uly baýlyklara çalşyp bolmajak diwanyny öz ene dilinde okap bilmegi üçin, neşirleri gyssanmaç ýagdaýlarda, halka tiz gowşurmak umydy bilen, uly zähmet siňdirip taýýarlap, halka Magtymgulyynyň kimdigini has ýakyndan tanadýarlar. Geljekde şahyryň döredijiliginiň dürli ugurlardan doly işlenilmegi üçin ýol arçaýarlar. Alymlaryň bitiren işleri üçin türkmen halky olara juda minnetdardyr. Olaryň atlary häzirki Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe-de halk arasynda uly hormat bilen ýatlanýlar. Çünki olar halky şeýle kynçylykly döwürlerde Magtymguly kimin ussat şahyra eýe etdiler. Olaryň tutanýerli zähmeti, erjellikleri bolmadyk bolsa, halk köpçüligi Magtymguly hakda düýpli düşünje alyp bilmezdi. Galyberse-de, şol uly işleri bitiren alymlar, ylmy işlerini şol döwrüň okyjylary düşüner ýaly, halk köpçüligine düşnükli sada dilde ýazdylar, çylşyrymly ylmy ugur gözlemediler. Sebäbi döwür şony talap edýärdi, alymlar hem döwrüň talabyny ödemäge çalşyp, halka düşnükli bolar ýaly derejede ýazypdyrlar.

Filologiýa ylmylarynyň doktory D.Nuralyýew “Türk hrestomatiýasynda” neşir edilen sygyrlar barada söz açyp, professor Bereziniň gözlegleri barada gyzykly maglumatlary getiripdi. Biz bu barada işiň başky sahypalarynda agzap geçipdik. D.Nuralyýewiň şeýle pikir ýöretmesini Ahundow Gürgenli, Mäti Kösäýew, Baýmuhammet Garryýew dagylaryň alyp baran işleri dogrusynda netije çykarylanda hem ulanmak bolar.¹⁰³ Çünki o döwür başga döwür, häzirki döwür hem başga. Ol

¹⁰³ Seret: şu işiň öňki sahypalaryna.

alymalaryň alyp baran işleri şol döwürlerde örän uly işlerdi, sebäbi olar ilkinjilerdi. Ýalňyşlyklar hem bolup biler, ýöne olaryň bitiren işleriniň ähmiýeti hiç wagt pese gaçmajak işlerdir.

Ýene-de bir agzap geçmeli işleriň biri, Beýik Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde (1997) belli edebiyatçy alym A. Meredow tarapyndan taýýarlanylýp, tutanýerli, erjel zähmetiň netijesinde köpçüligе ýetirilen üç kitapdan ybarat “Magtymgulynyň düşündirişli sözlügidir”. Alymyň kitaby Magtymgulynyň döredijiligine teşne okyjylara gymmatly sowgat boldy. Elbetde, kitaby taýýarlamak üçin alymyň uzak wagtlap zähmet çekenligi görnüp dur. Kitapda Magtymgulynyň goşgularynda gabat gelýän gadymy sözlere, ylaýta-da, şahyryň döredijiliginde köpräk ýüzlenen arap-pars sözlerine düşündiriş berilýär. Kitabyň köpçüligе ýetirilmegi, okyjylaryň Magtymgulynyň goşgularyna düşünmegini has ýeňilleşdirdi.

Şu ýerde molla şahyr Annadurdy Eýeberenowyň Magtymgulynyň syrly setirlerine jogap gözläp, eñeme ajaýyp goşgulary döredendigi hakda hem ýatlanilmalydyr. Annadurdy molla şahyr fizika mugallymy. Ol ýaşy bir çene baransoň, edebiyat, ylaýta-da, ussat şahyr Magtymgulynyň döredijiligi bilen gyzyklanyp başlaýar. Ykbal ony 1990-njy ýyllarda şol wagtky Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil-edebiyat institutyna getirýär. Institutda işläp ýörkä, Annadurdy molla şahyr Eýeberenowyň Magtymgulynyň sygyrlarynyň syrly taraplaryny açyp görkezýän “Magtymguly, syrym çohdur”, “Magtymguly sözüm bilene sözdür” atly ýygyndylary okyjylara gowuşýar. Elbetde, agzalan kitaplar okyjylar köpçüligi üçin gymmatly hazynadyr. Molla şahyr kitaplarynda Magtymgulynyň syrly setirlerine jogap gözleýär, özi-de sygyr bilen jogap berýär. Onuň her bir goşgynyň jogaby üçin köp wagtlap gözlegde bolup, hatda özbek mollalary bilen duşuşyp,

pikir alşyp, akyldaryň syrly setirleriniň jogabyny gözländigini hakda ony görmek, onuň bile söhbetdeş bolmak miýesser eden adamlar gürrüň berýärler. Şu setirleriň awtory hem Annadurdy molla şahyr bilen bile işleşip, şeýle setirleriň döreýşinden habarly. Kitaplaryň magtymgulyşynaslyga uly goşantdygy şübhesizdir.

2000-nji ýyllarda Angliýada ýaşayan dünýä türkmenlerinden görnükli magtymgulyşynas alym Ýusup Azmunyň çäksiz aladalary bilen Londonda “Magtymgulynyň dostlary” jemgyýeti döredilip, “Magtymguly” žurnaly neşir edildi. Magtymgulyşynas alym Ýusup Azmunyň ýardam bermeginde iňlis şahyrlary Braýan Oldis we Piter Hýussyň gatnaşmagynda Pyragynyň sygyrlary iňlis dilinde terjime edildi.

Türkmeniň akyldar şahyry Magtymgulynyň sygyrlarynyň ýygynydlary Garaşsyzlyk ýyllarynda neşir edilip durulmagyny, goşgulary başga dillere terjime edilmegini, şahyr hakda makalalar ýazylmagyny yzygiderli dowam etdirdi, halkara derejesindäki ylmy maslahatlar, ylmy-amaly maslahatlar geçirilip, akyldar şahyr ýatlanylýp duruldy. Şahyryň guburyna - atasy Döwletmämet Azady bilen bile ýatan ýerine zyýarata her ýyl gidilmegi, şahyra bolan hormat-sylagdan nyşan. Kitaplarynyň, hatda daşary ýurtlarda hem neşir edilmegi togtadylmady, özbek, täjik, arap dillerinde kitaplar çykarylyp, köpçüligе ýaýradyldy. 2012-nji ýylda “Magtymguly. Eserler ýygynydsy. “Sowgatlyk” atly gymmatly ýygynydy filologiýa ylymlarynyň doktory A. Aşyrowyň çapa taýýarlamagynda neşir edildi we şondan soň neşir edilen ýygynydlara, terjimelere esas bolup hyzmat etdi. Elbetde, Magtymgulynyň eserleriniň yzygiderli çap edilip durandygy gowy zat, bu ajaýyp sygyrlara halk mydama garaşýar, çünki şahyryň goşgularynyň yryasy ýok, hemmesi ynsanlaryň kalbyna ýol ýasaýar, melhem bolup siňýär. Şonuň üçin hem, kitaplar neşire taýýarlananda, juda

eserdeňlik bilen garalmalydyr, ylaýta-da, Magtymgulynyň neşirleri babatda, çünki Magtymguly türkmen halkynyň milli guwanjy, ýüzüniň tuwagy. Şahyryň golýazmalary kân, kitaplar neşire taýýarlananda dürli golýazmalary deňeşdirip, saýlap-seçip, gowy setirleri almalydygy hakda belli gündogarşynaslar A.N. Samoýlowiç, Ý.E. Bertels hem ýatlaýardylar. Wamberiniň bulaşyk golýazma esasynda taýýarlan ýgyndysyny ulanyp bolmajakdygy hakda Bertels Gündogary öwreniji alymlaryň kongresinde çykyş edipdi.

Belli magtymgulyşynas alymlar professor Mäti Kösäýew we akademik Baýmuhammet Garryýew hem makalalarynda ýgy-ýgydan bu mesele barada agzaýardylar. Sebäbi golýazmalaryň hemmesi göwnemakul däl. Olar haýsy nusgadaky setiri alsan boljakdygy hakda-da “Ýedi ölçäp, bir kesip” alýardylar. Golýazmalaryň gowy bolup çykmagy, göçüren kätipleriň sowatlylyk derejesi hakda-da oýlanmaly. Halkyň dili arkaly gelip ýetmegi hem şonuň ýaly, aýdyjynyň sowatlylygyna baglydyr. Emma täze neşirlerde-de şeýle ýagdaýlar göz önünde tutulmaýar, ýaşuly alymlaryň sargytlaryna-da gulak goýulmaýan ýagdaýlary gabat gelýär. Şu hili ýagdaýlar, elbetde, halkyň Magtymgulysynyň gözel poeziýasyna has-da şikes ýetirýän ýagdaýdyr. Şu ýagdaýlary göz önünde tutup, şahyryň paýhasly dünýäsine zeper ýetirmejek bolup çemeleşmeli, çünki söz sungatynyň taýsyz ussady, arýf şahyr Magtymgulynyň şerbetden datly setirlerinde türkmen halkynyň ýaşayyş durmuşy dolulygyna beýanyny tapypdyr. Halkyň döp-dessurlarydyr ahlak ýörelgeleri, şahyryň paýhasly dünýäsine siňipdir. Has dogrusy, akylaryň şygrylary türkmen taryhynyň etnografik ýazgysydyr. Akylly-başly adamlar şahyryň hanasyz derýasyndan “söz manysyny” gana-gana içýärler, emma akmaklar pähim-paýhasa

eýlenen sözlerden hiç hili many alyp bilmeýärler. Muny şygryýet äleminiň ägirdi Magtymguly Pyragy şeýle beýan edýär:

Magtymguly sözlär, sözün soňlamaz,
Bidertler dertli sözün diňlemez,
Akmak sözden hezl eýlemez, aňlamaz,
Aryf bolsaň, söz magnysyn içer sen.¹⁰⁴

Türkmen halkynyň paýhas eginde elenip, uzak asyrlary aşyp gelen gymmatly hazynasy bolan, aklyňa akyl goşýan halk döredijilik (folklor) eserlerini Magtymguly ussat ýaly öz döredijiliginde jaýba-jaý goýup, manysyny tiren şahyr ýokdur. Akyl-daryň her bir sözünü kalbyňa siňdirip, her bir sözünden many alyp okasaň, onuň her bir setiriniň, hut häzirki günde-de adamzada ýol görkeziji, ýoluny ýagtyldyjy şamçyrag bolup hyzmat edip biljekdigine göz ýetirmek bolýar. Magtymguly Pyragy – külli adamzada bagyş edilen peşgeş, çünki ol ähli ynsanlaryň aladasyny edýär, durmuşyň dürli taraplary babatda öwüt-ündewlerini aýdýar, özi-de dana şahyryň her bir sözi durşy bilen akyl-paýhasa eýlenen gudrat, tükeniksiz baýlyk, baky hazyna. Magtymguly – bu durşy bilen taryhy hakykat, akyl-parasat, pähim-paýhas, din-adalat. Onuň döredijilik dünýäsini harlamaga hakymyzyň ýokdugyny unutmaly däldiris. Onuň sözlerinden many alan adamzat, hakyky adam bolup ýetişmeli. Türkmen halky ussat Magtymgulyňy öňküden hem belende götermeli, her bir sözünü öwrenmeli, “altyna gaplap dakynmaly”, doga-tumar edinmeli. Bu her bir türkmeniň belent borjy. Onuň ajap poeziýasynyň gymmatyny, hümmetini düşündirmäge söz hem ýetenok, paýhas hem.

¹⁰⁴ Magtymguly. – A., 1977, s. 473.

Pähm eýleýen Magtymgulyň sözüni,
Derde düşüp, ýaşa doldyr gözüni,
Şat gelenler tuta bilmez özüni,
Hoş hem gelse, ýyglap geçer halymga.¹⁰⁵

Şygryýet äleminiň hiç wagt öçmejek parlak ýyldyzy, ölmez-ýtmez şygrylary döreden Magtymguly, bu setirlerde öz agysyny aglanok, halkyň kyn gününüň agysyny aglaýar, şonuň üçin hem, ol tutuş halkyň Magtymgulysy. Magtymgulynyň şygrylaryny neşire taýýarlaýan alymlaryň bulary göz önünde tutup, halkyň Magtymgulysynyň neşirleriniň has kämil bolmagy hakda aladalanmalary gerek. Emma, käbir ýygyndylaryň neşirlerinde harsallyk zerarly ýüze çykan näsazlyklaryň, säwlikleriň kän gabat gelýändiginiň hakda hem ýatlanylýp geçilmegi derwaýysdyr. Çünki sana kowalaşyp, kitaplaryň hili hakda unudylmagy, onda-da dana şahyr Magtymgulynyň neşirlerinde kemçilikleriň bolmagy, has ýaramaz ýagdaýdyr. Gürrüňimiz şeýle neşirleriň biri dogrusynda. 2013-nji ýylda çap edilen Magtymgulynyň iki tomluk goşgular ýygyndysynyň çap edilmegi juda gowy, has dogrusy, zerurlyk. Magtymgulynyň şygrylary näçe köp çap edilse-de, azlyk edýär. Çünki Milli Liderimiz, Alym Arkadagymyz, Arkadagly Gahryman Serdarymyz, hormatly Prezidentimiz hem-de külli türkmen halky, şeýle hem, dünýä halklary-da türkmeniň saýrak bilbili Magtymguly Pyragynyň “kalplara melhem bolup damýan” gözeli poeziýasyna teşne. Gürrüňi ediljek ýygyndyda, elbetde, gowy zatlar kän, emma kemçilikleriň, näsazlyklaryň köpräk gabat gelýändigini aýratyn üns berilmeli ýagdaýdyr.

Birinjiden, kitabyň taýýarlanyşynda harsallyk duýulýar, orfografik, puntuasion ýalňyşlyklar, käbir bogun, kapyýa

¹⁰⁵ Magtymguly. – A., 1977, s. 91.

bozulmalary kán duş gelýär. Bu ýagdaý gözeli poeziýa zeper ýetirýär, kämil okyjylaryň lapyny keç edýär. Has-da gynandyryan ýeri, şygryet äleminiň ussadyň deňsiz-taýsyz şygrylary bozulýar. Türkmen halky Magtymguly ussady gözünüň görejine deňeýär, biz muňa her bir gürrüňçiliklerde şaýat bolýarys. Şonuň üçin-de, ussadyň kitaplarynyň kemsiz-köstsüz çykarylmagy hem zerurlyk. Agzalan ýygynyda “Ýary ýardan aýyran” diýlen goşgynyň ýerleşdirilmegi (I tom, s. 190–191), şeýle hem, şahyryň “Garrylykdyr ýaranlar” atly (II tom, s. 100–103) ajaýyp goşgusynyň käbir setirleriniň üýtgedilmegi, kitaby okan okyjylary juda ynjalysyzlandyrýar. Başga näsazlyklar hem kán, emma olar hakda agzamakdan saklanýarys.

Öňi bilen “Garrylykdyr ýaranlar” goşgusynyň käbir setirleriniň üýtgedilmegi, şahyranalygyň bozulmagy oýlandyrýar. Şeýle çeper, dür manyly goşgy hakda oýlananyň duýman galýarsyň. Nähili-de bolsa, bolgusyz, soň goşulandygy aýyl-saýyl bolup duran setirleriň, ussat şahyr Magtymgulyň adyna berilmegi göwnejaý däl. Biz goşgynyň diňe ýeke setiri hakda agzamakçy. Goşgynyň bir setirine salgylanýarys. // Öz oglanlary gelip depeläp öter// (II tom, s.103). Magtymguly ussat bular ýaly arzan kapyýalary, bolgusyz sözleri aňsat ulanmaýar. Bu setirleriň goşgy däl-de, samramadygyny görüp-bilip durkak, näme üçin muny Magtymgulyň adyna bermelikä? Bogun sany hem artyk, goşgy ýaly okap-da bolanok, “öz” sözünü aýryp okasaň, bogun sany deňleşýär. Näme üçin goşgynyň bu setirini onuň ady bilen çap edip, dana şahyryň päk ruhuny ynjytmalyka? Belki-de, näletkerde oguldan ýanan ene-atalar ýada perzentden ýanan kätip yzyna goşandyr. Goşgyny ýat tutup, sanaýan adamlaryň yzyna setirler goşup, zeýrenip oturýan pursatlary, elbetde, durmuşda gabat gelýän ýagdaý. Şeýle ýaramaz goşgy setirleri bilen näme üçin şahyryň şygrylaryna

zeper ýetirmelikäk? Eger bar hem bolsa, şol bendi aýyrmak gerek. Náme üçin ýokarda agzalan kimin goşgular bilen onuň eserleriniň sanyny köpeltjek bolmalykak? Magtymguly goşgularynyň sanynyň artdyrylmagyna mätäç däl. Halk paýhasy “Az bolsun, uz bolsun” diýip seslenýändir. “Halk aýtsa, galp aýtmaz” hem diýilýändir. Türkmen ilimizde ýaşululary sylamagy başaryan, ene-atany başyna täç edip oturan perzentleriň kändigi durmuş hakykaty. Elbetde, azda-kände sylagsyz perzentler hem duş gelýär. Magtymgulynyň döwründe-de şeýle bolandyr. “Il agsaksyz bolmaz, dag – arslansyz” diýen ýaly nakyllary halk şu ýagdaýlary göz önünde tutup döreden bolmaly. Emma edebiyatda ýek-tük ýaramazlar esas edilip alynmaýar. Görelde bolarlyk derejedäki ynsanlar hakda gürrüň edilýär, ýaramazlar köteklenýär. Şeýle setiriň Magtymgulynyň adyna berlendigine bipolarlyk garamaly däl. Ylhamy halky eserlerden susup alan ussat şahyr, o tetelli perzentleri terbiýelemäge ünsüni gönükdii, örän çeper terbiýeçilik täsirli goşgular ýazypdyr, olar ýaly näkesleriň aňyna täsir etmäge çalşypdyr. Elbetde, beýle terbiýeçilik äheňdäki goşgular şahyryň şygryýet dünýäsinde juda kän. Şahyr garrylaryň sylanmaýan pursatyny diňe bolgusyz setirler bilen suratlandyryp oňmazdy, terbiýeçilik häsiýetli goşgularda çeper beýan ederdi, täsir etmäge çalşardy. Kitabyň annotasiýasynda öňki neşirlerden alnan setirlere tekstologik taýdan seljerme berlendigi hakda aýdylýar. Emma şol seljerme oňyn netije bermändir.

Hadyslarda-da duş gelýän, halk arasynda-da ýörgünli bolan, Magtymgulynyň öz setirlerinde-de gabat gelýän ýagşy pikirleriň gös-göni garşysyna bolan “Ýary ýardan aýyran” goşgusyna we agzalan dek setirlere, biziň pikirimizçe, asla Magtymgulynyňky diýip bolmaz, ony subut etmän, tekstologik derňew geçirmän, Magtymgulynyň adyna bermek bolmaz. Şahyryň adyna bermäge düýpli delil gerek. Delilsiz ylym bolmaz. Eger şol,

hakykatdan hem, Magtymgulynyň galamyna degişli bolsa-da, beýle goşgulary ýygynda goşmak dogry däl.

Kitaby neşire taýýarlan, Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmekde ep-esli iş eden filologiýa ylmylarynyň doktory A.Aşyrow “Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap...” (1995) atly kitabynda şahyryň ep-esli goşgularynyň halkyň dilinden ýazylyp alnandygy hakda söhbet açyp, gürrüni edilýän “Ýary ýardan aýran” atly goşgynyň hem halkyň dilinden ýazylyp alnandygy hakda nygtap: “...1981-nji ýylyň aprel aýynda Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty tarapyndan guralan ylmy ekspedisiýa mahaly M. Öwezgeldiýew, N.Atdaýew we şu setirleriň awtory tarapyndan bu goşgy ilkinji gezek ýazylyp alyndy. Abdyrahman aga Magtymgulynyň bu goşgusyny Baýathajyly Baýram agadan eşidipdir. Şol goşgynyň A. Saparowdan ýazylyp alnan soňky nusgasy şeýle:

Şyhym saňa duşmandyr,
Ýary ýardan aýranyň.
Soňy saňa puşmandyr,
Ýary ýardan aýranyň.

Ölmesin hem gülmesin,
Bagry ýerden galmasyn,
Ýeke zürýat galmasyn,
Ýary ýardan aýranyň –

– diýip, goşgynyň Magtymgulynyňkydygy hakdaky pikirlere juda ynanyp ýazýar. Goşgynyň birinji bendiniň setirlerinde many-mazmun taýdan baglanyşyk ýok. Galanlary hem diňe gargyşly setirler. Goşgynyň goşgy bolmagy üçin kapyýa, bogun sanynyň deňligi hem-de many-mazmun birligi bolmaly. Bentlerde ne many bar, ne-de kapyýa, bogun sanam deň däl, çeperçiligem

ýok. Diňe gargyşlydygy üçin däl-de, eýsem, çeperçilik taýdan agsaýandygy, goşgy däl-de, diňe samramadygy üçin hem bu goşgynyň Magtymgulynyňkydygyna ynanasyň gelenok. Elbetde, alym Magtymgulynyň hem adamdygy, gargyş edip biljekdigi hakdaky pikirlerini aýdyp, şahyryň //Gargyşym daşlarny mum deý erider // Pür-pudak ýaýradar, alkyş kylanym// diýen setirlerini mysal alyp, sözlerini Magtymgulynyň hem gargap bilýänligi bilen subut etjek bolýar. Agzalan goşgynyň setirleri bilen bu goşgy setirleri deňşdirilip görülse, haýsysynyň Magtymgulynyňkydygyna çalt göz ýetirip bolar. Mysal alnan goşgy setirleri “şänik ýaly” diýilýänlerden. Şahyr gargyşynyň hem, alkyşynyň hem kabul bolýandygyny täsin, ajaýyp setirlerde beýan edipdir. Şahyryň ulanýan meňzetmelerine, deňşdirmelerine, üns berilse, deňsiz-taýsyzdygyna göz ýetirmek aňsat. Näme üçin, alymyň bolgusyz goşgyny şahyryň adyna beresi geldikä?! Biziň pikirimizçe, şu zeýilli gowşak goşgyny ol-a Magtymguly ekeni, beýleki şahyrlaryň adyna-da berip bolmasa gerek. Hatda halkyň döreden dür dänesi ýaly eserleriniň hem arasyna goşasyň geljek däl. Magtymgulynyň adyna berlen goşgy asla poeziýa däl, şu setirleriň goşgy düzüliş kadalaryndan başy çykmaýan adam tarapyndan ýazylandygy köre hasa. Goşga tekstologik derňew geçirilse, belki-de, derňewler biziň pikirimizi tassyklar.

Alym goşgynyň halkyň dilinde agyzdan-agza geçip gelendigini, emma bir golýazmada (6307 bukja) biraz üýtgeşik görnüşde gabat gelendigi hakda nygtap, ondan mysal alýar. Çünki, şygrylar halkyň dilinde ýatdan aýdylyp, agyzdan-agza geçse, köp ýoýulmalara duçar bolýar. Golýazmalar babatda hem şeýle. Halk arasynda-da sowatly, dilewar, şahyрана adamlar bolýar, şeýle hem, nadan, söz manysyny aňmaýan adamlarda kän. Nadanyň nusgawy edebiyatda nähili köteklenýändigine

bolsa hemmeler belet. Ýagdaý halkyň döreden eserleri barada hem şeýle, ol eserleriň köpüsi ýoýulmalara sezewar bolup, biziň döwrümize gelip ýetipdir. Şonuň üçin hem, elbetde, bolgusyz eserleriň redaktirlenmäge has mätäçligi unudylmaly däldir. Beýle goşgy, eger şahyra degişli bolaýanda-da, ony neşir etmän, bukjalarda saklamaly. Çünki beýle “goşgy däl” goşgynyň Magtymgulyňkydygyna hiç kim ynanmaz. Galyberse-de, şol goşgyny tapyp goşanyň bilen Magtymgulynyň abraýy artýarmyka?

Awtor 1981-nji ýylda (25-nji iýul) M.Öwezgeldiýewiň “Täze maglumatlaryň gözleginde” atly makala bilen “Edebiýat we sungat” gazetinde çykyş edip, Magtymgulynyň täze tapylan şygry hökmünde bu goşgyny okyjylara hödürländigi hakda aýratyn nygtaýar. Makala çykandan soň, tiz wagtdan belli tankytçy Saýlaw Myradowyň M.Öwezgeldiýewi Magtymgulyny bilmezlikde aýyplap, “Sowet Türkmenistany” (häzirki Türkmenistan) gazetinde “Talapkärlik gerek” (20-nji awg.) atly makala bilen çykyş edendigi hakda ýazýar. Soňra alym “... halk ýady bize Magtymguly hakynda hiç bir golýazmada gabat gelmeýän gymmatly maglumatlary, şygrylary berdi. Şonuň üçin hem, halk maglumatlaryny, halkyň dilinden ýazylyp alnan eserleri halkyň dilinden alnandygy üçin gyraklatmak bolmaz. Eýsem, merhum tankytçy “Ýary ýardan aýranyň” şygryny nämä esaslanyp inkär etdikä?” diýip, geň galmak duýgusy bilen ýazýar. Tankytçynyň nämä üçin inkär edeni belli ahyr! Bu setirler goşgy däl, hiç hili çeperçilik güýjem ýok, bu setirlerde poeziýanyň hiç hili alamatam ýok, Magtymgulynyň galamyna degişli hem däl. Çuňňur hakykat. Magtymgulynyň goşgulary nähili, bu goşgy nähili?! Deňeşdirip görmek gerek. Biz hem tankytçynyň pikirleri bilen doly derejede ylalaşarys.

“Gahar–gazap” diýipdirler, dana şahyr gahary gelip, gargyşly sözleri aýdyp, goşgyny düzäýen bolsa-da (elbetde, düzüp biler), ol beýle goşgy bolmazdy. Akyldaryň abraýynyň, şöhratynyň dünýä ýaýran ýyllarynda, beýle ýaramaz pikirleri ündeyän goşgyny şahyryň ady bilen çap etmek bolmajak bir zat. Halkyň döreden yrymlarynda gargyşyň ikuçly bolýandygy, bir ujunyň gaýdyp özüňe gelip degýändigini hakda ýöredilen pikirlerden Magtymguly habarly, dini öwüt-ündewlerde-de birine gargamak külli günä. Magtymguly dine uly sarpa bilen çemeleşýän dana şahyr. Meseläniň bu tarapy aýdyň, başga bir tarapy hakda ýatlanymyzda, şygryýetiň ussady Pyragy beýle bolgusyz, goşga-da meňzemeýän setirleri ýazmaz. Ussat şahyryň nähili çeperçilik serişdelerini ulanýandygy hemmelere mälim. Näme üçin, alym Magtymgulynyň adyna ysnat getirjek bu goşgyny ýygynyda ýerleşdirdikä? Düypli tekstologik derňew alyp barman, goşgyny akyldaryň adyna bermek bolýarmyka? Goşgyny redaktirmek hem mümkin däl-ä! Çünki bu goşgy däl. Goşgy barada ýene-de bir pikiri hödürlemek mümkin. Eger, goşgy golýazmada gabat gelyän bolsa, Magtymgulynyň başyna şeýle külpetleriň düşendigine, ýaryndan aýrylandygyna gynanç bildiren, kalbynda Şyhym Harpyga ýigrenç dörän kätibiň özüniň goşan bolmagy-da ahmaldyr. Şeýle ýagdaýlaryň gabat gelyändigini ylymda ykrar edilen hakykat. Halk goşgyny hiç haçan Magtymgulynyňky hökmünde kabul edip bilmez. Magtymgulyşynas alymlar goşgynyň bir bendini okap, şahyryň setirlerini anyklap bilmeli. Geljekde Magtymgulynyň şygrylaryny neşire taýýarlamak alymlar şu hili ýagdaýlar hakda oýlanarlar diýip umyt edýäris. Goşgy baradaky maglumatlar A. Aşyrowyň “Magtymgulynyň golýazmalarynyň derňewi” atly kitabynyň IV babynda ýerleşdirilipdir.

Türkmenistanyň Prezidentiniň Kararyna laýyklykda, 2014-nji ýylda Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllyk ýubileý toýy halkara derejesinde belenilip geçildi. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar (häzir Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar) institutynda Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň we edebi mirasynyň ylmy barlaglarynyň netijeleri esasynda ençeme ylmy işler ýerine ýetirildi, monografiýalar taýýarlanylady, ylmy makalalaryň ýygyn-dysy çap edildi. Beýik türkmen akyldarynyň doglan gününüň 290 ýyllygyny baýram etmek baradaky uly Maksatnamanyň çäklerinde, 2014-nji ýylyň 14–16-njy maýynda “Magtymguly Pyragy we umumadamzat medeni gymmatlyklary” atly halkara ylmy maslahat geçirildi. Ylmy maslahata daşary ýurtlardan üç sany abraýly halkara guramalarynyň ýolbaşçylary hem wekilleri, kyrk alty döwletden iki ýüz otuzdan gowrak alym we hormatly myhmanlar gatnaşdy.

“Magtymguly Pyragy we umumadamzat medeni gymmatlyklary” atly halkara ylmy maslahat 2014-nji ýylyň 15-nji maýynda Aşgabatda, Ruhýet köşgüniň mejlisler zalynda Türkmenistanyň şol wagtky Prezidenti, alym Arkadagmyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň gatnaşmagynda açyldy. 2014-nji ýylda akyldaryň doglan gününüň 290 ýyllygy belenilende, şahyryň şygrylary otuz töweregi daşary ýurt dillerine, ýagny: iňlis, rus, belarus, ukrain, ispan, hytaý, koreý, urdu, türk, azerbaýjan, özbek, tatar, gazak, ermeni, täjik, arap, ýapon, rumyn, gruzin... ýaly dillere terjime edildi. Goşgular dürli dillere terjime edilende şahyryň dünýäniň golýazma hazynalarynda saklanýan 400-e golaý diwanynyň esasynda taýýarlanylýan “Magtymguly. Eserler ýygyn-dysy. Sowgatlyk” atly (Aşgabat, 2012) ýygyn-dysy esas edilip alyndy. Daşary ýurtlarda şahyryň eserleriniň tanyşdyrylyş dabaralary, onuň giň many-mazmunly döredijiligi bilen baglanyşykly halkara

ylmy maslahatlar geçirildi. Ol maslahatlara Türkmenistan Watanymyzdan hem alymlar gatnaşdylar. Dostlukly aragatnaşyklaryň külli adamzadyň jebisleşmegine ýardam berýändigini durmuş hakykaty. Diýmek, Gündogaryň akyldar şahyry Magtymguly Pyragy aradan üç asyr wagt geçendigine garamazdan, şindizlerem paýhasly şygrylary bilen ýer yüzüniň dürli künjeklerinde ýaşayan ynsanlary birleşdirip ýör. Alnyp barlan işleriň hemmesi, türkmen halkynyň akyldar şahyrynyň dünýä derejesindäki abraýynyň has ýokary görterilendiginiň alamatydyr.

Dana şahyryň hormatyna Magtymgulynyň ýyly diýlip ygylan edilen 2014-nji ýylda Alym Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Ynsan kalbynyň öçmejek nury” diýlip atlandyrylan ajaýyp kitaby halka gowuşdy. Kitaby okap, beýik Pyragynyň döredijiligine berlen üýtgeşikden üýtgeşik, gymmat bahaly sözler bilen tanyş bolduk. Söz älemine gutarma yok, gözlän tapar. Öňi bilen kitabyň ady hakda, hakykatdan-da, “Magtymguly ynsan kalbynyň öçmejek nury”, elbetde, beýle baha bermek üçin şahyryň ummany ýatladýan, ynsanlaryň ruhuna ruh goşýan, kalbyna şatlyk çaýýan döredijilik älemi bilen jadylanmaly, ylymdan ýüküň ýetik bolmaly. Kitabyň içinde ýerleşdirilen pähim-paýhas siňen sözler sanardan kän, özi hem üç dilde. Magtymguly Pyragynyň döredijiligi bilen gyzyklanýan türkmen, rus, iňlis okyjylary üçin iň zerur gollanma bolup hyzmat edip biljek gymmatly kitap.

Kitapdan käbir paýhas siňen sözleri mysal alalyň! Ine, olardan biri: “Magtymgulynyň şygryýet älemi – türkmen edebiyatynyň buldurap akýan çuňňur mana we çeper söze teşne kalplary gandyryýan çeşmesi. Çeşme gözbaşyny Oguzhan Türkmeniden, Gorkut ata Türkmeniden, Görogly beg Türkmeniden alyp gaýdyp, ata-babalarymyzyň ýol-ýörelge

edinen ynsanperwerliginden, ahlak we edep ýörelgelerinden, yşkdan we gözellikden ylham alýar.”¹⁰⁶ Şeýle sözleri okap, öz-özünden oýlanmalar ummanyna çümeniňi duýman galýarsyň, dogrudan-da, Magtymgulynyň döredijiliginiň gözbaşy ata-baba ýörelgelerimizi ile ýaýmakdan, ynsanlara öwüt-ündew etmekden başlanýar. Şahyryň özem “Ýörgün ata-baba ýorigen ýola” diýýär ahyryn! Akyldaryň sözleri şu günki günem nesiller üçin öwüt-ündew bolup ýaňlanýar. Şahyryň ähli dana sözleri danalardan, şeýle hem, halkyň döreden folklor dürdänelerinden – atalar sözüdir nakyllardan gözbaş alyp gaýdýar.

Şahyryň şanyňa aýdylan sözler biri-birinden täsirli, tüýs beýik Pyragynyň döredijiligine berlen gymmatly baha. “Magtymguly türkmeniň kalbyna iň beýik ynanç, aňyna bolsa durmuşyň ýagşysyny-ýamanyny hatasyz seljerýän mähek daşy, göreçlerine öçmejek nur bolup çayyldy.”¹⁰⁷ Bu sözleri, halkynyň “ody bilen girip, küli bilen çykýan”, halkyň durmuş ýörelgelerine belet Ynsan aýdyp biler. Beýik Magtymgulynyň sözleri her bir türkmen üçin hakykat, her bir türkmeniň gürrüňçilikde “Magtymguly hem şeýle diýýär”, “Magtymgulynyň ynanýan zatlaryna biz hem ynanýas”, “Magtymguly aýtdy, tamam, şol dogrudyr” diýýän sözlerini kän gezek eşidýändiris. Diýmek, Magtymguly “iň beýik ynanç”, “mähek daşy”, “ynsanlaryň göreçlerine öçmejek nur.” Şeýle sözleriň gymmaty hiç wagt egsilmez. Bu ajaýyp sözler her bir türkmeniň kalbynda orun tapar. Kitapda berlen beýle täsin sözleriň haýsysyny saýlap aljagyňy biler ýaly däl. Akyldara bagyşlanan sözler giden bir hazyna.

2014-nji ýylda türkmen alymlary tarapyndan ýazylan Magtymgulynyň döredijiligini hertaraplaýyn öwrenmeklige

¹⁰⁶ Berdimuhamedow G. Ynsan kalbynyň öçmejek nury. – A., 2014, s. 14.

¹⁰⁷ Şol ýerde, s. 47.

bagyşlanan ençeme kitaplar halk köpçüligine gowuşdy. Olardan biri alym Romanguly Mustakowyň “Magtymguly we Gündogar edebiyaty” atly kitabydyr. Elbetde, gozgalan mesele ir döwürlerden bäri köp alymlaryň ünsüni özüne çekip gelen meseledir. Türkmen alymlarynyň ençemesiniň şu temadan ýazylan makalalary (Baýmuhammet Garryýew, Mäti Kösäýew, Seyit Garryýew, Rahman Rejebow, Aşyrpur Meredow, Zylyha Muhammedowa, Sapar Ahally, Durdumuhammet Nuralyýew, Abdyrahman Mülkamanow, Gandym Gurbanow, Muhammetjuma Öwezgeldiýew, Nazar Gullaýew, Kakajan Ataýew, Şamuhmet Gandymow we b.) çap edilipdi. Alym kitabyň girişinde bular barada degerli maglumatlar berýär we bu meseläniň düýpli işlenilmeli meseleleriň biridigini aýratyn nygtap, öňünde goýan maksadyna ýetmek üçin, ählitaraplaýyn ylmy-barlag işlerini alyp barypdyr, has dogrusy, göçme manyly sözler bilen aýdylanda, “iňne bilen guýy gazan ýaly” sünnäläp, pikir-oýlanmalaryny bir ýere jemläp, okyjylar köpçüligine ýetiripdir. Görnükli magtymgulyşynas alym bu meseläni edil “şänik döwen ýaly” edipdir diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Ol Magtymgulynyň şygryýet älemine tutuş Gündogar edebiyatynyň uly täsiriniň bolandygyny şeýle sözler bilen beýan edýär: “Magtymgulynyň döredijiligi diňe bir ondan öňki türkmen edebiyatynyň däl-de, eýsem, oňa golaý bolan Gündogar edebiyatynyň gazanan netijelerini, kämilligini hem-de baý tejribesini özünde jemleýär. Şahyr öz döredijiliginde öňki däplerden täze belentliklere, täze formalaryň, ideýalaryň we keşpleriň gözleglerine tarap aýgytly ädim ädipdir” diýip belleýär. Soňra alym Magtymgulynyň şol däpleriň ýesiri bolup galman, olary döredijilikli ösdürendigi, öňki keşplere, obrazlara täze öwüşginler berip, baýadandygy, belent derejelere galdyrandygy hakda aýratyn durup geçýär.

Alym Magtymgulynyň döredijiliginiň özünden soňkulara hem güýçli täsir edendigi hakda pikir ýöredýär.¹⁰⁸

Meseläni “ilik-düwme” edip öwrenen alym öz pikir ýöretmelerini alty bapda beýan edipdir. Baplarda Magtymgulynyň döredijiligine gadymy Gündogar hekaýatlarynyň, mifleriniň, halky we awtorly dessanlaryň, danalaryň we akyldar şahyrlaryň, şeýle hem, sopusylyk edebiýatynyň täsiri hakda giňişleýin durlup geçilýär. Elbetde, Magtymgulynyň temalary halk döredijiliginden susup alandygy, folklor eserleriniň onuň sygyrlarynyň köküne-damaryna siňendigi, süňňüne ornaşandygy hakda kän gürrüň edilipdi, emma beýle düýpli işlenilmändi. Alym akademik Baýmuhammet Garryýewiň irki sözlerine ýüzlenýär: “Magtymgulynyň bütin döredijiligine, onuň ýalkymly watançylygyna türkmenleriň gahrymançylykly eposy, türkmen folklorly we Azerbaýjan, Özbekistan ýaly doganlyk respublikalaryň, Eýran, Arabystan we Gündogar ýurtlaryň klassyky edebiýatlary görnükli täsir edipdir. Beýik şahyryň baý döredijiliginiň goňşy döwlet edebiýatlary bilen bolan aragatnaşygyny barlamagyň ýörite bir tema bolany üçin, biz häzirikçe, Magtymgulynyň XII asyrda ýaşan beýik azerbaýjan şahyry Nyzamynyň, XV asyrda ýaşan beýik şahyr Nowaýynyň genial döredijiliginden, şol klassyklaryň watançylyk, gahrymançylyk eserlerinden hem ylham tapandygyny diňe nygtap geçmek bilen çäklenip, türkmen halkynyň şöhratly eposy bolan “Göroglynyň” Magtymgulyda nähili yz galdyrandygyna garamaga ýüz tutýarys” (“Magtymguly we onuň watançylygy”, 1943, s. 57).

Filologiýa ylymlarynyň kandidaty R. Mustakowyň özi hem şu mesela makalalarynda, çykyşlarynda gaýta-gaýta dolanypdy, hatda alymyň “Magtymgulynyň poeziýasynda gadymy

¹⁰⁸ Mustakow R. Magtymguly we Gündogar edebiýaty. – A., Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2014, s. 9.

Gündogaryň mifleri” atly kitaby hem (1994) çap edilipdi. Alymyň uzak wagtyň dowamynda alyp baran döredijilikli zähmetiniň miwesi bolan “Magtymguly we Gündogar edebiyaty” atly kitaby ägirt uly fundamental ylmy işdir. Maglumatlar bilen tanşylandan soňra, Magtymgulynyň diňe bir umumymilli türkmen şahyry däl-de, tutuş Gündogaryň akyldary, türki dünýäniň akyldar şahyry diýen atlarynyň has jüpüne düşendigine göz ýetirmek bolýar. Alymyň kitaplary aýratyn gürrüň edilmäge mynasyp işler, emma giňişleýin söhbet açmaga mümkinçilik ýokdugyny nazarda tutup, beýleki işler hakda söhbetimizi dowam etdirýäris.

Magtymgulyşynas alym Amannepes Şyhnesowyň “Magtymgulynyň älemi” atly kitaby hem şahyryň döredijilik dünýäsi hakda düýpli söhbet açýan kitapdyr. Kitapda alym Magtymgulynyň älemini açmak üçin Döwletmämet Azadynyň, Nurmuhammet Andalybyň döredijilik älemini hem öwrenip, olaryň bitewüligini açyp görkezmäge synanyşýar. Magtymgula düýpli düşünmek üçin, kitaby gaýta-gaýta okamaly. Alymyň özi bu barada şeýle ýazýar: “Magtymgulynyň älemine düşünmek üçin, onuň pikirlenme gurluş düzümini emele getiren maglumatlary – öwrenen ylmyny we halypalaryny tapmaly. Şahyryň halypalaryny onuň öz eserlerinden tapýarys. Nagyşbendi, Hyzyr, Isa, Aly – şahyr, esasan, şulardan sapak alypdyr, olara uýupdyr. Şonuň üçin Magtymguly diňe şahyr däl, ol alymdyr, aryfdyr we hatda welidir.”¹⁰⁹ Emma bir zady welin, unutmaly dälidir. Akyldaryň dini-mistiki taraplaryna garanda, milliligi, halkylygy, halka ýakynlygy, çuňňur durmuşy filosofiýasy has belentde durýandyr. A.Şyhnesow Magtymgulynyň älemini “Parahatlyk älemi” diýip atlandyryp, ony hem öz gezeginde “Magnawy älem”, “Sungat älemi”, “Welilik älemi”, “Şygyr älemi”, “Şygryýet älemi” ýaly bölümlere bölüp öwrenipdir.

¹⁰⁹ Şyhnesow A. Magtymgulynyň älemi. – A., Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2014, s. 45.

Elbetde, her bir alym öz bildigini aýtmaga, halka ýetirmäge çalyşýar. Magtymguly baradaky pikirlenmelerinde alym “Beýik Pyragynyň şygryýeti biziň üçin fenomen bolmagynda galýar. Şol sebäpden, göräýmäge her tarapdan öwrenilen ýaly hem bolsa, onuň şygryýeti, umuman alanyň-da, aýry-aýry meseleler babatynda biziň üçin entekler syrly we düşnüksiz bolup galýar” diýmek bilen öz garaýyşlaryny ýüze çykaryp başlaýar.¹¹⁰ Elbetde, kitapda beýle pikirlenmeler, oýlanmalar kân, ýöne kitap baradaky pikir-garaýyşlarymyzy beýan etsek, filosofiki äheňlerde ýazylan kitaby okamak, oňa düşünmek üçin taýýarlykly okyjynyň gerekdigi welin derwaýysdyr.

Soňky ýyllarda dürli ugurlarda zähmet çekýän adamlaryň her birinde dana şahyr hakda kalbynda dörän pikirleri halk köpçüligine eşitdiresi, ýetiresi gelmek höwesini has artyp başlady, teleçykyşlaryň, radioçykyşlaryň sany köpeldi, metbugat sahypalarynda şahyryň döredijilik dünýäsine degişli makalalaryň sany artdy. 2014-nji ýylda neşir edilen makalalar ýygyndylarynyň biri, şol wagtky Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar (häzir Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli golýazmalar) institutynda taýýarlanan “Köňül gözgüsi” atlandyrylan kitapdyr. Kitaba Garaşsyzlyk ýyllary içinde täzeçe garaýyşlar bilen ýazylan makalalaryň ençemesi girizildi. Kitap Ajynyýaz adyndaky Nöküs döwlet mugallymçylyk institutynyň professory, filologiýa ylymlarynyň doktory, Garagalpagystan respublikasynyň ylymda at gazanan işgäri Kerimbaý Kurambaýew bilen Türkmenistan YA-nyň şol wagtky Milli golýazmalar institutynyň baş ylmy işgäri, filologiýa ylymlarynyň doktory, Garagalpagystan respublikasynyň at gazanan medeniýet işgäri Ahmet Mämmedowyň “Beýik şahyra bagyşlanan özbek romany” atly makalasy bilen

¹¹⁰ Şyhnepesow A. Magtymgulynyň älemi. – A., Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2014, s. 46.

açylýar. Awtorlar roman barada gyzykly, özüne çekiji gürrüň berýärler.

Özbek ýazyjysy, dramaturgy Kurbon Muhammadrizo “Gurbatda garib” (“Ýat ülkede ýalňyzlykda” – “Magtymguly”) atly dramasyňy türkmeniň dana şahyry Magtymguly Pyraga bagyşlapdyr. Waka 1960-njy ýyllarda Magtymguly Pyragynyň 225 ýyllyk ýubileýi geçirilen döwürlerde bolupdyr. Şondan soň Magtymgula bagyşlanan roman ýazmak pikiri ýazyjynyň kalbynda ýer edip, onuň arzuwlarynyň elli ýyldan soň amala aşandygy hakda makalanyň awtorlary gyzykly söhbet açýarlar. Şeýlelikde, ýazyjynyň “Magtymguly” atlandyrylan taryhy romany 2012-nji ýylda Ürgenjiň “Horezm” neşirýaty tarapyndan neşir edilipdir. Makalanyň awtorlary şol kitap hakda, onda Magtymgulyň keşbiniň döredilişi barada aýratyn durup geçipdirler. Romanda, eýýäm drama ýazylan döwre garanda, erkin pikirililigiň dörandigi hakda, awtoryň öz käbir pikirlerini has çuňlaşdyryp, düýpli işländigini dogrusynda makalada giňişleýin gürrüň berilýär. Başga halkyň söz sungatynyň wekiliniň türkmen şygryýetiniň parlak ýyldyzy Magtymguly Pyraga bagyşlap roman ýazmagy, her bir türkmen okyjysyny buýsandyrýar. Elbetde, roman babatynda uzak söhbet etmäge mümkinçilik ýok. Çünki gürrüňi edilmeli makalalar, ylmy işler, kitaplary juda kän.

Aýratyn durlup geçilmeli makalalaryň biri hem, taryh ylymlarynyň doktory Ýazgylyç Orazgylyjowyň “Magtymguly we nusgawy bagşyçylyk sungaty” atly makalasydyr. Awtoryň durmuş hakykatyna laýyk gelýän çözgüdini mysal almazlyk asla mümkin däl: “Magtymguly Pyragynyň türkmen jemgyýetiniň edebi-ruhy durmuşynda eden düýpli öwrülişigi, bagşyçylyk sungatynda has äşgär ýüze çykypdyr. Beýik Pyragynyň we onuň yzyny eýeren şahyrlaryň goşgulary, bagşyçylyk sungatynyň rowaçlanyp, görüp-eşidilmedik derejä – nusgawy

derejä çykmagyna esas döredipdir. Türkmen ili şirinden-şirin owazly, dür manyly aýdymlara, mukamlara dolupdyr.”¹¹¹ Şol şirin owaza ýugrulan çuňňur manyny özüne siňdiren, paýhasa ýugrulan aýdymlar, şirinden şirin sazlar hem külli türkmen halkyny ruhobelent ýaşamaga, agzybirlige ugrukdyrды, türkmen milletiniň ýitip gitmän, dowamat dowam bolmagyna, adamzadyň taryhy döwürlerde başdan geçiren basgançaklary – jada – magiýa ynanan döwri, dini garaýyşlara ulaşan pursatlary, ylym basgançagyna aralaşyp, dünýä medeniýetine goşant goşmagyna mümkinçilik döretdi. Elbetde, şu gazanylan üstünlikleriň gözbaşynda dana şahyr Magtymguly Pyragynyň paýhas siňen, öwüt beriji setirleri durýar.

Alym Ýazgylыç Orazgylыjowyň durmuş hakykatyny açykdan-açyk beýan eden pikirleri bilen ylalaşyandygymyzy, öňi bilen aýratyn nygtamakçy. Elbetde, Magtymgulydan öňki ýaşap geçen we onuň döwürdeş şahyrlarynyň döredijiliginde owazlanyp, aýdyma öwrülip barýan setirler kân gabat gelýär, dogrusy, Andalybyň, Şabendäniň, Şeýdaýynyň, Magrupynyň dessanlarynda halka ýakyn owazly aýdymlar bolsa-da, bagşyçylyk sungatynyň ösmegine Magtymgulynyň we onuň yzyny eýeren nusgawy şahyrlaryň döredijiliginiň has uly täsiriniň bolandygy durmuş hakykatydyr. Magtymgulynyň sygyrlary bu ugruň has ýokary derejelere galmagyna şertler döredýär. Muny alym degerli mysallaryň üsti bilen düşündirýär. Dessançy bagşylaryň aýdyan dessanlary bilen birlikde, Magtymgulynyň sygyrlary arkaly has berk ornaşan tirme aýdymlaryň hem bagşylaryň döredijiligine ymykly ornaşandygy hakda alym düýpli gürrüň edýär. Awtoryň ýazmagyna görä, elbetde, öň hem bagşylar Nowaýydan, Meşrepeden tirme aýdymlar aýdypdyrlar.

¹¹¹ Orazgylыjow Ý. Magtymguly we nusgawy bagşyçylyk sungaty. Kitapdaky makala: Köňül gözgüsi. – A., 2014, s. 24.

Emma halkyň Magtymguly Pyragynyň sözlerine halys ýürekden teşnedigini bagşylar duýupdyrlar. Mundan soň tirme aýdymlaryň örüsi has giňäpdir. Şahyryň baý ruhy hazynasy tirme aýdymlary, aýdýan bagşylaryň döredijiliginiň bütin süňňüne dolulygyna diýen ýaly siňipdir. Şu ýerde alym Ahmet Bekmyradowyň ýokarda ýatlanlyp geçilen makalasyndan Magtymgulynyň aýdymlary hakdaky pikirlerine ýüzlenmekçi: “.... goşugyň ýene bir artykmaç tarapy bardy. Goşuk žanry has irki döwürlerden bäri saz sungaty bilen aýrylmaz baglanyşykly bolupdyr. Onuň saz sungatyna has gowy gelýänligini, ilki bolup Alyşir Nowaýy belläpdir. Ol goşugyň türki halklaryň bir şygyr formasydygyny ýörite nygtaý, onuň saz sungatyna has ýakyndygyny, şu formada ýazylan şygyrlaryň “arguştek” heňinde aýdylýandygyny, şol heňleriň Soltan Huseýin Baýkaranyň meýlislerinde, oturluşyklarynda üř edilip aýdylandygyny ýazýar. Edebiýaty öwreniş ylmynda “Aşyk poeziýasy” diýlip atlandyrylýan XVI–XIX asyrlarda uly rowaçlyk gazanan ugruň wekilleri hem öz eserlerini şu formada ýazypdyrlar. Şonuň bilen bir hatarda, olar öz eserlerine saz döredip, özleri hem aýdypdyrlar. Filologiýa ylmylarynyň doktory Rahman Rejebow “Goşgy (goşuk) türkmen sazyna jogap berip bilen ýeke-täk formadyr” diýip, dogry netijä gelýär. Biziň pikirimizçe, Magtymguly goşugyň şu artykmaçlygyny gözden salmandyr. “Magtymguly, sözlerim, saza salsaň uz bolar” diýip, öz ideýalarynyň, asyly arzuwlarynyň halk köpçüliginiň aňyna çuň ornaşmagynda saz sungatynyň, bagşylaryň hyzmatyna hem bil baglapdyr.”¹¹²

Ý. Orazgylyjowyň pikirleri, durmuş hakykatyny beýan edýän şu hili oýlanmalar bilen utgaşyp gidýär: “Magtymguly Pyragy şygyrlaryny halka düşnükli dilde ýazyp, beýleki sahyrlara hem görelde görkezipdir. Sada, saza gelip duran,

¹¹² Magtymguly – 250. Makalalar ýygyndysy. – A., 1989, s. 224.

üstesine-de akyl-paýhasa ýugrulan goşgular il içine örän çalt ýaýrapdyr. Teşne kalplara tenekar ýaly siňip barýan şygyrlara kyssaçylar, bagşylar ganat beripdir.”¹¹³ Belent hörpden tutulyp aýdylýan, akyl-paýhasa ýugrulan sözler saza utgaşyp, halkyň kalbyna ýag ýaly siňip, olarda mertlik, batyrylyk, ruhobelentlik, gaýduwsyzlyk, watansöýüjilik duýgularyny oýarypdyr. Olary beýik ýeňişlere ruhlandyrypdyr. Olarda ýaşayşa höwes, durmuşa söýgi döredipdir. Ý. Orazgylyjow sözünüň dowamynda her hili kynçylykly döwürleri başdan geçirip ýören bolsalaram, “halkyň ruhy durmuşynyň damar tirdisiniň durup galmandygy”, bagşy diňlemek däbiniň dowam edip gelendigi hakda aýratyn nygtap geçýär. Diýmek, türkmen halky ruhy taýdan göýdük bolmandyr, ruhobelentlik, gaýduwsyzlyk halkyň janyna-ganyna siňipdir. Elbetde, şeýle häsiýetleriň halkyň kalbynda degerli orun eýelemeginde akylдар şahyryň şygryýet dünýäsine uly orun degişlidir. Çünki tirmeci bagşylaryň aýdýan aýdymlarynyň agramly bölegi, beýik akylдарыň “saza salsaň, uz bolýan” goşgularynyň hasabyna gitdigiçe baýlaşypdyr. Alym durmuş hakykatyny taryh bilen baglanyşdyryp, doly açyp görkezip, XVIII–XIX asyrlarda türkmen nusgawy edebiyatynyň döremegi bilen birlikde, nusgawy bagşyçylyk sungatynyň hem dörändigi we bu ýoluň ösmegine Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň uly täsiriniň bolandygy dogrusynda netije çykarýar. Magtymgulynyň şygyrlary halka şükürliligi, kanagatlylygy, sabyrlylygy, ruhupeslige düşmezligi, Allatagalanyň ynsana bagyşlan ömrüni “iýip, içip, münüp, guçup”, şadyhorramlykda ýaşap geçirmelidigini, şeýle hem, halal zähmet çekmelidigini öwretdi. “Sabyr düýbi sap altyn” diýlişi ýaly, sabyrly, kanagatly, şükürlü, işeňňir türkmen halky döwletlilige gelip ýetdi. Berkarar

¹¹³ Orazgylyjow Ý. Magtymguly we nusgawy bagşyçylyk sungaty. Kitapdaky makala: Köňül gözgüsi. – A., 2014, s. 25.

döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwrüniň ýaşaýjysy bolmak bagtyna ýetişdi, sabyrly türkmen halky millet hökmünde ýitip, ýok bolup gitmedi.

“Köňül gözgüsi” atlandyrylan kitapda ýerleşdirilen akyldar şahyra bagyşlanan inňän täsirli, çuňňur pikirlere, oýlanmalara baý makalalaryň biri hem filologiýa ylymlarynyň doktory M. Amansähedowyň “Magtymgulynyň mekdebi” atly makalasydyr. Makala barada gürrüňe geçmezden ozal professor Kakajan Ataýewiň hem şeýle atlandyrylan makalasynyň çap bolandygyny ýatlap, ondan mysala ýüzlenmekçi: “Şahyryň edebi mekdebi özünden soňky döwürde has-da giň gerim alýar. Ol tutuş XIX asyr türkmen edebiyatynyň ösüş ugruny kesgitleýär. Şol döwürde Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes, Mätäji ýaly görnükli klassyklar bilen bir hatarda, beýleki şahyrlaryň ençemesi beýik akyldaryň yzyny dowam etdirýärler. Çeper döredijiligiň ideýa-mazmuny, obrazlar dünýäsi, beýan ediş tärleri baýlaşýar. Seýdi watançylyk temasyny düýpli işlemek bilen, liriki gahrymanyň obrazyndaky watansöýüjilik, söweşeňlik, okgunlylyk, batyrgaýlyk häsiýeti güýçlendirýär. Kemine satiradyr ýumory ýerlikli işletmegi, ýokary gatlak wekilleriniň, ruhanylaryň üstünden aýy gülmegi, olary paş etmegi başarýar... Zeliliniň poeziýasy optimistik häsiýete eýe bolup, onda gumanizm ideýasy belent owaz bilen ýaňlanýar. Mollanepes aşyk-magşuklaryň obrazy arkaly ynsan gözelligini wasp edýär. Olaryň obrazyndaky durmuşa teňnelik, aktiwlik, şadyýanlyk, şähdaçyklyk duýgulary dramatik epizodlaryň üsti bilen açylyp görkezilýär. Şahyryň lirikasy tebigatynyň mylaýymlygy, mukamlylygy, akgynly okalýanlygy, güýçli lirizme ýugrulanlygy bien özüne çekýär.”¹¹⁴

¹¹⁴ Ataýew K. Magtymgulynyň mekdebi. Kitapda: Magtymguly – 250. – A., 1989, s. 230.

Kakajan Ataýew makalasynda şahyryň poeziýada yzyny dowam etdiriji şahyrlar, olaryň Magtymgulynyň mekdebini dowam etdirendikleri hakda söhbet açan bolsa, M. Amansähedow Magtymgulynyň mekdebi dogrusynda gürrüň edende, bütinleý başga hörpden gopýar. Göwnejaý bolup, kalplara ýag kimin siňip gidýän şygrylary döreden Pyragynyň şahsyýetini belent derejelere galdyrmagyň hötdesinden gelýän setirleri, uzagragam bolsa, dolulygyna almakçy. Ine, ol kalba ýakyn setirler: “Beýik şahsyýetler öz akyl-paýhasy, ylym-bilimi, görüm-göreldeşi, durmuş ýörelgesi... bilen mekdep döredýärler. Ol mekdepleriň hersi özboluşly, biri beýlekisini gaýtalamayar. Olar özboluşlydygy üçin mekdepdir. Biziň gürrüňini edýän mekdebimiz häli-şindi döräp durmaýar. Ol bir halkyň taryhynda örän seýrek hadysa. Bu mekdepde tutuş halk okaýar. Mekdebiň ömri halkyň ýaşayşy ömrüniň uzaklygyna barabar. Şeýle mekdebe eýe halk, şeýle mekdebi döreden şahsyýet beýikdir, bagtlydyr. Türkmen halky şeýle mekdebe eýe halk. Türkmeniň beýik ogly Magtymguly, şeýle mekdebi döreden şahsyýet... Magtymguly mekdebiniň sapaklary edil dünýäniň, durmuşyň özi ýaly gabaraly, ýaýrawly, çuňňur, elýetmez belentlikdedir, düşnüklidir, çylşyrymlydyr. Magtymguly mekdebiniň adaty mekdeplerden tapawudy, onda tutuş halk okaýar.”¹¹⁵

Durmuş hakykatyna ýugrulan bu sözler, türkmen halkynyň milli guwanjy, halkyň kalbynyň töründe mynasyp orun eýelän dana şahyra berlen uly we adalatly baha, oňa bolan söýgini has belent derejelere galdyrýar. Neneň şeýle şahyrly halkdygyňa buýsanmajak, guwanmajak? Görnükli alymyň aryf şahyr Magtymguly Pyraga bagyşlan ýakymly sözlerinden ýene bir mysala ýüzlenmezlik asla mümkin däl: “Magtymgula çenli

¹¹⁵ Amansähedow M. Magtymgulynyň mekdebi. Kitapdaky makala: Köňül gözgüsi. – A., 2014, s. 281.

ýaşap geçen türkmen şahyrlary bir-iki däl. Ýöne olaryň hiç birine, hatda beýik pederi Döwletmämmet Azada-da Magtymgulynyň şahyrana şahsyýetiniň milliliginiň derejesine ýetmek başartmady. Magtymgulynyň şahyrana şahsyýetiniň türkmeniň dilinde gürländigi, türkmeniň gündelik durmuşyna, ruhy psihologiýasyna ýakynlaşandygy (belki, Magtymgulynyň şahyrana şahsyýetiniň özi türkmeniň ruhy psihologiýasydyr) milli edebiýatyň ýokary basgançaga çykmagydyr. Aslynda Magtymgulynyň şahyrana şahsyýeti şeýle belentlige diňe türkmenleriň arasynda ilkinji bolup yetdimikä?! Ýok. Çeper döredijiligiň millilik atly belent gerşine Magtymgulynyň şahyrana şahsyýeti Gündogar edebiýatynda ilkinji bolup aralaşdy.”

Alym pikirini Gündogaryň beýik danalarynyň belent derejelere galandyklaryny, emma millilik babatda Magtymgulynyň derejesine galyp bilmändiklerini degerli mysallar arkaly delillendirýär. Şu pikiri okyjylara hödürlände, filologiýa ylymlarynyň doktory M.Amansähedow görnükli gündogarşynas alym, akademik Krymskiý bilen bir hörpden gopýar. Krymskiý Gündogary öwrenijileriň arasynda ilkinji bolup, beýleki türki halklarda Magtymguly ýaly milli şahyryň ýokdugy hakyndaky pikiri orta çykaryp, Magtymgula “Umumymilli türkmen şahyry” diýip baha beripdi. Elbetde, türkmen halkynyň her bir wekiliniň diýen ýaly, pikirlerini Magtymgulynyň dana setirlerine ýüzlenip subut edýändigini, şu günki günde hem durmuş hakykaty hökmünde dowam edip gelýär. Halk köpçüliginiň aňynda “Magtymguly aýdan bolsa dogrudyr” diýen pikir müdimilik ornaşypdyr.

Türkmenistan Watanymyzda şahyryň 290 ýyllygy dabaraly belenilip, şahyryň döredijiligine bagyşlanyp, ýokarky agzalanlardan başga-da ençeme kitaplar, çeper eserler, makalalar

ýgyndylary neşir edildi. Ine, biziň elimizde şol ýylda neşir edilen makalalar ýgyndylarynyň biri. Ýgyndy “Türkmen ruhunyň almaz täji” diýlip atlandyrylypdyr. Makalalar ýgyndysyny düzüjiler filologiýa ylmylarynyň kandidatlary B. Weýisow we A. Mämmetjumaýew. Ýgyndyda ençeme alymlaryň, aspirantlaryň, mugallymlaryň makalalary ýerleşdirilipdir. Ýgyndyda ýerleşdirilen gymmatly maglumatlary özünde jemleýän F. Aýtjanowanyň hem-de Dünýä Söýegowanyň makalalary hakda girişde söhbet açylypdy. Çünki makalalarda XIX asyryň wakalary hakda gürrüň edilýärdi. Şulary agzap geçmek bilen makalalar ýgyngylarynda ýerleşdirilen makalalaryň käbirinde has gymmatly maglumatlaryň gabat gelýändigini aýtmakçy bolduk. Käte göräýmäge bir kiçi makala ýaly, emma onda gymmatly maglumatlar tapylaýýar. Beýle makalalaryň bolsa sany kän. Elbetde, bular ýaly ylmy işleriň, köp sanly makalalaryň barysy hakda söhbet açmagyň mümkin däldigini göz önünde tutup, ikinji esasy baba geçýäris.

BAP II

AKYLDAR ŞAHYRYŇ ŞYGRYÝET ÄLEMINI ÖWRENMEKDÄKI TÄZEÇILLIK

1930–1950-nji ýyllar aralygynda dana şahyryň döredijiligi ýaş alymlar tarapyndan gyzgalaňly öwrenilip başlandy, ýaş türkmen ýazyjylary Magtymgula bagyşlap ilkinji eserlerini döredtiler. Ýazyjy Nurmyrat Saryhanow tarapyndan ýazylan “Kitap” hekaýasy halk içinde uly meşhurlyk gazandy. Berdi Kerbabaýewiň “Magtymguly” dramasyň ýazylmagy hem uly ähmiýete eýe boldy. Ylma teşne, ylym bilen meşgullanyp başlan ýaş alymlardan Ahmet Ahundow Gürgenli, Mäti Kösäýew, Baýmuhammet Garryýew türkmen şygryýetiniň kämil ussady Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwrenmäge ilkinjileriň hatarynda synanyşdylar. Olaryň hemmesi Magtymguly Pyragynyň döredijiligine täzeçe garaýyşlar bilen garap, oňa täze nukdaýnazardan çemeleşip, döwre görä ähmiýetini ýüze çykaryp, şahyryň hiç wagt gymmaty egsilmejek döredijiligini, oňa bolan garaýyşlaryny halka ýetirmäge ymtylýardylar.

1941–1945-nji ýyllarda dowam eden Watançylyk urşunyň başlanmagy bilen alnyp barylýan işleriň arasy birneme kesilen bolsa-da, akyldar Magtymgulyň döredijilik älemi yzygiderli öwrenilýärdi, goşgulary başga dillere terjime edilýärdi. Çünki onuň gymmatly eserleri döwür üçin hem zerurdy. Şahyryň döredijiliginiň mert watançylary terbiýeläp ýetişdirmekte ähmiýeti bimöçberdi. Sebäbi akyldaryň öz ýaşan ýurdunyň galagoply döwürlerinde ýigitleri Watan goragyna, gahrymançylyga çagyran, olary mertlik ruhunda terbiýelän bu ajaýyp setirleriniň ähmiýeti hiç wagt pese gaçmajak gymmatlykdy. Köp-köp köne elipbiýden sowatly adamlar Magtymgulyň döredijiligi bilen içgin gyzyklanyp,

onuň öwrenilişine goşant goşmaga çalyşyardylar. Olaryň ellerinde bolsa şahyryň 1926-njy ýylda görnükli ýazyjy Berdi Kerbabaýew tarapyndan neşire taýýarlanylýan göwrümlü diwany bardy. Ahmet Ahundow Gürgenliniň, Mäti Kösäýewiň, ylaýta-da, Magtymgulynyň döredijiligine bagyşlanan dissertasiýa işini ýazmaga başlan ýaş alym Baýmuhammet Garryýewiň şahyryň eserlerini öwrenmekdäki ylmy gözlegleri dowam edýärdi.

Ýurtda belli alymlar Gordlewskiden, Bertelsden, Dmitriýewden, Poseluýewskiden we beýlekilerden ylmy iş ýazmaklygyň tärlerini öwrenen, rus dilini suwara bilýän, türkmen şygryýetiniň taýsyz ussady Magtymguly Pyragynyň döredijiligine uly hormat-sarpa bilen çemeleşýän Baýmuhammet Garryýew beýlekilerden tapawutlylykda, işlemegiň täze-täze usullaryny irginsizlik bilen gözleýärdi. Nädip türkmen halkynyň milli guwanjy hökmünde ykrar edilen dana şahyryň dünýä derejesindäki abraýyny has ýokary galdyrmaly? Ýaş alym Magtymgulynyň döredijiligi bilen çagalykdan tanyşdy. Çünki ýurtda uzak wagtlap dowam eden arap ýazuwyndan sowatly, obalarynda ilkinji mekdebi açyp, oba çagalaryny okadan Ataly aga bilen Hüýrjemal ejäniň öýlerinde Magtymguly Pyragynyň diwanynyň okalmaýan günü ýokdy. Olaryň nowbahar ogullary geljekki uly alym Baýmuhammet köp okaýardy, ýadamagy-ýaltanmagy bilmeýärdi. Zähmetden gaça durmaýan Baýmuhammet Garryýew Magtymguly baradaky gözleglerini zygiderli dowam etdirýärdi.

Magtymgulyny ilkinji gezek dünýä tanatmakda hyzmat görkezen daşary ýurtly alymlaryň şahyryň döredijiligine, onuň çuňňur filosofiýa ýugrulan dana setirlerine düşünmän, ýoýup terjime edip ýaýradyşlary barada dil ýarman oturmaly däl. Olary dünýä alymlaryna, hususan-da, Gündogary öwreniji alymlara ýetirmelidi, goý, hemmeler ýalňys düşüňmesinler, olaryň kemçiliklerini ýüze çykarmaly. Ine, “Magtymguly – watançy

şahyr” diýen temany saýlap alan ylmy işgäriň baş maksady güýçli dünýä alymlarynyň öňünde Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň aýratynlyklaryny doly açyp görkezmekdi. Işň tankydy tarapyny has güýçlendirmekdi. Ine, şu hem, ýaş alymyň öňe çykaran täzelikleriniň iň esasydy. 1842-nji ýylda Magtymgulynyň üç goşgusyny we gysgaça terjimehalyny Londonda iňlis dilinde neşir eden Aleksandr Hodzkonyň, XIX asyryň ikinji ýarymynda wenger alymy Wamberiniň, rus alymlary I.N.Bereziniň, F.Bakuliniň, XX asyryň başynda Ostroumowyň we beýlekileriň türkmenleriň dana Magtymgulusy barada tapan maglumatlaryny hem-de käbir goşgularyny öz ýurtlarynda neşir edip, şahyryň gymmatly hazynasynyň çawunyň dünýä ýüzüne ýaýramagyna ýol açandyklaryny, Magtymgulyny dünýä tanatmakda alyp baran işlerini ýaşlyk ýyllarynda ilkinjileriň hatarynda ylmy dolanyşyga girizen hem görnükli alym Baýmuhammet Garryýewdir.

Alym Magtymguly Pyragynyň döredijiligine bütin ömrüni bagyşlaýar, onuň şahyryň döredijiligi hakdaky ylmy gözlegleriniň agramly bölegi hem şol agyr uruş ýyllarynda amala aşyrylýar. Bu döwürde ol has öndürijilikli işläp, Magtymguly Pyragynyň döredijiligi barada söhbet açýan onlarça makalalar ýazýar, şeýle hem, “Magtymguly – watançy şahyr” atlandyrylan kandidatlyk dissertasiýasyny (1942) goraýar we şol esasyda “Magtymguly we onuň watançylygy” atly kitaby (1943) neşir etdirýär. Şol ýyllarda alym juda köp ugurda iş alyp baranlygyna garamazdan, gymmatly wagtynyň köp bölegini türkmen akyl-dary Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwrenmeklige bagyşlaýar. “Magtymguly – XVIII asyr türkmen edebiyatynyň korifeýi” (1947) atly kitaby hem-de Magtymgulynyň döwri, durmuşy hakda gürrüň berýän kitaby, şeýle hem, “Magtymguly we onuň çeper dili” atly doktorlyk dissertasiýasyny (1948) şol agyr ýyllarda taýýarlaýar.

Alym Baýmuhammet Garryýewiň Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmekde eden işleri we goran kandidatlyk hem doktorlyk dissertasiýasy, görnükli Gündogary öwreniji alymlar Ý. E. Bertelsiň, A. P. Poseluýewskiniň, akademik W. A. Gordlewskiniň, Pedagogika ylmylary akademiýasynyň hakyky agzasy we SSSR YA-nyň habarçy agzasy N. K. Dmitriýewiň, professor Nasilowyň ýokary bahalaryna mynasyp bolýar. W. A. Gordlewskiý onuň ylmy işlerini “uly monografiýa” diýip atlandyrýar. N. K. Dmitriýew bolsa onuň alyp baran işlerine “Magtymguly hakdaky doly ensiklopediýa” diýip baha berýär. Şeýlelikde, alym bary-ýogy ýedi-sekiz ýylyň içinde Magtymgulynyň döredijiligi hakda ummasyz uly işleri durmuşa geçirýär. Şol bir wagtyň özünde Magtymgulynyň eserleriniň tankydy tekstini-de taýýarlaýar. Ý. E. Bertels bu işe “Dünýä edebiyatyna bahasyna ýetip bolmajak goşantdyr” diýip baha berýär.¹¹⁶

Ol ömri paýawlaýança Magtymguly akyldar hakda ýazmagyny bes etmeýär. Akademik Baýmuhammet Garryýewiň 1975-nji ýylda çapdan çykan “Magtymguly” atly monografiýasy hem türkmen akyldary Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň öwrenilişine gymmatly goşantdyr. Magtymgulynyň şygrylarynyň dünýä halklarynyň dillerine terjime edilmeginde-de alymyň hyzmaty örän uly. Gazak, özbek, rus we beýleki köp sanly halklaryň diline goşgularyň terjime edilmeginde hem alym uly goşant goşýar, ýardam berýär. 1975-nji ýylda ÝUNESKO-nyň neşirinde Parižde fransuz dilinde neşir edilen Magtymgulynyň saýlanan goşgularynyň rusça ýygyndysynyň düzüjisi hem Baýmuhammet Garryýewdir. Alym aramyzdan gidenden soňra, (1981) onuň tarapyndan düzülip, rus dilinde neşire taýýarlanylýp goýlan, sözbaşysy hem özi tarapyndan ýazylan ýygnydy 1983-nji ýylda Moskwada neşir edilýär. Ozalky fransuz dilinde çap edilen ýygnydy hem ikinji gezek Magtymguly Pyragynyň täze terjimehaly boýunça, şahyryň 290 ýyllyk ýubileý dabarasy

¹¹⁶ Ylma we bilime siňen ömür. – A., 2014, s. 11.

bilen baglanyşykly 2014-nji ýylda täzeden halka hödürlenýär. Umuman, alymyň, Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmekde we dünýä ýaýmakda bitiren hyzmaty çäksizdir.

Jahanda 1941–1945-nji ýyllarda dowam eden uruş barýarka, agyr ýyllarda-da ýurtda ylmy gözlegler dowam edýärdi, ýazyjy-şahyrlaryň tylda galanlary hem öndürijilikli zähmet çekip, Watan üçin alnyp barylýan işlere öz goşantlaryny goşmaga çalyşýardylar. Halkyň söz sungatyna bolan çäksiz söýgüsi, bu işleriň togtamagyna ýol bermeýärdi. Ylaýta-da, türkmen alymlarynyň esasy pişesine öwrülen Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmek barada uly işler alnyp barylýardy. Çünki Magtymguly türkmen nusgawy edebiýatynyň kerwenbaşysydy, türkmen edebi diliniň düýbünü tutujydy, türkmen halkyny söz sungaty arkaly terbiýeleýji akylдар şahyrdy, uly filosofdy, geljegi öňünden gören, welilik derejesinde halkyň hormatyna mynasyp bolan danady.

Jahanda uruş gidýänligine garamazdan, beýik şahyryň döredijiligi ürç edilip öwrenilýän gymmatly hazynady, tükeniksiz ruhy baýlykdy. Watan üçin söweşip ýören ýigitleri mertlige, edermenlige, batyrlyga çagyrmakdan ötri, olary ýeňişlere ruhlandyrmakda uly ähmiýete eýedi, ähtibarly çeşmedi. Şonuň üçin hem, şol ýyllarda beýik şahyryň döredijiligini öwrenmek esasy meselelerin birine öwrülýär. Şahyryň döredijiligi barasynda söhbet açylýan makalalar köp ýazylýardy, ylmy işler alnyp barylýardy, ýurtda galan alymlar, ýazyjy-şahyrlar gymmatly söz hazynasynyň üsti bilen adamlary ruhubelent, mert, batyr, çydamly bolmaga çagyryýardylar, söweşde üstün çykmaklyga ruhlandyryýardylar. Ýaş alymlaryň içinde aşa işjanly, erjellik bilen tutanýerli zähmet çekýän, mydama ylmy gözleglerde bolan Baýmuhammet Garryýew bu işlerde aýratyn öňe saýlanýardy. Ol Magtymgulynyň döredijiligini düýpli öwrenýärdi, Gündogary öwreniji alymlardan sapak alýardy, olar bilen maslahatlaşyp, pikirlerini gitdigiçe çuňlaşdyryýardy.

2.1. Baýmuhammet Garryýewiň “Magtymguly – watançy şahyr” atly kandidatlyk işi

Ýaş alym Baýmuhammet Garryýew Magtymgulynyň watançylyk temasy boýunça dissertasiýa ýazmagy saýlap aldy. Onuň maksady ýaş ýigitleri watançylyk ruhunda terbiýelemeklige goşant goşmakdy. Onsoň hem ýurtda Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrenilişi barada ýazylyan işler hem ony özüne çekýärdi. Akyldar Magtymgulynyň döredijiligine nädogry düşünişip, ýaramaz netijeler çykaran alymlara gaýtawul beresi gelýärdi. Şonuň üçin-de, “Magtymguly – watançy şahyr” diýen tema saýlanylýp alnypdy. Onuň türkmen halkynyň dana şahyry Magtymgula bolan buýsanjy, guwanjy çäksizdi. Birki ýyla çeken ylmy agtaryşlardan soň, dissertasiýa taýyn bolýar. Dissertasiýanyň titul listinde “SSSR Ylymlar akademiýasynyň Türkmenistan filialy, Taryh, dil we edebiyat instituty. Dil we edebiyat sektory B.A.Garryýew” diýen ýazgy bar. Soňra temanyň ady. Dissertasiýanyň ilkinji sahypasynda görnükli Gündogary öwreniji alym W.W.Bartoldyň “Zehinli türkmen halky geçmişiň ýadygärliklerini öwrenmäge ýaraşykly ýer berer diýip tama etmek gerek”¹¹⁷ diýen sözlerini epigraf goýan ýaş alym dissertasiýanyň başynda “Awtordan” diýen ýazgyny ýerleşdiripdir. Ol alymlaryň önünde edilen çykyş bolara çemeli. Tekstiň soňunda minnetdarlyk sözleri hem-de maý, 1942 diýlen ýazgy bar. Şahyryň “Ýadygär bolar” goşgusyndan bir bent mysal alan awtor bu ýazgylaryň başyny şeýle başlaýar: “Magtymguly Pyragynyň bu sözleri ömür-baky ýitjek, köneljek sözler däl. Ýene ýüz ýyl, mün ýyl geçsin, beýik şahyryň bu sözleri edil şu günki ýaly täp-täzeje we şeýle ýakyn bolup ýaňlanjakdyr.

¹¹⁷ Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. СПб – Ленинград, 1911 (birinji neşir), 1915 (ikinci neşir), s. 265, dissertasiýa işi, s. 3.

Magtymgulynyň eziz ady, onuň genial eserleri türkmen halkynyň ýüreginde ebedilik orun tapdy we biz beýik şahyryň ömri, döredijiligi bilen näçe oňat tanyş bolsak, onuň bütin dünýä ýaýran çuň manyly gözəl eserlerini näçe doly ýygnap öwrensek, şahyryň şöhraty, şonça-da, ýokary göteriljekdir. Magtymguly türkmen klassyk poeziýasynyň tekini tutan klassyk şahyrdyr.

Ol on münlerçe setirden ybarat bolan we hatda doly ýygnalyp gutarylmadyk şygry eserleriň awtorydyr. Korifeý şahyryň bu eserleri dürli-dürli temalarda ýazylan we her sözi we her setiri atalar sözüne öwrülip giden poema ýaly şygrylardyr”¹¹⁸ diýip, olary tematika bölýär we ol eserleriň örän uly terbiýeçilik ähmiýeti hakda gürrüň açýar. Soňra bolsa özüniň şahyryň giň döredijiliginden diňe watançylyk temasyndan ýazylan eserlerini ylmy seljärmä çekenligi dogrusynda aýratyn nygtaýar. Bapmabap derňew etjekdigini aýdyp, soňra minnetdarlyk sözleri bilen ýazgylaryny jemleýär: “Aşgabat döwlet Pedagogik institutynyň dil we edebiyat kafedrasynyň müdiri Aleksandr Petrowiç Poseluyewskä (ylmy işiň ýolbaşçysy), Lenin ordenli Moskwa uniwersitetiniň edebiyat kafedrasynyň müdiri, filologiýa ylymlarynyň doktory Pýotr Grigorýewiç Bogatyrew, SSSR Ylymlar akademiýasynyň (Türkmenistan filialynyň) starşy ýlmy işgärleri M. Kösäýewe, P. Ýurhanowa, B. Maşkowaga minnetdarlyk bildirýärim.”¹¹⁹

Ýeri gelende, akademik Baýmuhammet Garryýewiň gyzy, filologiýa ylymlarynyň kandidaty Amangül Garryýewada saklanyp galan görnükli alymyň şahsy arhiwindäki käbir zatlary ýatlamakçy bolýars. Alymyň aýawly saklanylan resminamalary Türkmenistanyň Merkezi döwlet arhiwine tabşyryldy. Ýokarda

¹¹⁸ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy. – A., maý, 1942, s. 5.

¹¹⁹ Şol ýerde, s. 7.

agzalyp geçilen belli alym A.P.Poseluyewskiý Garryýewiň ylmy ýolbaşçysy, P.G.Bogatyrew bolsa ylmy işiň synçysy. Görnükli alymlaryň ylmy işe beren synlaryndan bir parçany işde bermegi makul bildik. Dissertasiýa işiniň ýolbaşçysy şeýle ýazýar: “Ýoldaş B.Garryýewiň işi esasy tekstlerden başga-da, ylmyň dürli ugurlary boýunça, ýagny filologiýa, taryh, bibliografiýa we beýleki ugurlarda hem köp maglumatlary özünde jemleýär. Iş kandidatlyk dissertasiýasynyň göwrüminden has artykmaçdyr. Umuman alnanda, ylmy işiň türkmen filologiýasynyň öwrenilmegine uly bir goşant bolup biljekdigi aýratyn bellänilmelidir. Ylmy iş awtoryň öz temasyna degişli maglumatlary, taryhy çeşmeleri düýpli öwrenendigini doly derejede tassyklaýar. Onuň özbaşdak işlemek, filologik taýdan ylmy-barlag işlerini alyp barmak endiklerini ele alandygy, ukyplylygy, her bir işe tankydy garaýyşlar bilen çemeleşmäge bolan başarnygy geň galdyrýjydyr. Bulardan başga-da, ýoldaş B. Garryýew edebi maglumatlary toplap, halka ýaýratmakda hem özüniň alyp barýan ägirt uly işleri bilen Türkmenistanda belli bolmaga, tanalmaga ýetişdi” (ylmy işe berlen syndan, s.12).

Ine-de, Moskwa döwlet uniwersitetine syn almak üçin iberilen “Magtymguly –watançy şahyr” atly dissertasiýa işine alym P.G. Bogatyrewiň 10 sahypalyk synyndan bir parça: “Respublikan Magtymguly komitetiniň alym kätibi ýoldaş Garryýew ägirt söz ussady Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmekde aýratyn köp işler alyp barýar. Ol Magtymgulynyň golýazmalaryny, şahyr hakdaky rowaýatlary, onuň eserlerini toplamaklyga ýolbaşçylyk edýär. Şeýle hem, özi-de şahyryň entek belli bolmadyk eserlerini ýygnamakda uly işler alyp barýar. ...Garryýewiň dissertasiýa işi Orta Aziýa şahyrynyň watançylyk temasynda ýazan goşgulary barada ilkinji işdir. Beýleki Orta Aziýa şahyrlarynyň şu

temadan ýazan şygrylary hakda-da şeýle işler ýazylyp diýip umyt edýäris. Beýle işler geljekde Magtymgulynyň watançylyk temasynda aýdan sözleriniň çeşmelerini tapmaga mümkinçilik döreder...” Şu mysal alnan synlaryň ikisinde-de ýaş alym B. Garryýewiň işeňňirligi, zehinliligi hakda aýratyn nygtalýar. Olaryň pikirlerini tassyklaýan bir resminama hem saklanyp galyndyr. Ol Moskwanyň “Hudožestwennaýa litertatura” neşirýaty tarapyndan Garryýewiň adyna iberilipdir. Salgysy St. Perlowka Moskow. obl. ul. Kropatkina 7. Hatda Magtymgulynyň döredijiligi boýunça ýygňalan maglumatlary gyssagly ibermeklik soralyar. Merkezi Komitetiň bu işi öz garamagyna alandygy, işiň saklanylmajakdygy dogrusynda aýratyn nygtalýar.

Dissertasiýa işinde “Awtordan” diýen bölümden soňra üç bap hem netije, şeýle-de, goşmaçalar ýerleşdirilipdir. Dissertasiýanyň birinji baby “Magtymguly we onuň döredijiligi hakyndaky işleriň bibliografiýasy” diýlip atlandyrylyp, 55 sahypany öz içine alýar. Ýaş alym bu bapda Magtymguly hakda şol döwre çenli edilen işleriň ählisini ünsden düşürmezlige çalşyp, ýerlikli gürrüň edýär.

Türkmen edebiýatynyň düýpli öwrenilip başlan ilkinji ýyllarynda tankydy bellikleri aýtmak kyn bolsa-da, alym hiç zatdan çekinmän bellikler edip, Magtymgulynyň şygrylaryna düşünmän ýoýandyklary hakda tankydy pikirlerini dissertasiýanyň goralysyna gatnaşan uly alymlaryň arasynda arkaýyn aýdyp bilipdir. Munuň üçin, elbetde, paýhasly türkmen ýaşulularynyň aýdyşy ýaly, “atyň kellesi ýaly” ýürek gerekdi. Ine, şeýle ýüregiň hem otuz ýaş-da ýetmedik ýaş alym Baýmuhammet Garryýewde bolandygyna dissertasiýany okap gören her bir adam göz ýetirip biler. Onuň batyrgaý pikirlerini köpçülige ýetirmek üçin käbir mysallara ýüzleneliň! Magtymgulynyň her bir neşir edilen ýygnyndylaryna tankydy

nukdaýnazardan seredip, pikirlerini çekinmän arkaýyn aýdyp, dana şahyr Magtymgulynyň abraýyny goramagy dissertasiýanyň iň bir täzeçillik bilen ýazylandygyna güwä geçýär. Anyk mysallary uzagrak hem bolsa almaly bolýandygymyzy öňünden duýdurýars. Dissertasiýadan salgylanma: “XIX asyryň birinji ýarymynda, 30-njy ýyllaryň başynda Gündogaryň köp ýurtlaryna – Hindistana, Owganystana, Eýrana, Tatarystana syýahat eden we Türkmenistanyň-da gyrak-bujagyny gören, Angliýanyň meşhur Ost-Ind söwda kompaniýasynyň gullukçysy, leýtenant Aleksandr Borns “Ensiklpedik sözlükde” “türkmenleriň edebiýaty, elbetde, ýok” diýip tassyk edýär (“Русский энциклопедический словарь”, IV bölüm, tom II, 1877, s. 704). Bu jüre tassyklama her ki wagt-ha beýle-de dursun, hatda edil XIX asyrdan hem gülki dörederdi. Her bir çypdyrma fantaziýalara ýürek tolkundyryjak hem bolman, leýtenantyň türkmen edebiýaty bilen düýbünden tanyş bolmanlygyny nazara alyp, olar ýaly adam hakynda “Her molla öz bildigini okar” diýen atalar sözünü ýada salmak bilen gözleglerini dowam etdirýär. “Jahan giňdir çendan bilen-de bardyr” diýlişi ýaly, dissertant ylmy gözlegleri baradaky söhbetlerini esasy gürrüňlere ugrukdyrýar.

Türkmen edebiýaty, Magtymguly Pyragynyň döredijiligi bilen gyzyklanar ähli syýahatçylaryň, alymlaryň dürli maksatlar bilen Türkmenistana gelip, golýazmaları alyp gidenleriň atlary bilen gyzyklanyp, olaryň eden işleriniň asyl nusgalaryny tapyp, Borns ýalylara hut daşary ýurtly alymlaryň sözleri bilen jogap bermäge, türkmen edebiýatyny, Magtymguly Pyragyny goramaga berk taýýarlanýar. Şol döwürde alym özüni ynjalyksyzlandyran pikirler, oýlanmalara jogap gözläp, ençeme edebiýatlaryň gatларыny dörmäge başlaýar. Ahyry gözleýän göwnemakul pikirlerini tapýar, gözlegler öz netijesini berýär. Gündogary

öwreniji wenger alymy I. Kunoşyň 1893-nji ýylda türkmen edebiyaty hakda aýdan gymmatly sözleriniň üstünden barýar. Wenger alymynyň türkmen edebiyaty hakda aýdan sözləri ýaş alymyň göwnünden turýar. Aýdylan gymmatly sözleriň Aleksandr Bornsa jogap bolup biljekdigi hakda oýlanýar. Elbetde, ylymda öz aýdan sözleriňi delillendirmek zerurdy, aýdan sözleriňi degerli deliller bilen subut etmelidi. Alym Bornsa jogap hökmünde orientalist I. Kunoşyň diňe türkmen dessanlary babatda geçiren barlaglaryny ýatlamak bilen çäklenýär, şol gymmatly sözləri Bornsa jogap hasaplaýar. Ýogsa, hut häzirki günlerde-de, “Aleksandr Borns Türkmenistana gelen ilkinjileriň biri, türkmen edebiyatyny öwrenen” ýaly pikirleri gaýtalaýanlar hem ýok däl, emma onuň türkmenler hakda nämeler ýazandygyndan habarlary ýok. Ignan Kunoşyň sözləri barada Baýmuhammet Garryýew dissertasiýasynyň esasynda taýýarlan “Magtymguly we onuň watançylygy” atly kitabynda has düýpli gürrüň edýär. Olar barada alymyň kitaplary hakda gürrüň edilýän bapda söhbet açylar.

Soňra alym leýtenant Bornsdan soň, onuň yzysüereräk Aleksandr Hodzko atly başga bir rus diplomatiýasynyň Eýranda işläp ýören wekiliniň 1842-nji ýylda Magtymgulynyň üç şygryny we şahyryň gysgaça biografiýasyny inlis dilinde, Londonda çap etdirendigi hakda durup geçýär. Onuň setirlerine salgylanma berýäris: ”Şeýlelikde, hormatly Hodzko Magtymguly hakda aýratyn bir iş etmese-de, onuň ady bilen we bäs-üç gazaly bilen Ýewropany birinji gezek tanyş edýär.”¹²⁰ Kitabyň birinji babynda Hodzko hakda giňräk gürrüň edilendigini nazarda tutup, ony ýeterlik hasaplamak bilen alymyň Magtymgulynyň öwrenilişi babatda alnyp barlan beýleki işleri hakdaky gürrüňleri dogrusynda durup geçmekçi.

¹²⁰ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy. – A., maý, 1942, s.16.

Ýaş alym wenger alymy Arminiý Wamberiniň 1863-nji ýylda derwüş eşiginde aýlanyp, özüni tanatman, Orta Aziýa syýahat edendigi, şol syýahatda Türkmenistanyň çäklerinde hem bolandygy, Magtymgulynyň bir golýazmasyny ele salandygy barada söhbet açyp, onuň goýberen säwlikleri hakda düýpli gürrüň edýär. Umuman, Baýmuhammet Garryýew ol ýyllarda ýaş bolsa-da, oňa häsiýetli bolan esasy aýratynlyga görä, edilen işlere tankydy nazar aýlamaklyga aýratyn üns berýär. Ýagdaý, elbetde, onuň döredijilik gözlegleri bilen baglylykda aýdyňlaşýar. Onuň maksady Magtymgulynyň döredijiliginiň many-mazmunyny doly açyp görkezmek, onuň döredijiligi barada ýalňyş pikirleriň dünýä ýüzüne ýaýramagynyň önüni almak. Dana şahyryň döredijiliginiň many-maňzyna düşünmän söhbet açýanlaryň ýalňyşlyklaryny ýüze çykarmak. Elbetde, alym bu ylmy işinde göz önünde tutan maksadyny amala aşyrypdyr. Emma Magtymgulynyň döredijilik älemi umman ýaly hazyna. Ol kandidatlyk dissertasiýasynda şahyryň eserlerini diňe watançylyk şygrylary babatda öwrenýär. Entek öňde edilmeli işler kân. Onuň dissertasiýa işi üstünlikli goralyp, uly alymlaryň gymmatly bahasyna mynasyp bolýar.

Elbetde, şahyryň 31 goşgusyny dolulygyna, 10 goşgusyny bölekleyin neşir edip, onuň şygrylarynyň Günbatar ýurtlaryna ýaýramagyna Wamberi uly goşant goşýar. Emma onuň Magtymguly barada ýazan ýazgylarynyň juda harsallyk bilen alnyp barlandygy hakda alym gönüden-göni pikirlerini beýan edýär. Wamberiniň 1879-njy ýylda çap edilen “Türkmen dili we Magtymguly diwany” atly işinde, öňi bilen, şahyryň harsal göçürilen bir diwany esasynda işländigini hakda söhbet açyp, işiň gowşak synanyşyk hökmünde kabul edilmegini alymyň özüniň hem haýyş edendigi barada dissertasiýa işinde aýratyn

durup geçýär. Dissertant Wamberiniň işinden närazylygyny ilkibaşdan duýduryp, şeýle ýazýar: “...makalanyň ilki başyndan Magtymgula derwüş geýmini geýdirýär we onuň baý döredijiligine dini, derwüşlik gözi bilen garaýar. Ol: “Aglaba köpçüligi Bahaweddin Nagyşbendi ordenine (dini gurama) degişli bolan derwüşleriň biri-de Magtymgulydyr” diýip tassyklaýar. Elbetde, biz Magtymgulyny “dinsiz, Allasyz” diýip aýdyp bilmeris, ýöne oňa “hu-hakdan”, terkidünýälikden başga zady bilmeýän (mülhit) derwüş bolupdyr, pylan-pysmydan bolupdyr” diýmäge dilimiz hem barmaz. Dogry, Magtymguly özüniň ägirt uly döredijiliginde Bahaweddini-de, agzaýar, Zeňni babany-da agzaýar, emma diňe agzamagy ýa “pylan etsemi” esasynda oňa beýle baha bermek hakykata laýyk däldir” diýip ýazýar.¹²¹

Alym Wamberiniň goýberen säwlikleri hakda jany-ýangynlylyk bilen gürrüň edýär, ol sözüni şeýleräk setirleri alyp, dowam etdirýär: “...eger onuň sanap geçýän atlaryna, sanap geçýän zatlaryna tüýs ýürekden uýupdyr-ow” diýen bahany berseň, onda ony legendar Eýran şasy Jemşidiň jam aýlaýan sakysy hem, 2300 ýyl owal dünýä imperiýasyny guran Isgenderiň ýakyn bir adamsy, belki-de, serdary hem, gök bulutlaryň arasynda pel-pelläp ýören, käte bolsa Arabystan (Oman), Müsür (Gulzem) derýalaryny keşläp ýören hem diýip hasaplamalydyrys. Hany, bu ýerde ýada salmaly hyýalyýet dünýäsi, edebi priýomlar, hany, şahyryň baý fantaziýasy!”¹²² Şu ýerde alym özüniň edebiyat teoriýasyna iňňän beletligini, Magtymgulynyň döredijiligini döş gerip goramaga mydama taýýardygyny duýdurýar. Baýmuhammet Garryýew soňra Wamberiniň goýberen säwlikleri hakda: “Hormatly Wamberi

¹²¹ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy, maý, 1942, s.17.

¹²² Şol ýerde, s.17-18.

beýik şahyryň döredijiligi bilen ýeterlik tanyş bolmandyr we ony professoryň özi-de boýun alýar. Eger-de ol Magtymgulynyň:

Kim bilerki, ahyretde neýlärler,
Iýip, içip, münüp, guçup, öt ýagşy –

– diýen ýaly setirlerini okan bolsa, beýle baha bermezdi, onda ol Magtymgulyny Lermontowyň, Gýotäniň deňinde goýardy” diýip, batyrgaý, adalatly çözügüt bilen sözünü jemleýär.¹²³ Şu sözleri ýazan alymyň eýýäm dünýä edebiýatynyň beýik şahyrlarynyň döredijiliginden habarlydygyna göz ýetirmek bolýar. Soňra alym bu ýagdaýlaryň sebäbini Wamberiniň işanmollalar bilen tirkeşenliginden, Ýewropa äkiden diwanynyň harsal göçürilen bir diwan bolanlygyndan gözlemelidigini we muny mydama nazarda tutmalydygyny aýratyn nygtaýar. Sözünüň soňunda Wamberiniň “Magtymguly bilimli adam bolmandyr” diýen pikiriniň hem şu agzalanlardan gelip çykýan bir ýagdaýdygyny belleýär. Bu barada “Akyldar şahyryň durmuşy we döredijiligi bilen ýakyndan tanyş bolan her bir adamda diňe ýyrşarma döredip biljek primitiw pikirdir”¹²⁴ diýip, açykdan-açyk Magtymgulynyň goragçysy bolup çykyş edýär. Alymyň dissertasiýa goralýşda eden çykyşy ähli Gündogary öwreniji alymlaryň Magtymgulynyň paýhasly hazynasyna garaýyşlaryny üýtgedýär, türkmen edebiýaty hakda gymmatly pikirler aýdan uly alym Ý.E.Bertels Baýmuhammet Garryýew bilen bir hörpden gopýar, öz pikirleri arkaly, ýaş alymy goldaýar. Öňki sahypalarda agzalyp geçilişi ýaly, ol tema bagyşlap makalalar ýazýar, 1954-nji ýylda Wamberiniň Magtymguly baradaky

¹²³ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy, maý, 1942.,18.

¹²⁴ Şol ýerde, s.18.

işlerinden peýdalanmaly dældigi hakdaky pikirlerini Gündogary öwreniji alymlaryň dykgatyna ýetirýär.

Alym Süleýman Buharynyň 1298-nji hijri ýylynda (1880–881milady) Stambulda çap eden “Çagataý-Osman” sözlüginde Magtymgulydan kân mysallar alandygy, 18 sany sitatany kitaba girizendigi hakda aýratyn nygtap geçýär. “Eger pikirler gowy bolmadyk bolsa, şeýle köp sitata alynmazdy” diýen pikir döreýär. Diýmek, Magtymgulynyň şygrylarynyň many-mazmuny haýsy milletiň wekili bolsa-da, mana düşünýän ynsanlaryň kalbyna melhem bolup damýar. Soňra ýaş alym meşhur akademik W.W.Radlowyň dört tom bolup çapdan çykan “Türk dilleri sözlüginin tejribesi”¹²⁵ atly düýpli zähmetinde Magtymgulynyň bir strofasyny sitata edip getirendigi barada guwanç bilen ýatlaýar. Onuň Gündogaryň beýik söz ussatlarynyň hatarynda Magtymgula uly hormat bilen çemeleşendigini, şeýle hem, şahyryň bütindünýä masştabynda at-abraýynyň, ajaý eserleriniň uly şöhrata eýe bolmagyna öz zähmeti arkaly kömek berendigini minnetdarlyk bilen belläp, şeýle ýazýar: “Tanymal orientalist özüniň bütin dünýä ýaýran türkçe-nemesçe-rusça sözlüginde Gündogaryň beýik şahyrlaryndan mysal getirişi ýaly, Magtymguludan-da mysal getirip, onuň ynamdar klassyk bolandygyny tassyklaýar we şonuň bilen hem, beýik şahyryň bütindünýä masştabynda at-abraýynyň, ajaý eserleriniň uly şöhrata eýe bolmagyna öz zähmeti arkaly kömek edýär.”¹²⁶

Şahyryň ölmez-ýitmez eserleriniň dünýäniň beýik alymlarynyň nazaryna düşendigi ýaş alymy buýsandyryýar. Dissertasiýany okap, şol buýsanjy duýmak bolýar. Elbetde, türkmen şygryýetiniň kâmil ussady Magtymguly Pyragynyň döredijiligi şu günlerki at-abraýynyň ýokary göterilen ýyllaryna

¹²⁵ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1893, (dissertasiýa işinde bu barada, s. 19).

¹²⁶ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy, – A., maý, 1942, s. 19.

ýetýänçä, ençeme kynçylyklary, ýoýulmalary başdan geçirdi. Şu başdan geçirmelerden habarly bolaýyn diýseň, Baýmuhammet Garryýewiň “Magtymguly – watançy şahyr” atly kandidatlyk we “Magtymgulynyň çeper dili” atlandyrylan doktorlyk dissertasiýalary bilen tanyş bolmaly. Agzalan maglumatlary tapmak üçin ençeme kynçylyklara sezewar bolan, ençeme ukusyz gijeleri başdan geçiren alym munuň zýy bilen nemes syýahatçysy R. Karuts tarapyndan ýazylan “Maňgyşlakdaky gyrgyz we türkmenleriň arasynda” atly kitapda ýerleşdirilen maglumatlary okap, Magtymguly hakdaky pikirleriň üstünden barýar we olary ýazyp alyp, dissertasiýa işinde ulanýar. Ine, ol sözler: “Magtymgulynyň gahrymançylykly aýdymlaryny bütün halk höwes bilen aýdýar.”¹²⁷ (Kitabyň rusça terjimesi K. Pteriniňki, SPB, A.F. Dewriýeniň neşiri, s.173), ýene bu hakda (ЗБО XXII 1914, 136–139) diýip, alym alnan ýerlerini hem takyk görkezýär. Alym bulary tapmak üçin näçe gözlegler edendir.

Baýmuhammet Garryýew gözleglerini dowam etdirýärkä, I. Belýaýewiň “Gyzykly golýazma” atly makalasyny tapýar. Makala barada birinji bapda gürrüň edilendigini nazarda tutup, dissertasiýadan alymyň habar baradaky pikirlerini almakçy: “I. Belýaýewiň habary kiçijik bir makala şekilinde bermegine garaman, degerli ähmiýete laýyk habardyr. Magtymgulynyň awtografy meselesine geçenimizde, onuň awtografynyň nebsimiz agyrsa-da, henize çenli ele düşmedigini, emma şonuň bilen birlikde, Türkmenistanyň golýazma fondunda onlarça iň ynamdar köne golýazmalaryň jemlenendigini görkezip bileris.”¹²⁸ Alym her bir salgylanmanyň alnan ýerini alan sözleriň ýanynda anyk görkezýär. (И.Беляев.“Туркестанские ведомости”, Ташкент, 1/11–1904 №73).

¹²⁷ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy, maý, 1942., s. 20.

¹²⁸ Şol ýerde, s. 21.

Dissertasiýa işinde Magtymguly hakda kiçijik bir habar ýazylan bolsa-da, ünsden düşürilmändigini aýratyn bellemek gerek. N.P. Ostroumowyň alyp baran işleri hakda hem birinji bapda ýeterlik gürrüň edilendigi üçin alymyň ol baradaky sözlerinden käbir parçalary almakçy: “N.P. Ostroumow 1907-nji ýylda Taşkentde çykan “Turkestarskiýe wedomosti” gazetinde, soňra bolsa, 1911-nji ýylda kiçijik broşurajyk edip, Magtymgulynyň käbir gazallaryny neşir edýär. Ýene N.P. Ostroumow özüniň “Türkmen edebiýatyny öwrenmek hakynda” atly makalasynda türkmen edebiýatynyň we onuň iň görnükli wekili bolan Magtymgulyny öwrenmegiň edebiýatçylaryň önünde duran möhüm meseledigini ýazyp, bu ugurda iş alyp barýan türkologlary hormat bilen goldaýar. N.P. Ostroumowyň bu işleri hrestomatiýa şekilinde we örän az ekzemplýarda (diňe 50 ekz.) çykany üçin tapmak şeýle bir kyn. Her niçik-de bolsa, alymyň bu zähmeti Magtymguly babatda, rus okyjysyna maglumaty giňeldip, beýik şahyryň döredijiligini öwrenmek işine täze-täze güýçleriň ünsüni çekdi. (Н. П. Остроумов. “К изучению туркменской литературы”, “Туркестанские ведомости” Т., 14/11, 1930).¹²⁹

Uly alym Samoýlowiçiň türkmen edebiýatyny, ylaýta-da, Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwrenmekde uly işler edendigi hakda alym aýratyn durup geçýär. Ol alymyň bitiren işleri hakda şeýle ýazýar: “A.N. Samoýlowiç türkmen edebiýatyna we hut Magtymgulynyň döredijiligine degişli birnäçe işler çap edip çykardy. Şolardan iň esasylary aşakdakylardyr:

1. Orta Aziýa türk edebiýaty boýunça maglumatlar.
2. Указатель к песням Махтумкули. ЗВО XIX с. 0126-0147, 1909. Magtymgulynyň áýdymlaryna görkezgiç.

¹²⁹ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy, maý, 1942., s. 22.

Bu makalanyň aşagynda görkezgije birinji goşmaça-da bar.

3. Magtymgulynyň aýdymlarynyň görkezgijine ikinji goşmaça.

4. Magtymgulynyň aýdymlaryna üçünji goşmaça.

5. Türkmen edebiyatynyň taryhy boýunça oçerkler, 1929, 123–157 sahypalarda Magtymguly hakda aýry-aýry ýatlamalar getirilýär.

Samoylowiçiň eden işleri hakda şulary ýatlandan soňra, alym akademik A. E. Krymskiniň Magtymguly babatda aýdan ýalkymly sözlerini buýsanç bilen ýazýar, ol barada aýdan sözlerini sitirleýäris: “Krymskiý Magtymguly babatda şu sözleri aýdýar: “Olarda (türkmenlerde. B.G.) ...halk köpçüliginiň simpatiyasyny gazandy. Soňra meşhur akademik Magtymgulynyň şahyrlaryň arasynda iň uly figura bolandygyny belläp, olaryň iň şöhratly we dagynyk hem syýasy taýdan baglanyşygy ýok ähli türkmen taýpalary üçin bir deň gymmat görülýäni umumy – milli şahyr Magtymgulydyr. Beýleki türki halklaryň muňa meňzeş ýeketäk milli şahyrlary ýok” diýen sözlerini mysal alyp, alym “bular uz maglumatlardyr” diýip belleýär.¹³⁰ (A. E. Крымский. Туркменская литература. “Энциклопедический словарь” “Гранат”, т., 41 – X, с. 393–403).

Türkologiýada ady belli alym I. I. Berezin köp tomly hrestomatiýasynda Magtymgulynyň bir gazalyny çap edýär we ilkinji gezek rus okyjylaryny tanyşdyrýar. Elbetde, görnükli ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň ýazmagyna görä, Aleksandr Borneş “türkmenleriň, elbetde, edebiyaty ýok” diýen sözlerini çap eden ensiklopedik sözlügiň redaktory hem şol wagtlar şu alymdy, soňra Magtymgulynyň bir gazalyny “Tureskaýa hrestomatiýa” (tom II, goýberiş I, 1857) atly ýygyndysynda

¹³⁰ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy, – A., maý, 1942, s. 24.

neşir eden hem şol Berezindir” diýip, Berezin barada maglumat berýär, ýöne näme üçindir alym yzky setirlerinde adynyň ýerine köp nokat goýlan, hrestomatiýada çap edilen awtory belli bolmadyk “Düşen günlerim” goşgusy hakda hiç zat agzamandyr. Ýöne şu dissertasiýanyň Magtymgulynyň watançylyk häsiýetli goşgularynyň arasynda-da şol goşgudan mysala ýüzlenýär. Alymyň doktorlyk dissertasiýasynda hem goşgy Magtymgulynyň ady bilen ylmy-barlaga çekilýär. Goşgy barada işiň öňki sahypalarynda pikir ýöredilipdi.

Alym soňra ýene bir rus alymy F. Bakuliniň “Песни у туркмен и поэт их Махтумкули” atly makalasy hakda söhbet açyp, bu makalanyň hem rus okyjylaryny türkmen şahyry bilen tanyşdyrmakda ähmiýetiniň bolanlygy hakda ýatlaýar. Ýeznaýew tarapyndan rus diline geçirilen Magtymgulynyň goşgularynyň neşir edilmän galanlygyny, onuň elýazmasynyň Rus geografiýa jemgyýetiniň arhiwinde saklanýanlygy hakynda hem alym ýeterlik maglumat berýär. Bular, elbetde, ýaş alymyň örän tutanýerlilik, erjellik bilen zähmet çekendigine, örän köp edebiýatlar bilen tanyş bolandygyna, köp maglumatlar toplandygyna şaýatlyk edýär. Şu alnyp barlan işlere ser salyp, ylymda ilkinji gezek Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrenilişi hakda baý maglumatlar bereniň Baýmuhammet Garryýewdigine göz ýetirmek bolýar. Elbetde, käbir maglumatlar beýleki alymlar tarapyndan hem ýüze çykarylýar. Mysal üçin, Aleksandr Bornaşın sözleri hakda ýazyjy Berdi Kerbabaýew 1940-njy ýylda ýazan makalasynda maglumat berýär. Maglumatlaryň köpüsini yhlas edip, arhiwlerde işläp, kitaphanalardan çykman agtaryp, ylmy dolanyşyga girizeniň Baýmuhammet Garryýewdigi gümansyzdyr. Magtymgulynyň döredijiligi bilen iş salşanlaryň ählisiniň işleri hakda gymmatly maglumatlar dissertasiýada ýeterlik, alym tankytlamaly ýerlerini tankytleýar, öwmeli ýerini adalatlylyk bilen öwýär.

1912-nji ýylda Astrahanda Magtymgulynyň goşgularyny neşir eden Abdyrahman Nyýazynyň neşiri dogrusynda Baýmuhammet Garryýew has düýpli, giňişleýin gürrüň edýär. Abdyrahman Nyýazynyň neşiri ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň hem göwnünden turan neşir. Neşir hakda Baýmuhammet Garryýew şeýle ýazýar we şu pikirlerini Moskwada uly alymlaryň öňünde, dissertasiýa goralanda aýdyp geçýär. Nyýazynyň kitaba ýazan sözbaşysyndan mysal getirýär: “Abdyrahman Nyýazy özüniň kiçijik sözbaşysynda: “Edebiýatyň her dürli kysmyndan türkmen halkynyň edebiýat baýlygy heniz bardyr. Türkmen toýlary, şatlyk we tomaşa-meýlisleri bunlarsyz (munsuz) gecmeýdir (geçmeýär), hakykat we ahlaka daýyr (degişli) hekimana (çuň manyly) himagat (hamsar-sagylyr), bahadyrlyk (batyrlyk) we mertlige daýyr dessanlar... we muhapbat hakynda kentlilerine (watandaşlaryna) ajap majeralar (başdan geçirmeler), konat okunan (suratlandyrylan) ahykana hekaýalarynyň gahrymanlaryna daýyr ybrat (görelde) we hyssa (paý) ederlik kyssalar biziň türkmen edebiýata tengil etmekdedir” diýip, türkmen edebiýatynyň şeýle baýdygyny, onuň içine her hili žanrlaryň girýändigini we onsuz türkmenleriň hiç bir toýunyň, hiç bir tomaşasynyň geçmeýändigini çyn sözler bilen görkezýär. Abdyrahman Nyýazynyň neşirine beren synymyzda, onuň, ýagny bu edebiýatyň tekini tutan Magtymgulynyň astrahanlylar, tatarlar we doganlyk halklaryň arasynda hem giň ýaýramagyna hyzmat edip, neşir arkaly özüne mynasyp hormata eýe bolandygyny açyk belläp geçmelidiris.”¹³¹

Şu sözleri arkaly alymyň Abdyrahman Nyýazynyň neşiriniň ähmiýetli taraplary barada minnetdarlyk bilen belläp geçendigini,

¹³¹ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy, maý, 1942, s. 26–29.

alymyň ýagşa ýagşy, ýamana ýaman diýmegi, kemçilikleri ýüz görmän aýtmagy başarandygyny belläsimiz gelýär. Elbetde, alym bu neşirde-de gabat gelen kem-käs kemçilikler hakda hem durup geçipdir. Çünki kemçilikleri görüp, aýtman geçmek Baýmuhammet Garryýewe häsiýetli däl, onuň işleýiş usulynda aýj hem bolsa hakykaty aýtmak esasy orunda durýar. Şeýlelikde, alym dürli ýerlerde arhiwlerde, kitaphanalarda işläp, “gijelriniň ýaryny gündize goşup”, agyr zähmet çekip, köp gözlegler netijesinde dürli alymlaryň, syýatçylaryň Magtymguly hakda aýdan sözlerini, eden işlerini birin-birin öwrenip, olaryň düşünmän aýdan nädogry pikirlerini ýüze çykaryp, gerekli ýerinde tankytlap, dissertasiýanyň Magtymgulynyň öwrenilişi baradaky bölümüni taýýarlapdyr. Alym şol ýyllarda şeýle azaply gözlegler bilen tapmaly maglumatlary tapyp, Magtymgula nädogry düşünişip, onuň goşgularyny ýoýan adamlara berk gaýtawul bermegiň hötdesinden gelýär. Çekinmän tankyt edip bilmek dissertasiýa häsiýetli ýagdaý, edebi tankydy ýerlikli ulanmagy alymyň edebiyata girizen möhüm täzeligi, elbetde, ol ýyllarda beýle tankyt edip bilýän alymlar az-azdy.

Dissertasiýanyň ikinji baby “Türkmen halkynyň geçmişde Watan üçin, ar-namys üçin eden gahrymançylykly söweşleri hakynda we Magtymgulynyň döwri hakynda käbir maglumatlar” diýlip atlandyrylýar. Alym bapda Magtymgulynyň ýaşan döwründe uly gowgalaryň kän bolandygy hakda durup geçmek bilen, şol döwürde bolup geçen halk gozgalaňlary hakda taryhy hem halk arasyndan toplan maglumatlaryna esaslanyp, deliller getirip, düýpli ylmy gürrüňler edýär. Elbetde, ol taryhy maglumatlar berende arap-pars we rus dilli çeşmelere salgylanýar. Şol gozgalaňlarda Magtymgulynyň ýigitleri söweşlere söz ýaragy bilen ruhlandyrandygy, özüniň hem olaryň arasynda söweşlere gatnaşandygy baradaky pikirlerini şahyryň goşgularyndan

mysallar getirip düşündirýär. Alymyň şu ýagdaýlar baradaky pikir-oýlanmalaryndan mysallara salgylanýarys: “Ýurdunyň abadanlygy we halkynyň bagtlylygy ugrunda göreşen pälwan şahyr Magtymguly pytraň türkmen taýpalarynyň pytraňlyk, agzalalyk zerarly, ýerli feodallaryň we aksakgal kethudalaryň haýynlyk etmekleri zerarly başlaryndan geçirýän gussaly günlerine, agyr ýyllaryna çuňňur düşünişdir. Diňe şonuň üçin-de, göreşjeň şahyr özüniň parlaýan döredijiliginde agzalaçylygy taşlamaga, dagynyk tire-taýpalary, urug-kabylalary birleşdirmäge we diňe şonuň esasynda gaýrata galyp, eziz Watany goramaga bütin türkmen halkyny ýalkymly sözler bilen, hyruçly aýdylan setirler bilen irmän-arman çagyryp gelipdir:

Bir-birini çapmak ermes ärlükden,
Bu iş şeýtanydyr, belki, körlükden,
Agzalalyk aýrar ili dirlikden,
Munda döwlet dönüp, duşmana gelgeý.¹³²

Dissertasiýa işinden köp mysallara ýüzlenmekden saklanýarys. Dissertasiýa işiniň üçünji baby şahyryň hakyky ylmy-seljerme işlerini alyp barmaly bolan temasynyň ady bolan “Magtymguly – watançy şahyr” diýlip atlandyrylýar Alym dissertasiýa işiniň bu esasy babynda Magtymgulynyň watançylyk häsiýetli goşgulary hakda aýratyn durup geçýär. Şahyryň şu temadan ýazylan goşgularyndan bentler alyp, mysallar getirip, akyldaryň watansöýüjilik duýgulary hakda düýpli gürrüň açyp, mysal alan bentleri hakda düşündirme berýär. Öňi bilen şahyryň il-gün, Watan hakdaky goşgularyndan mysallara ýüzlenip, watansöýüjilik duýgulary hakda söhbet açýar.

¹³² Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy, maý, 1942, s. 83.

Ilińden gitseñ awara,
Şonda bolar sen biçäre,
Goňşy bolsañ haramhora,
Sütem eýlär, zor biläni.

Elbetde, mysal alnan bendiň manysy giň, dürli pikirler öňe sürülýär, emma goşgynyň esasy maksady watansöýüjiligi, il-günüňi söýmegi terbiýelemek. Goşgy temasy boýunça watançylyk häsiýetli, şahyr ilińden aýra düşmegiň nähili agyrlygyny söz sungatynyň täsiri bilen düşündirýär. Şahyryň maksady il-güne, il goragçysy bolan ýigitlere Watanyň nämedigini düşündürmek, olary Watan goragyna çagyrmak.

Aýralyk oduna ýanyp bişmeýen,
Zalymlar elinden ülke aşmaýan,
Watandan aýrylyp, garyp düşmeýen,
Ülkesinde il gadryny hiç bilmez –

– diýen setirleri mysal alan alym şahyryň namart, ýal ýagysy muhannesleri hem mertlige, batyrlyga çagyryandygyny nygtaýar. Şahyryň Watan goragyna çykan mert ýigitleriň arasynda özüniň hem bardygy hakda pikilir ýöredýär.¹³³

Ýigrimi ýaşa geldiň,
Ýigitligiň sen bildiň,
At mündüň, gylyç aldyň,
Jeňni-söweşe ýetdiň –

– diýen setirlerini mysal alan alym onuň özüniň hem söweşlere gatnaşandygy, ýigitleri söweşe ruhlandyrandygy hakdaky pikirleri öňe sürýär. Alym pikirlerini “Düşen günlerim” goşgusyndan

¹³³ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy, maý, 1942, s 156–157.

mysallar alyp delillendirýär.¹³⁴ Alym bu dissertasiýa işinde şahyryň Watan goragçysy bolan goç ýigitlere watançylyk terbiýesini bermäge gönükdirilen ençeme goşgusy hakda gürrüň edýär. Ol şygrylaryň hiç wagt ähmiýetini ýitirmejek ruhy baýlykdygyny gaýta-gaýta nygtaýar. Magtymgulynyň şular ýaly goşgularynyň ägirt uly terbiýeçiliuk ähmiýetini mysallara salgylanyp, sada halka düşnükli bolan dilde ýazyp beýan edýär. Ol ýyllarda şeýle dilde ýazmak zerurlykdy. Alym her bir mysal alan bendi barada aýratyn durup geçmek bilen Magtymgulynyň çeper, täsirli suratlandyryş usullary hakda düýpli söhbet açýar. Elbetde, mysal getirilen bentleriň barysy hakda agzap oturmak mümkin hem däl, zerur hem däl. Soňra alym bu ajaýyp şygrylaryň her bir döwür üçin iňňän ähmiýetlidigi, hiç wagt ähmiýetini ýitirmejek ruhy baýlykdygy hakdaky gymmatly pikirleri bilen ylmy işini jemleýär.

Baýmuhammet Garryýewiň şahyryň döredijiligi hakdaky ylmy gözlegleriniň agramly bölegi şol 1941–1945-nji ýyllaryň agyr urşy döwründe amala aşyrylýär. Şol döwürde ol has öndürijilikli işläp, Magtymguly Pyragynyň döredijiligi barada söhbet açýan onlarça makalalar ýazýar, şeýle hem, “Magtymguly – watançy şahyr” atlandyrylan kandidatlyk dissertasiýasynyň (1942) esasynda “Magtymguly we onuň watançylygy” atly kitabyňy (1943) neşir etdirýär. Şol ýyllarda alym juda köp ugurda iş alyp barýanlygyna garamazdan, (alym şol ýyllarda türkmen folkloryny öwrenmekde hem düýpli işler alyp barýardy, köne arap harpynda çap edilen bir topar dessanlary hem täze elipbiýe geçirip, halk köpçüligine ýetiren hem B. Garryýewdi. G.Y.) gymmatly wagtyň köp bölegini türkmen akyldary Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwrenmeklige bagyşlaýar. Alymyň Magtymgulynyň dili hakdaky alyp baran ylmy barlaglary, soňra doktorlyk dissertasiýasynyň (1948) esasyňy düzýär.

¹³⁴ Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy, maý, 1942, s. 158.

2.2. Akademik Baýmuhammet Garryýewiň “Magtymguly we onuň çeper dili” atly doktorlyk dissertasiýasy

Alymyň doktorlyk dissertasiýasy ”Awtordan” diýen bölüm bilen açylýar. Bölümiň ýokarsynda Magtymgulynyň başlemelerinden bir bendi epigraf edilip alnypdyr. Biz bu bendi dolulygyna göçürip aldyk. Ine, ol bent:

Magtymguly binowa, biçäre andalyby,
Bir parça gam döwrany bolmuş anyň nesibi,
Ýygylsa kylmaz çäre aňa dähriň tebibini,
Her mejlisde, söhbetde ýat ediň bu garyby,
Eý, ýaranlar, ýat ediň, haýry-dogada bizni.

Giriş sözünde alym özüniň ylmy işi ýerine ýetirişi, işleýiş usullary hakda durup geçýär. Baýmuhammet Garryýew bu bölümde şu temany saýlamaga özüne täsir eden zatlar hakda söhbet açýar. “Olaryň birinjisi, awtoryň (B. Garryýewiň) önüp-ösen öýünde türkmen we umuman, Gündogar şahyrlarynyň ep-esli elýazmalary hem halk dessanlary saklanylyp, şolaryň içinde Magtymgulynyň sözlerine köp gulak asmaklyk arkabarka ýöräp gelýän däpdi. Ikinjisi, (gysgaldylyp alyndy. G.Y.) Magtymgulynyň ömri we döredijiligi resmi ýagdaýda diňe rewolýusiýadan soň öwrenilip başlandy. Şahyryň şygrylary, ol hakdaky kitaplary, makalalary çap edilip ugrady. Şeýle ýagdaýlaryň awtora täsiri uly boldy. Üçünjisi, Magtymgulynyň ady Ýewropa edebiýatynda 1842-nji ýylda mälim boldy. Magtymguly dumly-duşlaýyn öwrenilýär, emma ýörite giňişleýin öwrenilmedi. Bu edebiýat korifeýi XVIII–XIX asyr edebiýatynda baş figura bolup durýar. Her bir iş ýazylandada, bu korifeýiň adyny tutman geçmek bolmaz. Munuň özi,

ylaýta-da, türkmenleriň edebi dilini öwrenmek meselesine degişlidir” diýip ýazýar.¹³⁵ Alym soňra şeýle maglumat berýär: “Galyberse-de, Türkmenistan SSR Halk Komissarlar Sowetiniň we TK(b)P MK-niň 1940-njy ýylda kabul eden Kararyna görä, Magtymgulynyň ýubileýini geçirmek barada 1940-njy ýylda ýubileý komiteti guralyp, ol komitet (başlygy Ş. Batyrow, Ylym sekretary B. Garryýew) SSSR Ylymlar akademiýasynyň Türkmenistan filialynyň Taryh, dil we edebiyat instituty bilen birlikde şahyryň ömrüne, döredijiligine degişli ylmy-barlag, maglumat toplamak ýaly taýýarlyk işini geçirýär... Awtor öz işini şu hili ýol bilen alyp bardy: Ol ozaly bilen özüniň ýolbaşçylyk edýän institutynda toplanan bütin çeşmelerden haýyrlanyp, şol çeşmelere daýandy (institutyň elýazmalar fondunda saklanylýan çeşme maglumatlaryň spisogy şu işiň soňunda ýerleşdirildi). Awtor Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmek bilen birlikde we edil şol maksat üçin ähli türkmen şahyrlarynyň edebi miraslary bilen, türkmen halk döredijiligi bilen tanyş boldy. Ýene awtoryň hut özi Türkmenistanyň köp ýerlerine we demirgazyk Kawkazda ýaşaýan Stawropol türkmenleriniň arasyna baryp, Magtymgulynyň ömrüne we döredijiligine degişli esli maglumatlar ýygnady. Magtymguly hakda her hili maglumat, elýazma ýygnamak üçin dürli raýonlara awtoryň ýolbaşçylygy astynda iberilen ýörite ekspedisiýalar alnyp barlan işleriň bir bölegidir. Bulardan başga-da, awtor Leningrad, Moskwa, Daşkent, Samarkant, Buhara, Almata, Frunze, Stalinabad, Baku, Ýerewan ýaly şäherlere gidip, şol ýerdäki degişli elýazma-arhiw maglumatlaryny peýdalandy. Galyberse-de, Magtymgula degişli daşary ýurtlarda bolan işlerden we çeşmelerden (Britaniýa muzeýinde saklanylýan elýazma, Germaniýada we Türkiýede

¹³⁵ Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili.T.I. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 4.

çykan ýygyndylar, Eýran maglumaty) hem peýdalanmaga awtor mümkinçilik tapdy.”¹³⁶

Alymyň ylmy işi Merkezi döwlet kitaphasynda saklanýar, iki tomndan ybarat, jemi 784 sahypa. Ikinji tomy “Magtymgulynyň çeper dili” atlandyrylan doktorlyk dissertasiýasy. Alym Magtymgulyny ähli ugurlardan düýpli işlemegi göz önünde tutan bolmaly. Ylmy işiň birinji babynda Magtymgulynyň döredijiligi hakda alnyp barlan işleriň bibliografiýasy hakda gürrüň edilýär. Işi okanyňdan soň şeýle netijä gelmek bolýar. Görnükli alym Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrenilişi hakda kandidatlyk dissertasiýasynda gysgaça ýatlap geçen bolsa, ylmy işinde has giňişleýin durup geçýär, hatda gysga makalalar hem awtoryň nazaryndan sypmandyr. Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrenilişi hakda alymyň beren maglumatlaryndan käbir mysallara ýüzleneliň: “... Magtymguly Pyraga degişli edilen işleriň göze görnüp durany aşakdakylardyr: Ahmet Ahundow Gürgenli “Türkmen klassyk şahyrlary” (“Sowet edebiyaty” ž., 1939, №9, s. 62). Ýoldaş Ahundow özüniň türkmen klassyklaryna bagyşlan makalasynda Magtymgulynyň durmuşy we döredijiligi hakynda hem käbir gymmatly maglumatlar berýär. Şeýle-de bolsa, ol maglumatlar, esasan, primitiwdir.

Magtymguly. Saýlanan goşgular. Türkmen döwlet neşir, A.: 1940. Neşir edilen bu ýygyndy hem Ahundow tarapyndan taýýarlanylýpdyr. Ýygyndy beýik şahyryň 99 sany saýlanan goşgusyndan ybarat bolup, oňa Magtymgulynyň latyn harpy bilen çykan täze diwany diýmeklik has makuldyr... Ýoldaş Ahundow Gürgenli özüniň sözbaşysynda beýik şahyryň döredijiligini analiz edip, Magtymgulynyň türkmen edebiyatynda tutýan orny barada, onuň ölmez-ýitmez döredijiliginiň ähmiýeti babatda okyja käbir täze gowy düşüňjeler berýär. Ýygyndy

¹³⁶ Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili. T.1, Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 6.

çäklenen elýazmalaryň esasynda çapa taýýarlanany üçin, onuň içinde soňky ýyllarda Türkmenistanyň dürli künçlerine iberilen ekspedisiýalar arkaly Magtymgulynyň täze tapylan ýüzlerçe eserleriniň girmezligi we şol sebäpli beýik şahyryň terjimehalynyň gysga berilmegi-de düşnükli zatdyr.”¹³⁷ Soňra alym ýygyndynyň kemçilikleri hakda-da durup geçýär. Ýygyndynyň 1941-nji ýylda täzedan gaýtalanyp Ruhy Alyýew bilen bilelikde neşire taýýarlanandygy hakda söhbet açýar. Her niçikde bolsa, bu ýygyndynyň gaýtalanyp neşir edilmeginiň Magtymgulynyň halk arasynda şöhrata eýe bolmagyna ýardam berendigi hakda belleýär. Ýöne alymyň söhbetlerinden görnüşine görä, neşiriň göwnünden turmandygyny aňlamak bolýar. Soňra Ahundow tarapyndan 1939-njy ýylda neşir edilen okuw kitabyna hem şahyryň ömri we döredijiligi hakda gysgaça ýazgylar bilen dört sany goşgusynyň girizilendigi hakda aýdyp, bularyň ilkinji ädimler bolandygyny belleýär. Ol döwürde şahyra bagyşlanan makalalaryň ençemesiniň neşir edilmeginiň Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrenilişine uly goşant bolandygy hakda gürrüň açýar.

Alym 1940-njy ýylyň 17-nji maýynda Magtymgulynyň, uruş zerarly bellenilmegi başa barmadyk ýubileýini bellemek hakda TSSR HKS-niň we TK(b)P MK-synyň çykaran Karary esasynda guralan ýubileý komitetiniň Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrenilmeginde täze bir döwür açandygy hakda durup geçýär. Şol döwürden soň örän köp makalalaryň çap edilendigi, ekspedisiýalaryň guralandygy hakda giňişleýin gürrüň edip, ol makalalardan käbirleri barada has düýpli söhbet açýar. Soňra alym ylmy işiň birinji tomunda Magtymgulynyň ýaşan döwri, ýurtdaky ýagdaýlar, döwürdeş şahyrlary, şahyryň ýaşan döwründen öň ýaşap geçen söz ussatlary, onuň yzyny dowam

¹³⁷ Garryew B. Magtymgulynyň çeper dili.T.1, Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 35.

etdiren klassyklar hakda iňňän özüne çekiji, täsirli gürrüň edýär. Işiň mazmuny ikinji tomuň ahyrynda rusça hem türkmençe berlipdir. Ikinji tom Magtymgulynyň dil aýratynlygyny ýüze çykarmaklyga, onuň çeperçilik serişdelerini ýerlikli ulanyşyny beýan etmeklige bagyşlanypdyr. Ylmy işi okap, ikinji tomuň alymyň doktorlyk dissertasiýasydygyna göz ýetirmek bolýar. Şeýle ägirt uly işi okyjylar göz önüne getirip biler ýaly, ylmy işiň mazmunyny dolulygyna bermekçi.

I bap. Magtymgula bagyşlanan işleriň bibliografiýasyna tankydy syn

II bap. Magtymgulynyň döwri hakynda

III bap. Magtymgulynyň türkmen halk döredijiligi bilen baglanyşygy we türkmenleriň Magtymgulydan öňki ýazuw edebiyatynyň ýadygärlikleri hakynda

IV bap. Magtymgulynyň terjimehaly hakynda

V bap. Magtymgulynyň jemgyýetçilik garaýyşlary hakynda

VI bap. Magtymgulynyň eserleriniň tankydy tekstleri

VII bap. Magtymgulynyň çeper dili (II tom)

Ikinji tomda biziň ylmy-barlag işini alyp barmaly bölümimiz bolan “Magtymgulynyň çeper dili” atlandyrylan – VII, “Magtymgulynyň şygryrlarynyň formasy hakynda” atly – VIII, “Magtymgulynyň didaktiki sözleri hem aforizmleri, onuň eserleriniň folklorlaşmagy” diýen – IX bap hem-de netijäni öz içine alýan bölümler ýerleşdirilipdir. Diýmek, alymyň Magtymguly Pyragy barada eden işleri iki tomluk edilip goýlupdyr. Alym Magtymguly hakda şol ýyllarda ýazan işlerini (kandidatlyk dissertasiýasyndan başga), şu iki tomda bir ýere jemläpdir. Biziň maksadymyz akademik Baýmuhammet Garryýewiň “Magtymgulynyň çeper dili” atlandyrylan doktorlyk

dissertasiýasy hakda ylmy-barlag işini alyp barmak. Ylmy işiň mazmuny aşakdakylardan ybarat:

VII bap. Magtymgulynyň çeper dili (II tom) atlandyrylyp, şeýle bölümlere bölünýär:

1. Türkmenleriň durmuşynda çeper sözüň ähmiýeti we Magtymgulynyň dile bolan garaýşy

2. Magtymgulynyň sözlük çeşmeleri hakynda

3. Magtymgulynyň eserlerindäki göni manyly sözler

4. Magtymgulynyň döredijiliginde deňeşdirmeler

5. Epitetler

6. Ironiýa we sarkazm

7. Giperbola we litota

8. Troplar

a) metafora

b) metonimiýa

ç) sinekdoha

d) simwol

e) allegoriýa

ä) olisetworeniýa (janlandyрма)

9) Figuralar

a) gaýtalama

b) antiteza

ç) gradasiýa

d) inwersiýa

e) ellipsis

ä) ritoriki sorag we ritoriki ýüzlenme

VIII bap. Magtymgulynyň şygrylarynyň formasy hakynda.

IX bap. Magtymgulynyň didaktiki sözleri hem aforizmleri, onuň eserleriniň folklorlaşmagy.

Netije. Magtymguly çeper sözüň ussady we XVIII asyr türkmen edebi dilini üýtgeden şahyrdyr. Magtymgulynyň yzyndan ýörenler.

Goşmaça 1.

Magtymgulynyň şygrylarynyň we poemalarynyň görkezgiji.

Goşmaça 2.

SSSR Ylymlar akademiýasynyň Türkmenistan filialynyň elýazmalar fondunda saklanylýan elýazmalaryň we onuň döredijiligine degişli gaýry maglumatlaryň sanawy.

Çeşmeler we edebiýatlar.

VII babyň birinji punktynda türkmenlerde sözüň tutýan orny barada söhbet açylýar. Alym halk döredijiliginden mysallar getirip, halk köpçüliginiň ähli döwürlerde bolşy ýaly, Magtymgulynyň ýaşan zamanasynda-da söze uly ähmiýet berendikleri, söze adamynyň aň-düşünjesine uly täsirini ýetirýän ägirt uly güýç hökmünde garandyklary hakda aýratyn durup geçýär. Magtymgulynyň eserleriniň çeper dili hakda gürrüň etmek üçin awtor tutuş türkmen halk döredijiligini, şol döwürde we ondan öňki döwürlerde ýaşap geçen şahyrlaryň eserlerini, şol döwrüň taryhyny hem-de Magtymgulydan soňky ýaşap geçen şahyrlaryň döredijiligini öwrenendigi hakda aýratyn nygtaýar. Öňi bilen türkmen halkynyň sözüň jadylaýjy güýjüne uly baha berip, malyna ýüzlenende-de, çola ýerde bir ýyrtyjy haýwana duşanda-da, oňa sypaýy sözler bilen ýalbarma äheňinde ýüz tutulsa, jandaryň ýakymly söze imrinişi, mylaýym söze, mylakatly garaýşa teşne bolup, adama degmeýşi hakda gürrüň edip, dürli mysallara ýüzlenýär. “Mysal üçin, çöl meýdanda ýalňyz, ýaragsyz adama şir duş gelse, ol adam hem “Şirim sen, şir peleň, hanym sen,, begim sen!” diýip, mylakatlylyk bilen ýüzlense, şir adama degmezmiş, muny ýaşulular tassyklaýarlar”

diýip, alym özüniň halk arasyndan toplan ýakymly söz baradaky maglumatlaryny işiň giriş bölümünde berýär, başga-da mysallar getirýär. Mahlasy, alym türkmen halkynyň uzak ýyllaryň dowamynda döreden halk döredijilik eserlerini ylmy maksatlar üçin ulanýar. Dana şahyr Magtymgulyynyň eserleriniň halk döredijiligi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyny subut edýär. Emma olaryň bary hakda bir ylmy işiň çäginde gürrüň açmaga mümkinçilik bolmajakdygyny göz önünde tutup, käbir mysallary almak bilen çäklenmegi dogry hasapladyk,

Halkyň dil, söz hakda köp sanly nakyllary döredendigi dogrusynda hem ylmy işde gyzykly gürrüň berilýär. Soňra alym sözüň güýji barada dörän ençeme halk nakyllaryny mysal getirip, halk arasynda sözüň güýjüne, täsirine aýratyn ünsüň gönükdirilendigi barada söhbet açýar. “Ýagşy dil ýylany hinden çykarar, ýaman dil musulmany dinden çykarar” diýen ýaly nakyllardan mysal alnyp, sözüň, diliň adamlaryň aragatnaşygynyň möhüm serişdesi hökmünde iňňän ähmiýetlidigi barada gürrüň gozgaýar. Diliň adamy haýwandan tapawutlandyryan gymmatlykdygy hakda aýratyn nygtap geçen awtor “Haýwan ysgaşa-ysgaşa, ynsan soraşa-soraşa” diýen nakyly ýerlikli ulanyp, adamzat durmuşynda diliň jemgyýetçilik ähmiýetiniň örän uludygyny ýatlamak bilen “Halk döredijiligi dile, söze nähili garaýarka?” diýen soraga jogap gözläp, folkloryň matallar žanryndan hem mysal getirýär. Matallarda hem gepe-söze, kitaba uly ähmiýet berlendigi, umuman, söz sungatynyň täsiri barada gürrüň açyp “gatlak-gatlak gatlama, gatlamadan ätleme!” diýip, matalyň jogaby hakda pikirlerini ýazýar. Manysy kitap. Türkmenler kitaba keramatly zat hökmünde garapdyrlar. Ylmy işde söz sungatyna, onuň ynsan terbiýesindeki täsirine uly baha bermek bilen täsirli, özüne çekiji sözler aýdylýar. Elbetde, şularyň

barysy döwre görä, ilkinji gezek ylmy dolanyşyga girizilendir, bu ýerde alym, öňi bilen, Magtymgulynyň eserleriniň folklor bilen arabaglanyşygyny ýüze çykarmak üçin şu mysallara ýüzlenýär.

Alym Magtymgulynyň eserleri hakdaky söhbetlere geçip, onuň goşgularyndan mysallar alyp, şahyryň şygrylarynyň ynsan kalbynda ýer alandygy, onuň döreden ajaýyp söz çemeniniň ähli nesilleriň kalbyna melhemdigi hakda nygtaýar. Şahyryň ulanan diliniň hakyky halk dilidigi, şonuň üçin, halka ýakyndygy dogrusynda ýatlap, “Düşen günlerim” goşgusynda çaga üç-dört ýaşda dil bitişi, adamzada söz baýlygynyň bagyşlanyşy dogrusynda gyzykly gürrüň berýär. Şol ajaýyp söz baýlygyny şygryýet äleminiň deňsiz-taýsyz ussady Magtymguly Pyragynyň örän ýerlikli ulanyp, halkyna ägirt uly baýlygy miras galdyrandygy hakda durup geçýär. Umuman, dissertasiýada türkmen söz sungaty we Magtymgulynyň şu ajaýyp sungata çemeleşşi, şol baýlykdan susup alyp, öz döredijiligine siňdirip, halkyna peşgeş galdyrandygy hakda düýpli gürrüň edilýär. Magtymgulynyň şygrylarynyň çuňňur halkylyk häsiýeti hakda nygtalýar. Şahyryň diliniň halk dilidigi, millilige ýugrulandygy hakda pikir ýöredilýär.

Soňra alym ylmy işiň “Magtymgulynyň sözlük çeşmeleri hakynda” diýen babynda Magtymgulynyň “Düşen günlerim” diýen goşgusy ylmy barlaga çekip, şahyryň bir goşgynyň dowamynda şol döwürlerde ýörgünli bolan arap-pars sözlerini nähili derejede ulanandygyny bilmek üçin ähli tarapdan barlag geçirýär. Dokuz bent goşguda 36 setir, ol setirlerde bolsa göni 166 söz bardygyny, şolaryň näçe göteriminiň arap-pars sözleri, näçe göteriminiň türkmen sözleridigini hasaplan alym şeýle netije çykarýar. Magtymguly bu goşguda 138 sany türkmen sözüni, ýagny 83,13 %, 14 sany ýa-da 8,44 % fars sözüni, 13 söz ýa-da 7,8 % arap sözüni, 1 söz ýa-da 0,6 % mongol sözüni ulanypdyr.

Alym bu barada şeýle ýazýar: “Biz ýokarda türkmen sözi 138 sany ýa-da 83, 13 % diýip görkezdik. Şeýle diýmek bilen, biz üç zady ýatda saklamaly. Birinjiden, şol türkmen sözleriniň käbirleri aýdylyş-morfologik taýdan häzirki döwürimiz üçin birneme üýtgeşik gelýär. Mysal üçin, Magtymgulynyň goşgusynda “ýatmyşam”, “aýaça”, “dolmuşam”, “bolmuşam” diýilýär. Mälim bolşy ýaly, biziň grammatik normalarymyzda olaryň öwezine “ýatyrdym”, “aýa çenli”, ‘doldy” “aldym”, “boldum” formalary ulanylýar.¹³⁸ Diýmek, Magtymguly türkmen sözlerini ulanmak bilen birlikde, käbir sözleri morfologik babatda türkmenler üçin arhaik formada düzüpdir, emma şeýle-de bolsa, olar hem bütinleý düşnükli bolupdyr” diýip, alym Magtymgulynyň sözleri ulanyşy hakda pikir ýöredýär. Magtymguly sözlere örän paýhasly çemeleşip, ýerbe-ýer ulanmagyň hötdesinden gelipdir. Juda zerurlyk döräýmese, başga halklaryň sözlere ýüzlenmän, türkmen sözlerini ulanypdyr. Öz wagtynda Alyşir Nowaýy hem türki dili ulanmak hakda pikiri hödürleýdi, emma ol sözler doly durmuşa aralaşyp bilmändir. Magtymgulynyň beýikligi öňi bilen öz halkynyň söz baýlygyny ýerlikli ulanyp bilenliginde ýüze çykýar. Şonuň üçin hem, Magtymguly türkmen klassyk şahyry adyna mynasyp boldy. Alymyň pikirlerini dowam etdirýäris:

Ikinjiden, türkmen sözi 138 sany diýsek-de, biz şolaryň hemmesiniň diýen ýaly türk-tatar dillerinde gepleýän beýleki halklar (özbek, azerbaýjan we başgalar) üçin-de umuman, düşnükliedigini bellemelidiris. Üçünjiden, biz mongol sözi 1 sany (taňry) diýsek-de, onuň daşyndan türkmenleriňki hasap edýän käbir sözlerimiziň asly mongolça bolmagy-da mümkindir.”¹³⁹

¹³⁸ Bellik: indiden beýläk hem şol döwürüň grammatik düzgünlerine laýyk getirilip ýazylan sözler düzedilip, häzirki kada boýunça ýazylyjakdyr.

¹³⁹ Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 27–28. (488–489).

Şeýlelikde, alym türki halklaryň sözlerinde meňzeşlikleriň gabat gelýändigini hakdaky pikirlerini ýañzydýar. Şu barlag işini alyp barmak bilen Baýmuhammet Garryýew Magtymgulynyň türkmen edebiyatynyň, türkmen edebi diliniň hakyky düýbünü tutan söz ussadydygyny subut edýär. Çünki biz Pyragydan öňki şahyrlaryň dillerinde arap-pars, çagataý sözleriniň örän kän ulanylyp, köplenç ýagdaýlarda, halka düşnüksiz bolandygyny bilýäris. Diýmek, Magtymguly türkmen edebi diliniň düýbünü tutan nusgawy şahyr. Ine, goşgyny şeýle barlaga çekmek bilen uly alym şuny subut edýär. Şeýlede bolsa, soňky käbir ýygyndylarda “Düşen günlerim” şygry Magtymgulynyňky däl” diýjek bolýanlar hem tapyldy. Goşgy barada ikerjiňlenme döredi. Ýöne, biziň pikirimizçe, goşgy gönüden-göni ussat şahyr Magtymgula degişli bolmaly. “Şeýle şygry diňe Magtymguly ýazyp biler” diýen pikirini goşgyny okanlarda dörejekdigini gümansyzdyr. Goşgy barada öňki sahypalarda hem söhbet açylypdy.

Görnükli alym bu şygryň türkmen mahsus bolan milli formada ýazylandygyny belleýär. Magtymgulynyň gazal, müseddes, muhammes formalarynda goşgularyny ýazan wagtynda arap-pars sözlerini has köpräk ulanandygy hakda pikir ýöredýär. Şeýle hem, Magtymgulynyň il içinde uly abraýa eýe bolmagynyň, eserleriniň folklor hökmünde dildendile geçip, halkyň uly söýgüsine mynasyp bolmagynyň sebäplerini onuň diliniň hakyky halk dilidigi, ýeňil, akgyňly okalýandygy, paýhas siňen sözleriniň hemmesiniň köpçüligine düşnükliidigi hakda aýratyn nygtaýar. Obrazly aňlatmalaryň goşgularda köp ulanylandygyny belläp, iňňän çeperliginiň sebäplerini, olarda çeperçilik serişdeleriniň kän ulanylandygy bilen baglanyşdyrýar. Alym öz sözlerini Gündogary öwreniji belli alymlar W.W.Bartoldyň, Ý.E.Bertelsiň sözleri bilen çuňlaşdyryp, Magtymgulydan öňki ýaşap geçen şahyrlaryň

diliniň halka beýle ýakyn däldigini goşgularyndan mysallar almak bilen delillendirip, Magtymgulynyň halkyň kalbyna çuňňur aralaşan çeper diline uly baha berýär. Soňra Magtymgulynyň Pyragynyň çeper dili baradaky söhbetlerini “Baş üstüne” diýen goşgynyň mysalynda dowam etdirýär, goşgynyň halka örän düşnükli idi, halka ýakynlygy, çeperligi, milliligi hakda pikir ýöredýär: ”.. Magtymgulynyň şygrylarynyň halka düşnükli bolmagynyň, halkyň ýüreginden turmagynyň bir sebäbi, onuň halk deňeşdirmelerinden, halk obrazlaryndan, halkyň nakylmatallary ýaly folklor žanrlaryndan we poetiki formalaryndan, dürli-dürli çeper usullardan ussatlyk bilen ulanmagy bolupdyr. Magtymgulynyň “Baş üstüne” atly goşgusyňy eşitmedik ýada okamadyk türkmen ýok bolsa gerek. Ony eşiden adamyň ýüzünde elhal ýylgyryş döreyär, sebäbi ol tüýs halk ruhunda düzülip, hakykata laýyk gelýär. Onuň obrazlylygy, ondaky deňeşdirmeleriň çeperligi adamyny täsin galdyrýar:

Murtun towlap, herýan tartar,
Haýbaty peleňden artar,
Gök dek gürläp, damak ýyrtar,
Taýýar bolar aş üstünde.¹⁴⁰

Şeýle mysallara ýüzlenen alym Wepaýynyň “Rownaklyslam” eseri hakda, Nowaýynyň “Çar diwany” barada gürrüň edip, bu eserleriň diliniň halka düşnüksizligini delillendirip, hatda Nowaýynyň diliniň hem Magtymgulynyň dilinden parhlydygy, türkmen akyldary Magtymgulynyň diliniň örän akgyňlydygy, şirelidigi hakda aýdyp, sözünü dowam etdirip, şeýle ýazýar:

“Şu ýerde bir geň zady hem ýatlamalydyrys: köne mekdeplerde Magtymgulynyň kitaby okadylmazdy, oňa mekdep

¹⁴⁰ Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 32–33 (493–494).

“programmasynda” ýer bermeýärdiler. Şeýle-de bolsa, halk özüniň gadyrdan oglunyň ölmez-ýitmez eserlerini mekdepden başga ýerde ürç edip diňlärdi, olary agyzdan-agza, nesilden-nesle geçirerdi.”¹⁴¹

Alymyň soňky deňşdirmeleri hakda, garaz, gysgaça-da bolsa durup geçeliň! Döwletmämet Azady bilen Nurmuhmet Andalybyň eserlerini dil babatda Magtymgulynyň goşgulary bilen deňşdirmesiniň hem ýerine düşendigini bellemelidiris. “Ýykmaýan ärden” goşgusy arkaly diliniň halka has ýakynlygyny gaýta-gaýta nygtap, beýleki agzalan şahyrlaryň dilinde arapars, çagataý formasyndaky sözleriň juda kändigini anyk mysallaryň üsti bilen subut edýär. Şu ýerde alym I. S. Turgenowyň A. S. Puşkine dil babatda beren bahasyny ýatlap, şygryýetiň ussady Magtymguly Pyragynyň hem şol Puşkine berlen baha mynasypdygyny nygtaýar.

Babyň bir bölümi “Magtymgulynyň döredijiliginde sözleriň göni manysynda ulanylmagy” diýlip atlandyrylypdyr. Bölümde Magtymgulynyň döredijiliginde sözleriň göçme manyda hem göni manysynda ulanylýan ýerleriniň kän gabat gelýändigini dogrusynda söhbet açylýar. Şahyryň sözleri göni manysynda ulanyşyna mysal hökmünde “Ili gözlär” şygry barlaga çekilýär. Şahyryň goşguda sözleri, esasan, göni manysynda ulanandygyna ünsi çekip, goşgy bentlerine, setirlerine ýüzlenýär. “Düşen günlerim” goşgusynda-da şahyryň sözleri göni manysynda ulanandygy hakda pikir ýöredýär. Elbetde, göni manysynda ulanylan sözleri şahyr kän ulanýar. Alym göçme manyda ulanylan sözleriň hem şahyr tarapyndan ýerlikli peýdalanylandygy hakda ýatlap, her bir mysalyny “şänik döwen ýaly” düşündirýär. Dana şahyryň “Ýagmyr ýagdyr soltanym!” atly goşgusynda hem

¹⁴¹ Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 38 (498).

sözleriň. esasan, göni manysynda ulanylandygy, ýöne käbir setirlerde göçme manyda ulanylýan ýerleriniň hem bardygy hakda söhbet açyp, bir setirini mysal alýar. “Jahany mest eýle, çyksyn armany” diýen setir bar...bir tarapdan metonimiýaga mysal bolsa (“jahan” sözi haýwanlary, adamlary, bütin tebigaty berse, otu-da öz içine alýar), ikinji tarapdan, ol janlandyryş hem bolup bilýär, sebäbi jahan (dünyä) janly, adam ýaly mest bolup bilýän, içi armanly zat (jandar), sypaýy berlipdir. Elbetde, bu sözleriň göni manysynda alynmandygyň mysalydyr.”¹⁴²

Alym her bir ýüzlenen mysalyny anyk düşündirýär, onuň öz sözlerini goşgy setirlerinden alnan mysallar bilen berkidip delillendirmegi ýerine düşüpdür. Ol sözlerini şeýle jemleýär: “Umuman aýdanymyzda, beýik söz ussady Magtymguly özüniň baý döredijiliginde, köplenç, çuňňur mazmunly, çeper formaly sözleri göni manyda ulanmagy-da başarypdyr, olary göçme manyda getirmäge-de türgen bolupdyr. Bu ýerde biz şahyryň sözleri göni manysynda ulanyşyna eden gysgaça synmyzy tamamlap, onuň öz döredijiliginde deňeşdirmeler, epitetler, giperbola we litota, troplar hem figuralar ýaly poetik serişdeler bilen özüniň çeper dilini, gözəl eserlerini bezeýşine garamaga geçýäris.”¹⁴³

“Magtymgulynyň şygrylaryndaky deňeşdirmeler” atly bölümde alym öňi bilen “deňeşdirme näme?” diýen soraga jogap berýär, ilik-düwme düşündirýär. Çünki ol döwürde bulary şeýle düýpli düşündürmek hem täzelikdi. Deňeşdirmeleriň bir topar kömekçi sözler – posleloglar arkaly ýasalyandygy we bularyň Magtymgulynyň döredijiliginde ussatlyk bilen ulanylandygy barada düýpli söhbet açýar. Ýene-de “Baş üstüne” diýen goşgusyna hem ýüzlenýär. Goşguda deňeşdirmeleriň örän

¹⁴² Garryew B. Magtymgulynyň çeper dili. Dissertasiýa işi, 1948, s. 49–50 (509–510).

¹⁴³ Şol ýerde, s. 49–50 (509–510).

ýerine düşürilip, ussatlarça ulanylandygy hakda pikir ýöredip, şahyr namart, ýal ýagysy adamlary, her hili gabahat işlerden gaýtmaýan mugthorlary dürli ýaramaz zatlara deňeşdirip, olaryň üstünden gülünmegine, il-günüň önünde masgara bolmagyna ýol açýar. Elbetde, ynsanlary dogry ýola ugrukdyrmakda, bu goşgynyň ähli döwürler üçin hem uly ähmiýeti bar. Şu zatlar nazarda tutulanda, Magtymgulynyň öz döwrüniň hem ähli döwürleriň inňän uly terbiýeçisi, öwüt-ündewçisi bolandygy bellänilmelidir. Şahyryň döredijiliginde beýle terbiýeçilik ähmiýetli goşgular örän kän.

Alym Baýmuhammet Garryýew dana şahyryň “Başy gerekdir” diýen goşgusynyň mysalynda örän täsin deňeşdirmeleriň üsti bilen mert, batyr, edermen watançylary, mert ýigitleri wasp edýändigini hakda ýatlap, bu goşgudan mysal getirip, şahyryň ökdelik bilen ulanan deňeşdirmelerine ünsi çekýär:

Gaplaň kimin arlap girse meýdana,
Tilki kimin bazy berse her ýana,
Duranda gaýa dek durup merdana,
Alar ýerden at salyşy gerekdir.

Bürgüt guş dek ganat kakyp dügülden,
Muhannesler geçer jandan, oguldan,
Gurt dek girip, goýun kimin dagyldan,
Är ýigidiň mert ýoldaşy gerekdir.

Alym şeýle çeper deňeşdirmeleri ulanan beýik şahyryň ussatlygyna, mert ýigitleriň waspyny ýetirip, olary ruhlandyryşyna uly baha berip, “Ýagmyr ýagdyr, soltany!” goşgusynda şahyryň dek sözünüň kömegi bilen deňeşdirme ýasandygyny, şunda dek sözünüň önünden at çalyşmasynyň

eýelik düşümindäki ikinji ýöňkemesiniň ulanylyp, goşgy düzülendigi hakda maglumat berýär:

Seniň dek Kadyrdan dileg dilärin,
Rehm eýleýp, ýagmyr ýagdyr soltanym!

Şu mysallary inçelik bilen yzarlan alym özüni ökde dilçi hökmünde hem tanadýar. 1948-nji ýylda, entek Magtymgulynyň döredijiliginiň düýpli öwrenilmedik döwründe Magtymgulynyň döwri barada taryhçynyň nazary bilen gymmatly maglumatlar bermek, ony edebiýatçynyň nukdaýnazaryndan hem, dilçilik babatda hem öwrenmek ägirt uly işiň amala aşyrylmasydygyny aýratyn bellemek gerek. Bular akademik Baýmuhammet Garryýewiň alyp baran işleriniň diňe bir ülüşidir. Ýurtda belli alym köp mysallara ýüzlenip, sözlerini delillendirip, şeýle netijä gelýär: “Sözümüzü jemläp aýdanymyzda, biziň Magtymgulynyň eserlerinden alan bütinleý doly däl mysallarymyz hem onuň öz sözünüň manysyny çuňňur we täsirli edip çykarmak üçin ençeme hilli deňeşdirmelerden ussatlyk bilen peýdalanandygyny görýäris.”¹⁴⁴

Her bir alan mysalyny çintgäp-çintgäp düşündürmek alyma häsiýetli ýagdaý. Işiň şeýle goýulmagy şol döwür üçin zerurlykdy, çünki halk köpçüligi täze döwre, täzeliklere entek doly uýgunlaşmak derejesine ýetmändi. Köpçülige, ösüp gelýän ýaş nesle Magtymgulyny ýakyndan tanatmalydy. Şonuň üçin hem, alymyň düşündirmeleri maksadalaýykdy. Erjel zähmeti bilen akademiğe ýeten alymyň Magtymguly Pyragynyň döredijiligi hakda alyp baran ylmy işleriniň ähmiýeti çäksizdir.

¹⁴⁴ Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi. – A., 1948, s. 68–60.

Görnükli alym ylmy işiň epiteter bölümünde, bu çeperçilik serişdesi dogrusynda aýratyn durup geçip, epitetiň nämedigini hakda düşündiriş berýär. Ol her bir şahyryň, söz ussadynyň öz şygrylarynyň täsirini artdyrmak üçin dürli çeperçilik serişdelerine, şol sanda epiteterlere kän ýüzlenýändigini hakda gürrüň açyp mysallara ýüzlenip, ylmy taýdan seljerme bermäge başlaýar. Magtymgulynyň “Duman gitmezmiş” goşgusyndan setirleri mysal alyp, onuň epiteterleri ulanyşy hakda pikir ýöredýär.

Tä ölinçä goç ýigitden,
Parh ýeter, zyýan ýetmezmiş.

Goşgularda ulanylan sözlere alym morfologik taýdan barlag geçirýär. Şahyryň öz goşgularynyň çeper bolup çykmagy üçin epitet çeperçilik serişdesine kän ýüzlenendigini hakda aýratyn durup geçýär. Epitetleriň, köplenç ýagdaýlarda, türkmen sözlerindendigi dogrusynda gürrüň edilip, şahyryň külli türkmen halkynyň arasynda şan-şöhreta eýe bolan “Öýlengin”, “Sataşdym”, “Bu derdi”, “Sarp eýleýir aşyny”, “Ýat ýagşy” goşgularynyň mysalynda epiteterleriň ulanylyşyny yzarlaýar. Epitetlere ähli tarapdan barlag geçirýär. Öňi bilen epitet ornunda gelen söz türkmen sözümi ýa-da başga halkdan geçen sözümi, şony anyklaýdyrýar. Ondan soň mysallara ýüzlenip, haýsy söz toparyna degişlidigini aýdyňlaşdyrýar. “Sataşdym” goşgusyndan bir mysal:

Ustasyz işlenen, kirişsiz gatylan,
Gymmatsyz satylan, elsiz tutulan,
Gol degmeý çekilen, oksuz atylan,
Çillesiz gurulan ýaýa sataşdym.

Alym goşguda agzalan epiteterler hakynda aýratyn durup geçýär. Bu epiteterleriň hemmesiniň türkmen sözleri bolup, olaryň

ortak işligiň öten zaman formasynda getirilendigini belleýär. *Işlenen, gatylan, satylan, tutulan, çekilen, atylan, gurlan epitetlerinden başga ustasyz, elsiz, oksuz, çillesiz* sözleriniňde atdan ýasalan sypat formasynda gelip epitet rolundadygyny nygtap geçenden soň, şeýle netijä gelýär: “Magtymgulynyň şygrylarynda ulanylan epitetleriň hemmesi hakda aýtmak mümkin bolmasa-da, ýokarda alan mysallarymyz hem şahyryň olary öz ýerinde başarnykly ulanandygyna şaýatlyk edýär.”¹⁴⁵

“Magtymgulynyň çeper dilindäki tankydy-kinaýaly serişdeler” atly bölümçäni alym şeýle sözler bilen başlaýar: “Magtymgulynyň çeper söz ussadydygyny görkezýän ýagdaýlardan biri-de, onuň öz dilini tankydy-kinaýaly çeper serişdeler bilen bezemegidir. Biz bu ýerde onuň giperbola, litota, ironiýa we sarkazm usullaryndan ökde peýdalanandygyny görkezmek isleýäis.”¹⁴⁶ Soňra alym bu serişdeler hakynda degerli pikir ýöredip, Magtymgulynyň olary nähili ýagdaýda ulanandygyny okyjynyň aňyna ýetirmäge çalyşýar. Halk döredijilik eserlerinde bu usullaryň ulanylandygy barada belleýär.

Umuman, Magtymgulynyň döredijiligini halk döredijiliginden üzňe göz önüne getirmegiň asla mümkin hem däldigi hakda nygtaýar. Magtymguly halk bilen bir jan, bir ten. Dana şahyr Magtymgulynyň paýhas siňen şygrylarynyň gözbaşynda halkyň döreden dürdäne folklor eserleri dur. Halk durmuşyna belet, halkyň jümmüşinden çykan Magtymguly halk döredijiliginden täsirlenip, ajaýyp eserleri döredipdir. Käbir setirlerde onuň eserlerine siňen nakyllar Magtymgulynyňkymy ýa halkyň döredenimi seljerer ýaly däl. Halk döredijiliginden daşlaşmaýşy ýaly, şahyr “Ýar bizim sary”, “Ýaranlar” ýaly goşgularynda giperbola, litota ulanylan setirlerden mysallar getirýär. Magtymgulynyň bu

¹⁴⁵ Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 44 (525).

¹⁴⁶ Şol ýerde, s. 46–47 (528).

serişdelerden ýeterlik derejede peýdalanandygy hakda söhbet açýar. “Pygan eglenmez” goşgusyndan mysallara ýüzlenýär. Alym şu ýerde Magtymgulynyň döredijilik aýratynlyklaryny anyk mysallar arkaly beýan edýär: “Magtymgulynyň döredijilik aýratynlygynyň biri onuň ýaramaz adamlary, her hili mugthorlary güýçli tankyt etmegidir. Olary ýañsa almagydyr. Beýle maksat üçin şahyr ironiýa, sarkazm edebi usullaryny häli-şindi ulanýar. Mysal üçin, ol adamyň betnebisligini, tankyt edip, ol hakda “Don gerek” atly goşgy düzüpdir. Bu goşguda Magtymguly:

Ne bela sen, adamzat,
Çyplak dogduň, don gerek.
Ak süýt emdiň, ulaldyň,
Heý, aglar sen, nan gerek –

– diýip, ilki başda adamyň dünýä inişini, ösüp ulalyşyny görkezse, soňra onuň açgözlük edişini beýan edýär:

,... Rum, Pereň bolsa ýurduň,
Heniz azdyr, kân gerek –

– diýip görkezip, onuň üstünden gülyär.”¹⁴⁷

Ylmy işiň dowamynda alym şahyryň “Dag saýar”, “Nas atan”, “Don bolsa”, “Gybatkeş”, “Çilimkeş”, “Kyly-kal bolar”, “Gumly çykypdyr” atly durmuş hakykatyny çeper setirler arkaly suratlandyran goşgulary barada ylmy-barlag işlerini alyp barypdyr. Magtymgulynyň güýçli sarkazm bilen kinaýany ulanyp, döwrüň nogsanlyklaryndan ýanyp, söz bilen içini sowadanlygy hakda durup geçýär. Ylmy işiň şu bölümünde sarkazmy, ironiýany çeperlik bilen ýerbe-ýer ulanan söz ussadyň dürli goşgularyna ýüzlenip, özünüň pikirleriniň dogrudygyny subut

¹⁴⁷ Garryew B. Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 16–17.

edýär. “Ata meňzär”, “Ýagydyr-ýagy” goşgularynda hem çeperçilik serişdesiniň örän jüpüne düşürilip ulanylandygy hakda aýratyn giňişleýin gürrüň edýär.

“Magtymgulynyň şygrylarynda troplar” atly bölümde alym öňi bilen troplara kesgitleme berip düşündirýär. Soňra şahyryň troplary ulanan setirlerinden mysallar almak arkaly onuň bu çeperçilik serişdelerinden ussatlarça peýdalanandygyny aýdyňlaşdyrýar. Bölümçe şeýle başlanýar: “Troplar sözüň göçme manysynda alnyşyny görkezýän stilistik elementler bolup, olar metaforalardan, metonimiýalardan, simwollardan, olisetworeniýalardan (janlandyrmalardan) ybaratdyr. Aşakda ol troplara aýry-aýrylykda garalyň:

1. Metaforada söz göçme manyda alnyp, meňzetme usulynda düzülýär. Metaforany Magtymguly köp ýerde ulanýar. Mysal üçin, onuň “Galyp men” atly biografik goşgusynda şu hili metaforalar bar. “Girdaba düşüp men däli daşgynda”. Bu ýerde Magtymguly öz döwrüniň agyr şertleri netijesinde ýowuz külpetlere sataşandygyny aňladýar. “Ýigitlik paslyny gýşa ýetirdim” metaforasy bilen ýaşlyk ýyllarynyň geçip gidendigini, garrylygyň gelip ýetendigini metafora çeperçilik serişdesini ýerlikli ulanmak bilen beýan edipdir. Şahyr jahyllyk döwrüni ýylyň gowy möwsümüne (ýaza) meňzedip, garrylygy bolsa gýş şekilinde getirýär. Ol ýene “Kämillik kiştisin derýa batyrdym” metaforasyny getirip, başynyň gowga batyp, aljyramaga az galanyny duýdurýar. Çünki kämilligiň gämisini (kiştisini) derýa batyrmak diýen metafora adamyň heläkçilige uçraşandygyny görkezýär.”¹⁴⁸

“Geçip baradyr” goşgusynda pelekden şikaýat edip //Bir gün oragyny alar eline // Öl-gury dandamaý biçip baradyr// diýýär. Setirler çylşyrymly metafora mysaldyr. Bu ýerde

¹⁴⁸ Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 23 (534).

göwnüçökgünlik hem bar. Muña mysal: //Bu dünýä göýä bir kerwensaraýdyr // Gelen ýük ýazdyryp, geçip baradyr//. Bular ýaly setirler adamlaryň ellerini sowadyp biler, ýöne şygryda başga pikirler hem bar: Niçäniň çyragy täzedden ýanar // Niçäniň çyragy öçüp baradyr // Çyranýň täzedden ýanmagy “bagt, ýagty durmuş” diýen manyny berýär.”¹⁴⁹

Halk arasynda ýörgünli ýaýran yryma görä, döwlet ýigidiň gapysyny ýedi gezek kakarmyş, birini tutup bilseň hem, tüçjar baý bolarsyň. Ine, şu ýerde Magtymgulynyň “Täzedden ýene çyragyň ýanar, sabyr etmeli” diýen pikiri ýañzdyandygyny aňlamak bolýar. Şeýdip alym pikirlerini adamynyň aňyna ýeter ýaly, çintgäp-çintgäp düşündirýär. Aslyýetinde öz bilýänlerini halk köpçüligine ýetirmek, many-mañzyny düşündürmek her bir alymyň belent borjy bolmalydyr.

Görüp geçişimiz ýaly, alym Magtymlynyň her bir setirine diýen ýaly düýpli seljerme berýär. Elbetde, bu durmuş, munda gowulyklar hem bolýar, şowsuzlyklar hem gabat gelýär. Şonuň üçin hem, halkyň aladasynda ýaşan, halky geljege umytly garamak ugrunda terbiýelän, öz ýaşan döwrüniň hem geljegiň beýik terbiýeçisi bolan dana şahyr göçme manyly setirler arkaly durmuşda hemme zada taýyn bolup durmalydygyny, kynçylyklary hem ýeňip geçmäge ukyp-başarnygy özünde terbiýelemelidigini ýokarda mysal alnan göçme manyly sözler bilen “söze gulak goýýanlaryň” kalbyna siňdirýär. Elbetde, gury sözi göni aýdanyňdan, aýlawly aýtsaň, täsiriniň uly boljakdygy hakda şahyr oýlanyp, şeýle setirleri döreden bolsa gerek. Şular ýaly pikirleri saýlap alan alym setirleriň manysyny yzarlap, düýpli düşündirip, Magtymgulynyň iňňän beýik şahyrdygyny uly alymlaryň öňünde subut etmegiň hötdesinden gelýär. Alym Magtymgulynyň metonimiýany ulanyşy barada barlag alyp

¹⁴⁹ Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 23 (534)

baranda “Aýryldym” goşgusyndan mysal getirip düşündiriş berýär. “Bäşimiz” şygrynda sinekdohanyň örän ýerlikli ulanylandygyny mysallar arkaly anyklaşdyrýar: “Bir sufrada eda bolsun aşymyz” ýaly mysallarda sinekdohanyň ulanylandygyny ussatlarça düşündirýär. Bir sufrada aşyň eda bolmagynyň agzybirligiň bir bölegi hökmünde beýan edilýändigini tekrarlaýar.¹⁵⁰

Ylmy işde çeper serişdeleriň dürli görnüşleriniň şahyryň goşgularynda gabat gelşi örän berk yzarlanýlar, ýekeme-ýeke çingtilenip düşündirilýär. Biz diňe käbirlerini agzap geçmek bilen çäklenýäris. Şol kynçylykly ýyllarda urşuň yz ýanynda, ägirt uly agyr ýer titremesi bolan ýyllarynda alymyň şeýle uly işi yhlas siňdirip taýýarlaýşy onuň aşa zähmetsöýerliginden habar berýär. Soňra alym simwolyň Magtymgulynyň döredijiliginde ulanylyşy hakdaky söhbetlere geçip, “Hekim-daweri” poemasynda laçyn bilen kepderiniň simwoliki röwüşde berlendigi hakda pikir ýöredip, goşgynyň ahyrynda çözügiň çözülyändigini hakda aýratyn nygtap geçýär, goşgudan mysal getirýär:

Laçyn diýmegil meni,
Kepder diýmegil muny,
Synamak üçin seni,
Gelipdik siziň sary....

“Nan getirdi” şygrynda hem simwol ulanylýar. Alym simwoliki şygryň manysynyň “Men Nagyşbendi mezhebine girmäge meýil etdim diýdigidir” diýen netijä gelýär.¹⁵¹

Allegoriýa çeperçilik serişdesini şahyryň ulanyşy hakda gürrüň açanda alym bu serişdäniň, adatça, ertekidir dessanlarda kän ulanylyandygyny, emma şygryýet äleminiň deňsiz-taýsyz

¹⁵⁰ Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 24 (535)

¹⁵¹ Şol ýerde, s. 25 (536)

ussady Magtymgulynyň çeperçilik serişdesiniň şu görnüşini hem ýerlikli ulanmagyň hötdesinden gelendigini nygtaýar-da, öz işleýiş usulyna görä, şahyryň goşgularyna ýüzlenip, dogry netije çykarmaga çalyşýar. Alym şahyryň “Akylsyz jan içinde” atly goşgusynda haýwanlary, guşlary gepledişi hakynda düşündiriş berýär. Şahyryň janlandyрма çeperçilik serişdesinden hem ussatlarça peýdalanandygyny anyk mysallaryň üsti bilen beýan edýär.

“Magtymgulynyň döredjiliginde figuralar” atly bölümde gaýtalama, antiteza, gradasiýa, inwersiýa, ellipsis, ritoriki sorag we ritoriki ýüzlenme, anafora, epifora ýaly çeperçilik serişdelerini ussat şahyryň ýerbe-ýer ulanyşy, netijede goşgularynyň çeper, täsirli, özüne çekiji, ýatda galyjy bolup çykmagyna ýardam berendigi, täsir edijiligini artdyrandygy hakdaky pikirlerini bir ýere jemleýär. Alym özüniň Magtymgulynyň döredijiligini öwreniş usullaryna häsiýetli aýratynlyk hökmünde saýlanyp duran, öz sözlerini anyk mysallar arkaly şahyryň paýhasa ýugrulan, her bir döwür üçin gymmatly, hiç wagt ähmiýetini ýitirmejek sygyrlaryndan anyk mysallara ýüzlenip, “şänik döwen ýaly” düşündirmegini dowam etdirýär. Alym bu çeperçilik serişdeleriniň ählisiniň şahyryň döredijiliginde ýeterlik derejede ulanylandygyny ýaş türkmen döwletiniň magtymgulyşynaslyk ylmynda ilkinji bolup ylmy dolanyşyga girizmegiň hötdesinden gelýär.

Diýmek, XVIII asyryň çylşyrymly döwrüniň öňe çykaran türkmen akyldary diňe bir şahyr däl, ähli ugurlardan habarly, uly alym. Elbetde, muny gündogarşynas alymlar hem tassyklapdyr. Çünki muny magtymgulyşynaslykda ilkinji bolup, akademik Baýmuhammet Garryýew juda ýaş döwründe (34 ýaşynda), tutanýerli, erjel zähmeti bile gymmatly ylmy işi taýýarlap, görnükli gündogarşynas alymlaryň önünde olaryň

uly bahasyna mynasyp bolan doktorlyk dissertasiýasyny gorap, Magtymgulynyň kimdigini. nähili derejede sowatlydygyny dünýä alymlaryna tanadyp, wenger alymy Wamberiniň “Magtymguly sowatsyz bolupdyr” diýen anyk bolmagyk maglumatlara salgylanyp, aýdan sözlerini ýalana çykarmagyň hötdesinden gelendigi hakda işiň öňgäki sahypalarynda-da ýatlanylýp geçilipdi. Görnükli alym bölümi jemläp, şeýle netije çykarýar: “Magtymgulynyň çeper dilini öwrenmäge eden synymyzy jemläp aýdanymyza, aşakdaky kesgitlemelere gelýäris:

1. Türkmenler we Magtymguly dile, söze gudratly güýç hökmünde garapdyrlar. (Alym şu ýekeje sözlemde Magtymgulynyň halk bilen bir jan, bir ten bolandygyny, halkdan üzňe bolmandygyny ýüze çykarýar. G.Y.). Şahyr dile, söze uly baha bermek bilen ony özüniň köplenç oňaly (ly) ideallary üçin ýiti ýarag hökmünde başarnykly ulanypdyr.

2. Magtymguly her bir adamdan we birinji nobatda şahyrdan sözüň gözeli bolmagynyň daşyndan, onuň birinji nobatda çuňňur manyly, oňat ideýada berilmegini talap edipdir. (Elbetde, Magtymgulynyň yzyna eýeren türkmen nusgawy şahyrlarynyň onuň talabyny ýerine ýetirendiklerini biz olaryň eserlerinden hem bilýäris. Şonuň üçin hem, olar gündogarşynas alymlaryň “klassyk şahyrlar” diýen bahasyna mynasyp boldular. G.Y.).

3. Magtymgulynyň türkmen halkynyň önünde bolan uly hyzmaty onuň özüniň öňki edebiýat dili bilen köpçülik halkyň diliniň arasyndaky böwedi ýykmagydyr. Bu barada şahyr durmuşa uly öwüşgin girdiripdir. Eýsem, XV asyrdan dörän dini-moralistiki eser bolan “Rownakyl-yslam” däl, hatda Magtymgulynyň atasy Döwletmämmediň dilini alyp görseň-de, onuň köpçülik halk üçin gaty düşnüksizdigini we formasynyňda, stiliniň-de türkmenler arasynda ýörgünli bolmandygyny görýäris.

Emma Azadynyň eziz ogly Magtymgulynyň galapyn eserleriniň dili weli, köpçülik halk üçin düşnükli bolupdyr.

4. Magtymgulynyň şygrylarynyň formasy-da köpçüligiň aýdym edinip gelýän goşgusydyr. Emma biz şahyryň şygrylarynyň diňe formal – forma taraplaryna garasak, onda meseläniň bäsinden gaýtdygymyz bolardy. Hakykatyna garasak, Magtymguly özüniň giň diňleýjiler köpçüligine düşnükli dilde ýazan şygrylarynyň köpüsine oňat mazmun beripdir we özüniň ýazan zatlaryny, köplenç, hakyky durmuş bilen baglanyşdyrypdyr. Ýene bir bellenilmeli ýagdaý Magtymgulynyň diliniň çeperçilik tarapydyr.

5. Magtymguly söz ussady hökmünde özüniň baý döredijiligini türkmen halk parsatlylygynyň çeşmesinden suwarypdyr. Özüniň edebi işinde halkyň folklor hazynasyna daýanyp, ol hazynanyň gymmatbaha daşlaryny ökde kümüşçi hökmünde bejerip, ýañadan timarlapdyr we şolar bilen eserlerini bezäpdir. Eger biz Magtymgulynyň edebi mirasyna göz aýlasak, onda biz şahyryň deňeşdirmeler, troplar, figuralar ýaly dürli çeperçilik serişdelerinden ökde peýdalanandygyny görýäris. Bu ýagdaý hem Magtymgulynyň, umuman, çuň manyly, çeper formaly sözleriniň köpçülik arasynda rowaç tapmagyna elten sebäplerden biri bolupdyr. Ýene Magtymgulynyň iki setirli mesnewiden başlap, gazal, murapbag we ş.m. formalary sillabik, tonik we sillabik-tonik ölçegleri ulanmagy başarmagy-da onuň ussat we dürlikiybab şahyr bolandygyna şaýatlyk edýär.

6. Şahyr özüniň döredijilik işinde halk çeşmelerine ýüz tutmak bilen birlikde, ol türkmen halky arasynda şu güne çenli aýdylyp gelýän ýüzlerçe didaktik sözler, aforizmler döredip, halk edebiyatynyň altyn fonduna gymmatly goşant goşupdyr.¹⁵²

¹⁵² Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s. 43–45 (554–556.)

Görnükli alymyň ylmy işiniň esasy baby bolan ýedinji babyna jemlemesiniň hut häzirkî günde hem magtymgulyşynaslykda ähmiýetini ýitirmänligi üçin, Magtymgulynyň hakyky ussatlygyny ilkinji bolup açyp görkezýän gymmatly maglumatlara baý bolan setirlerini uzagrak hem bolsa, dolulygyna almagy dogry hasapladyk.

Biz alymyň doktorlyk dissertasiýasyny öwrenip, Magtymguly akyldar baradaky bu gymmatly maglumatlaryň dünýä alymlarynyň Magtymgula bolan garaýyşlaryny has çuňlaşdyrandygyna, olaryň şahyr baradaky düşüňjelerini has baýlaşdyrandygyna, olarda şahyryň döredijiligini öwrenmäge uly isleg döredendigine göz ýetirdik. Magtymgulynyň döredijiligini öňki öwrenen daşary ýurtly alymlaryň goýberen säwlikleriniň üstüniň açylmagynda hem akademik Baýmuhammet Garryýewiň ýaşlyk ýyllarynda ýazan Magtymguly Pyragynyň döredijiligine bagyşlanan kandidatlyk we doktorlyk dissertasiýalarynyň uly ähmiýetiniň bolandygy ylymda ykrar edilen hakykatdyr. Görnükli alymyň bary-ýogy baş-alty ýylda akyldar şahyryň döredijiligi barada alyp baran işleri dünýä alymlarynyň türkmen şahyry Magtymgula bolan garaýyşlaryny doly üýtgedýär. Çünki şol ýyllarda ýaş alym ähli yhlasyny siňdirip, onuň döredijiligini ähli babatlarda “ilik-düwme” öwrenip, doly açyp berdi. Alymyň özi hem ylmy işiniň “Awtordan” diýen bölümünde dissertasiýany ýazmak üçin Magtymgulynyň ýaşan döwrüniň, ondan öňki döwürleriň taryhyny, özünden öňki ýaşap geçen şahyrlaryň, döwürdeş şahyrlarynyň hem-de onuň yzyny dowam etdiren söz ussatlarynyň ählisiniň döredijiligini, esasy zat hem, türkmen halk döredijiligini doly öwrenip, ondan soň Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmäge başlandygy dogrusynda maglumat berýär.

Akademik Baýmuhammet Garryýewiň doktorlyk dissertasiýasynyň VIII baby “Magtymgulynyň eserleriniň

formasy hakynda” diýlip atlandyrylýar. Alym öňi bilen bu ugurda edilen uly bir işiň ýokdugyny belläp geçip, A. P. Poseluýewskiniň ýazan makalalary hakda agzaýar. Alymyň bir makalasy “Magtymgulynyň eserleriniň metrikasy” atlandyrylyp, “Sowet edebiýaty” (häzirki “Garagum”) žurnalynyň 1943-nji ýyldaky 4–5-nji sanlarynda ýerleşdirilýär. Poseluýewskiniň ýene-de bir işi 1944-nji ýylda “Рифма в произведениях Махтумкули” diýlen at bilen çap edilýär. Elbetde, bu işleriň şahyryň eserleriniň formasyny öwrenmekde ädilen ilkinji ädimlerdigini Baýmuhammet Garryýew ýatlap geçýär. Bu ýerde alym kemçilik hökmünde bu işleriň 1940-njy ýylda çap edilen çaklaňja ýygyndynyň esasynda taýýarlanylandygyny, Magtymgulynyň az sanly goşgulary hakda söhbetleri öz içine alýandygy dogrusynda gürrüň berýär-de: “Biz hem şu işde diňe käbir pursatlara degip geçmek hyýalyndadyrys. Çünki munuň özi aýratyn işlenilmeli mesele” diýip nygtaýar. Bar hem bölümlere bölünipdir, birinji bölüm “Magtymgulynyň ulanan žanrlary”, onsoň alym “A. Poemalar” diýip bölýär-de, şahyryň poemalary hakdaky gürrüňe geçýär.

Alym öňi bilen türkmen halky üçin, külli adamzat üçin gymmatly eserleriň köp böleginiň ýitip gidenligi hakyndaky wawwaly mesele dogrusynda söz açýar, şonuň üçin hem, şahyryň eserlerini doly däl görnüşde ylmy-barlaga çekmeli bolýandygy barada pikir ýöredýär. Eserleriň köpüsiniň taryh üçin ýitip gidendigini gaýta-gaýta nygtaýar. Şahyryň poemalary hakda alym şeýle ýazýar: “Gelip ýeten eserleriň içinde diňe üç-dört sany çaklaňja poema bar. Şertli at goýlan “Hökmi-daweri” (“Kepderi”), “Atly ýaranlar”, “Sözüm bar” poemalarydyr. “Çakyr kelle” (“Dostlar heý”), “Jöhhit oglan”, “Ak it” ýaly poemalar hem şahyryň adyna ýazylýar. Emma Magtymgulynyňkydygy entek açyk mälim däldir. “Hökmi-daweri” poemasyňy bagşylar

joşgunly sanamagy gowy görýärler. Änew obaly Halmyrat bagşy joşgunly sanamagy gowy görýär. Poema Hezret Aly hakda bolsa-da, onda kömek isläp gelene goldaw bermek nesihat edilýär.”¹⁵³ Elbetde, bular irki maglumatlar. Alym agzalan bagşy barada soňra “Magtymguly we bagşylar” atly makalasynda hem aýratyn ýatlap geçýär. Bular barada alymyň makalalary hakda gürrüň edilende ýatlanýlar.

Işň netijesinde Baýmuhammet Garryýew şahyryň eserleriniň ýaýraýyş derejesi hakda maglumat berýär. Soňra alym Magtymgulynyň golýazmalary baradaky gürrüňe geçip, 518-nji bukjada saklanýan golýazmanyň aýratyn saýlanyp durandygy, ýöne onuň hem doly dälidigi hakda pikir ýöredýär. Golýazmanyň XVIII asyryň ahyrynda, XIX asyryň başlarynda göçürilendigi hakda çaklamalaryň bardygy dogrusynda durup geçýär. Şu golýazma “Şahyryň özi aýatda dirikä göçürilen bolaýmasa” diýlip çaklanylýan golýazma bolsa gerek. Ý. E. Bertels hem şu pikire gol ýapýar.

Ylmy işň meýilnamasyna laýyklykda, soňunda goşmaçalar ýerleşdirilipdir. 1-nji goşmaçada alym Magtymgulynyň şygyr we poemalarynyň görkezgijini, 2-nji goşmaçada bolsa SSSR Ylymlar akademiýasynyň Türkmenistan filialynyň elýazmalar fondunda saklanylýan elýazmalaryň we onuň döredijiligine degişli gaýry maglumatlaryň sanawyny beripdir. Şeýle hem, çeşmeler we edebiýatlar ýerleşdirilipdir. Elbetde, bu goşmaçalary taýýarlamak hem uly ylmy taýýarlygy talap edýär. Dissertasiýa bilen tanyş bolup, onuň gymmatynyň hiç wagt egsilmejekdigine göz ýetirmek bolýar. Alymyň doktorlyk dissertasiýasy hakda näçe gürrüň etseň edibermeli, emma beýleki kitaplary, makalalary hakda söhbet açmagyň hem zerurlykdygyny göz

¹⁵³ Garryýew B. Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948, s.46–47 (557–558).

öňünde tutmagymyz gerek. Çünki görnükli alym Magtymgula bagyşlanan kitaplaryndan başga ýüzlerçe makalalaryň hem awtorydyr. Ol makalalarynda Magtymgulynyň döredijiligi bilen baglanyşykly dürli meseleler, dürli ugurlar, akyldaryň golýazmalary, olaryň saklanyş derejesi barada pikir ýöredýär.

2.3. Alymyň kitaplarynda we ylmy makalalarynda akylalaryň döredijiligine garaýyşlaryň ýüze çykarylyşy

1942-nji ýylda Moskwada görnükli gündogarşynas alymlaryň öňünde “Magtymguly – watançy şahyr” atly temadan kandidatlyk dissertasiýasyny goramagyň we alymlaryň uly bahasyna mynasyp bolmagyň hötdesinden gelen ýaş alym Baýmuhammet Garryýew ýurtdaky kynçylyklara garamazdan, yhlasly zähmetiň nusgalaryny görkezip işleýärdi. Ol türkmen şygryýetiniň deňsiz-taýsyz ussady Magtymguly Pyragynyň döredijiligini has düýpli, giňişleýin öwrenmegi maksat edinipdi. Şahyryň döredijiligini ýoýup öwrenýänlere, oňa her hili şyltaklar atmaga synanyşýanlara garşy hem yzygiderli göreşmelidi. Fransuz filosofy Gelwesiniň bahalandyryşy ýaly, durmuş bir göreş meýdanydy, onda ýaşamak üçin her gün bilini guşap çykmalady. Elbetde, ýaş alymyň iş alyp barýan ugurlary kändi, emma Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmekden welin, daşlaşmaly däldi. Bu iş alymyň esasy işi bolmalady. Ol çagalykdan diňläp, okap gulagy ganan şygryrlaryny düýpli öwrenmegi öz öňünde möhüm borç edip goýdy.

Alym doktorlyk dissertasiýasyny ýazmaga girişmänkä, öňi bilen kandidatlyk dissertasiýasynyň esasynda “Magtymguly we onuň watançylygy” atly kitaby neşire taýýarlap, 1943-nji ýylda çap etdirip, halk köpçüligine ýetirýär. Çünki dissertasiýada aýdylmadyk zatlar kändi. Şolaryň ählisini kitaba siňdirmelidi.

Bu alymyň ilkinji kitabydy. Ynha, biziň elimizde kitabyň ýek-tük nusgalarda galan, TYA-nyň ylmy kitaphanasynyň seýrek neşirler bölümünde aýawly saklanylýan bir nusgasy. Kitap:

1. Awtordan.

2. Magtymguly we onuň döredijiligi hakyndaky işleriň bibliografiýasy.

3. Magtymgulynyň mähriban Watany hakynda käbir taryhy maglumatlar.

4. Magtymgulynyň watançylygy hakynda.

5. Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-azat” atly eserinden parçalar.

6. Magtymgulynyň SSSR Ylymlar akademiýasynyň Türkmenistan filialynyň elýazmalar fondunda saklanylýan eserleriniň sanawy – diýen ýaly bölümlerden ybarat bolan kitabyň her bölümüni okanyňda, bu işiň şol döwür üçin uly açyş bolandygyna, ýaş alymyň Magtymgulynyň döwri, onuň döredijiliginiň öwreniliş derejesi, onuň eserleri hakda anyk maglumatlar berendigine göz ýetirmek bolýar. Giň dünýägaraýyşly, örän köp işleýän alymyň Magtymguly we onuň döredijiligi dogrusynda aýdan her bir sözi ol ýyllarda täzelikdi. Ýurtda dowam eden köne arap, latyn we täze durmuşa ornaşdyrylan rus (kiril) elipbiýinden ýeterlik derejede taýýarlykly, şeýle-de, rus dilini suwara bilýän alym üçin hiç hili bökdençlik ýokdy.

“Magtymguly – watançy şahyr” atly dissertasiýa işinde agzalyp geçilen syýahatçy Aleksandr Bornsuň “elbetde, türkmenleriň edebiýaty ýok” (Русский энциклопедический словарь. IX bölüm, II tom, 1877, 704-nji sah.) diýip ýazan sözleri, ýaş alymyň çetini gyzdyrypdy. Ol sözler aýdylaly bäri aradan ýüz ýyldan gowrak wagtyň geçenligine garamazdan, oňa iş bilen jogap bermek üçin, alym elmydama gözlegdedi. Dogry,

ol bu meselä kandidatlyk dissertasiýasynda hem degip geçipdi, degerli jogap berip, türkmenleriň baý edebiýatynyň bardygyny diňe Magtymgulynyň döredijiligi bilen subut edipdi. Şeýle hem, görnükli gündogarşynas alym Ý.E.Bertelsiň gymmatly bahasyna mynasyp bolan türkmen halkynyň dürdäne paýhasyndan dörän folklor eserlerini hem yzygiderli öwrenip, toplaý, halka ýetirýärdi.

Alym dissertasiýa işi esasynda çap eden kitabynda pikirlerini has baýlaşdyrýdy, çuňlaşdyrýdy, üstüni ýetirdi, türkmen halkynyň iňňän baý edebiýatynyň bardygyny, şygryýetiň piri derejesinde sylaga-hormata mynasyp bolan, alymlaryň beren bahasyna görä, türkmen taýpalarynyň ählisiniň arasynda deň derejede görülen umumymilli şahyr Magtymguly Pyragynyň “kül içinde ýylpyldap” özüne çekip, diňläni, okany bendi edip goýýan, hassa jana şypa beriji melhem bolup damýan eserleriniň umman ýaly hazynadygyny şol döwür edebiýat meýdanyna “bilini guşap” çykan B. Garryýew sansyz gözlegler, tutanýerli zähmet, erjellik netijesinde subut etdi. Elbetde, subut etmek üçin köp öwrenmeli, okamaly boldy, alym ýaltanmady, öwrendi, täzelikler gözledi. Görnükli alymlaryň türkmen edebiýaty hakda aýdan gymmatly sözlerini agtardy, gözledi, tapdy, yhlasy ýerine düşdi. Belli wenger alymy Ignan Kunoşyň türkmen edebiýaty hakda aýdan gymmatly sözleri bilen öz pikirlerini delillendirdi. Alym kitapda bu barada dissertasiýadaka garanda, has giňişleýin gürrüň edýär. “Ignan Kunoş türkmenleriň we azerbaýjanlaryň hem osmanly türkleriň dessan-romanlarynyň, gahrymançylykly eposlarynyň üstünde işläň wenger alymydyr. Alym ýaňky ýatlanyp geçilen halklaryň meşhur eserlerini derňäp, biri-biregi bilen tutuşdyryp görüp, gaty original pikire gelýär.

Onuň 1893-nji ýylda aýdan awtoritetli pikirine görä, “türkmenleriň edebiýaty ýok” diýmek ýaly gülkünç kesgitlemeler-hä beýlede dursun, hatda türkologiýa dünýäsinde henize, şu güne çenli mälim bolan köp dessanlary, halk romanlaryny döreden türkmen halkydyr. Olar bütinleý türkmenleriňkidir. Ine, bu şöhratly alymyň ap-açyk kesgitlemesidir. “... Gadym zamanlarda şygyr we kyssa bilen halk kitaplary döredi... Bu halk kitaplary, hakykatdan-da, türkmenleriň batyrylyk dessanlarydyr we olar Eýran ýa türk ýerlerine düşüp, sünnilik ýa şaýylyk reňkine boýalýarlar. Şeýlelik bilen, türkmen dessanlary azerbaýjanlylara we ol taýdan hem Kiçi aziýaly taýpalara – Anadoly türklerine geçýär.”¹⁵⁴ Şu sözləri okan alym “türkmenleriň, elbetde, edebiýaty ýok” diýen söze jogap tapanlygyna has begenip, sözlerini dowam edip, şeýle ýazýar:

“Bu kesgitleme, umuman, türkmen edebiýatyna, hususan-da “Däde Gorkut”, “Görogly”, “Şasennem–Garyp”, “Asly–Kerem”, “Zöhre–Tahyr”, “Melike–Dilaram” ýaly biziň uly buýsanç bilen atlaryny tutýan we başy-sazandalarymyz tarapyndan Türkmenistanyň ähli künçlerinde häli-şindi aýdylyp duran meşhur dessanlarymyza, gahrymançylyk eposlarymyza baha bermek üçin örän gowy we ynamdar kesgitlemedir. Bu pikire Ylymlar akademiýasynyň goşulmagy-da gürrüňsiz nazara alynmaly zatdyr” diýmek bilen, alym bu mesele barada agzalan kitaplaryň atlaryny-da ýatlaýar. (“Очерки по истории туркменской литературы” “Туркмения”, том I, с.107) SSSR Ylymlar akademiýasynyň neşiri, Leningrad, 1929).¹⁵⁵

“Akyl ýaşda bolmaz, başda bolar” diýlip aýgylyşy ýaly, şol ýyllarda Baýmuhammet Garryýew şeýle düýpli pikirler beýan

¹⁵⁴ Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy. Birleşen Türkmen-döwletneşir. – A., 1943, s. 8.

¹⁵⁵ Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy. – A., Birleşen Türkmen-döwletneşir. 1943, s. 8–9.

edilýän ylmy işler alyp barýar. Şeýle edilmese, Gündogary öwreniji görnükli alymlaryň öňünde Magtymgulynyň kimdigini tanadaýmak aňsat däl. Her bir ýöredýän pikirleriňe subutnama gerekdi. Haýsydyr bir eseriň, haýsydyr bir şahyryň türkmen milletine degişlidigini hem ylmy taýdan esaslandyryp, alymlaryň öňünde subut etmelidi. Alym Moskwada gündogarşynas alymlaryň öňünde Magtymgulynyň şygrylaryny bulaşdyryp neşir edenleriň goýberen näsazlyklaryny ýüze çykaryp, erjellik bilen köp zähmet çekip, goýberlen säwlikleriň dogrudygyny, meseläniň adalatly çözülmelidigini, pikirleriniň hakykatdygyny subut etmegiň hötdesinden gelýär. Alymlaryň türkmen edebiýaty hakda aýdan gymmatly pikirlerini tapyp, öňe süren çaklamalaryňy delillendirmelidi. “Yhlasa myrat” diýleni-dä, ol gözlän delillerini tapýar. Elbetde, ol kandidatlyk dissertasiýasyny goranda tapan delilleriniň köpüsini aýdyp, sözlerini subut edipdi. Emma kitabynda welin, pikirlerini salgylanmalara ýüzlenip, has çuňdan düşündiripdir.

Işň öňki sahypalarynda alymyň 784 sahypadan ybarat, Gündogary öwreniji görnükli alymlaryň beren bahasyna görä, “Magtymguly baradaky doly ensiklopediýa” (Dmitriýew) bolan iki tomdan ybarat ylmy işi hakda gürrüň edilipdi. Soňra alym, belläp geçişimiz ýaly, ikinji tomy esasynda doktorlyk dissertasiýasyny taýýarlapdy. Elbetde, ol işi ýazmazdan öň hem köp iş edilipdi. Gürrüňi edilýän kitap hem şol azaply zähmetiň netijesinde döräpdi. Möçberi taýdan gysga kandidatlyk dissertasiýasynda aýdyp bilmedik ýa-da çala agzap geçen zatlary hakda giňişleýin gürrüň etmek maksady bilen hem alym “Magtymguly we onuň watançylygy” atly kitaby neşir etdirýär. Elbetde, iş kitap görnüşinde halka ýetirilse, köpçülik hem okap biljekdi. Şeýlelikde, alyp baran tutanýerli, erjel zähmeti arkaly türkmen edebiýatynyň örän baýdygyny äşgär edýär, türkmen

akyldary Magtymguly Pyragynyň döredijiligini giňden öwrenip, dünýäniň görnükli alymlarynyň ünsüni şahyryň döredijiligine gönükdirmäge uly goşant goşýar.

Ýurtda Magtymgulynyň döredijiliginiň ylmy esasy düýpli öwrenilmegini ilkinjileriň biri bolup Baýmuhammet Garryýew amala aşyrýar, ylmy işi nädip alyp barmalydygynyň, pikirleriňi ylmy dolanyşyga girizmegiň usullaryny görkezýär. Elbetde, beýleki alymlar hem Magtymgulynyň döredijiligi hakda uly işler alyp barýardylar. Her kimiň işleýşi özboluşly aýratynlyklara eýedi, ylymda her kimiň öz ýoly bardy. Baýmuhammet Garryýew hem öz ýoly bilen kynçylyklary ýeňip geçip, gitdigiçe ylmyň çylşyrymly dünýäsine aralaşýardy.

Baýmuhammet Garryýewiň ylmy temalary (kandidatlyk hem doktorlyk) gönüden-göni türkmen akyldary Magtymguly Pyragynyň döredijiligine bagyşlananlygy üçin ol has düýpli işler alyp barmaly bolýardy. Alym Aleksandr Hodzkonyň eden işleri hakda agzap geçende-de, onuň Magtymgulynyň bulaşdyrylan terjimehaly we üç goşgusy hakdaky maglumatlaryny hem asyl nusgalardan alýar. Ol kitap “Populýar pars poeziýasyndan nusgalar” atlandyrylyp, 1842-nji ýylda Londonda neşir edilýär. Magtymgulynyň goşgularynyň kitapda ýerleşdirilmeginiň sebäbi, biziň pikirimizçe, Hodzkonyň maglumatlary Eýranda ýaşayan türkmen oba-kentlerinden toplanlygydyr.

Soňra alym kandidatlyk dissertasiýasynda aýdan pikirlerini has giňeldip, wenger alymy Wamberiniň alyp baran işleri baradaky söhbetlere dolanyp gelip, özüniň paýhasly pikirlerini batyrgaýlyk bilen dowam etdirýär. Wamberiniň “Türkmenleriň dili we Magtymgulynyň diwany” atly işini 1879-njy ýylda neşir etdirendigi hakda has giňden durup geçýär. Alymyň Wamberi hakda aýdan çuňňur hakykata ýugrulan sözlerini uzagragam bolsa, dolulygyna almagy ýerlikli hasapladyk. Çünki

Wamberiniň Magtymgulynyň döredijiligini öwrenende hakykaty beýan eden ýerleri hem kân, säwlikler goýberen ýerleri hem ýeterlik. Ine, şu zatlary alym aýyl-saýyl edip, aýdyňlaşdyryp berýär. Ol bu barada şeýle ýazýar: “Wamberi makalasynyň başynda Magtymgulynyň gökleňlerden bolanyny görkezip, “Bu taýpa türkmenleriň ähli taýpalarynyň iň ýuwaşydyr (asudalyk söýýänidir) Gürgeniň orta gürplerinde, gözel, baý ýaýlaly ülkede ýaşap, gadyndan bári özüniň aýdyma we poeziýaga bolan söýgüsi bilen parhlanýardy, örän ökde bagşylary ýetişdirýärdi. Bagşylar bolsa boýunlary tamdyraly, elleri hasaly Oksusyň (Amyderýanyň) çep kenaryndaky sähra-düzleri çar tarapdan keşläp gezip çykýardylar, hatda demirgazyk Eýranda ýaşayan türkmen ilatynyň arasynda hem şöhrata eýe boldular” diýip suratlandyrýar. Wamberi Magtymgulynyň eserleriniň halka eden oňaýly täsiriniň, beren terbiýesiniň üstünde durup, “Magtymguly ogrulyk, jümrülik, talaňçylyk, garakçylyk, baş kesmek, gan dökmek ýaly nejis işlere garşy göreş edipdir” diýen pikire gelip,... şoňa görä, Magtymgulynyň özüniň soňky eserleri arkaly taýpa-tirä garaman, ähli türkmenlere gowy, asylly täsir edendigini inkär edip bolmaz” diýip ýazýar”.¹⁵⁶

Göräýmäge, adalatly baha berilse, Wamberi Magtymgulynyň döredijiligi hakda dogry pikir ýöreden ýaly, emma Eýran ilçihanasynda işleýän Tomsonyň tapyp iberen harsal göçürilen golýazmasy esasynda işläp, şondan alnan goşgularyny terjime edip, çap eden Wamberiniň özi hem ýalňyşlyklar goýberendigini duýup, ötüňç sorayar. Emma şol harsal göçürilen golýazma esaslanyp, Magtymgulyny derwüş şahyra öwürüp goýandygy hakda Baýmuhammet Garyýew ýazyjy Berdi Kerbabaýew bilen bir hörpden gopup, şeýle netijä gelýär: “Magtymgula beýle baha

¹⁵⁶ Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy. – A., Birleşen Türkmen döwletneşir. 1943, s. 11.

bermegine, onuň, ýagny Wamberiniň türkmenler we beýik şahyr hakynda išan-mollalardan (şolaryň arasynda onuň Hywadan Ýewropa äkiden išanynyň hem) alan maglumatlary ep-esli täsir edipdir we biz muny hemişe nazarda tutmalydyrys”.¹⁵⁷

Çünki hemme golýazma hem ynanybermeli däl, käbir golýazmalar sowatly kätipler tarapyndan göçürilen bolmaly, olar ýaly ýazgylary okadygyňça, okasyň gelýär. Käbir golýazmalary çalasowat adamlar göçüripdirler. Ine, şeýle golýazmalar hem biziň döwürlerimize gelip ýetipdir. Şonuň üçin hem, golýazma kitaplaryny öwrenýän alymlar juda hüşgärlik bilen işlemeli, ylaýta-da, türkmeniň akyldar şahyry Magtymguly babatda. Onuň gzylyň pürkündisi, kümüşiň gyrkyndysy kimin lowurdap, özüne çekip duran gözel poeziýasy çapa taýýarlananda paýhasly hereket etmeli, ýalňyşlyk goýbermejek bolmaly. Emma gynansak-da, soňky neşirlerde hem näsazlyklar gabat gelmän duranok.

Ine, ýurtdaky ilkinji alymlaryň biri akademik Baýmuhammet Garryýew ýokarda agzalan pikirlerini ýazanda şeýle ýagdaýlary göz önünde tutan bolmaly. Her ýeten çalasowatlar bütin Gündogar poeziýasynyň hiç wagt öçmejek parlak ýyldyzyna öwrülen dana şahyryň döredijiligine ýanaşybermeli däldir. Onuň döredijiligini öwrenmek üçin hakyky magtymgulyşynaslar, şahyryň döredijiligini öwrenmäge tüýs ýürekden berlen, taýyn alymlar ýetişmelidir. Görnükli alym Baýmuhammet Garryýew şol gazaply, kynçylykly ýyllarda Magtymgulynyň döredijiliginiň goragyna çykyp, meselä adalatly çemeleşip, Wamberiniň eden ýagşy işlerini hem, ýaman işlerini hem çekinmezden aýdyp bilipdir.

Türkmen halkynyň milli mirasynyň tutanýerlilik bilen öwrenilýän häzirkiki döwürde belli alym, taryh ylmylarynyň

¹⁵⁷ Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy. – A., Birleşen Türkmen döwletneşir. 1943, s. 11.

doktory Ýazgylıç Orazgylıjow ylmy ýazgylarynda Magtymguly hakda şeýle ýazýar: “...Magtymguly diňe alym ýa-da şahyr däl, ol halkyň ruhunam seýiklän ussat bolupdyr. Akylalaryň ideýalary türkmen jemgyýetinde dowam eden harby demokratiýany, türkmençilik kada-kanunlaryny mazmun taýdan baýlaşdyryp, maksada okgunlylygy artdyrypdyr we türkmenleriň halk hökmünde öz barlygyny saklamagyny üpjün edipdir.”¹⁵⁸ Hakykatdan-da, türkmen milletiniň halk hökmünde saklanyp, adamzadyň başdan geçiren taryhy başgançaklaryndan aşyp (alymlaryň pikirçe, adamzat öz ösüşiniň dowamynda üç başgançagy geçýär: magiýa (jady), din we ylym. G.Y.), häzirki ösen döwre, ylym başgançagyna aralaşyp, dünýä medeniýetine uly goşant goşan halk hökmünde tanalmagyna, şu günki günde dünýä ýüzünde abraýynyň artmagynda türkmen şygryýetiniň dana wekili Magtymguly Pyragynyň uly paýynyň bardygy şübhesizdir.

Ylmy-barlaga çekilen kitabynda Baýmuhammet Garryýew Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrenilişi hakda düýpli pikirler ýöredýär. Ýurtdaky görnükli Gündogary öwreniji alymlaryň ähli işlerini okap, akylдар şahyra degişli aýdan ýeke sözlemi bolsa-da, ýiti, paýhasly nazaryndan sypdyrman, ylmy dolanyşyga girizýär. Şeýlelikde, Magtymguly Pyragynyň paýhasly dünýäsine bagyşlanan sözleri ilkinji magtymgulyşynas hökmünde bir ýere toplapdyr we kitapda olaryň barysy hakda ýatlap geçipdir. Biz, nesiller eden ähli işleri üçin görnükli alym Baýmuhammet Garryýewi mydama ýagşylykda ýatlamalydyrys.

Alymyň buýsanç bilen ýatlaýan mysallary sanardan kän, şahyryň özi aramyzdan gidenden soň, oň hem ýatlap geçişimiz ýaly, bary-ýogy otuz alty ýyldan soň ady dünýä ýaýraýar, ýetmiş

¹⁵⁸ Orazgylıjow Ý. Magtymguly – türkmeniň ruhy täji, s. 7. (ylmy iş, 2022, golýazma görnüşinde).

dört ýyldan soň bolsa eserlerinden parçalar dünýä sözlüklerine girýär. Biz Baýmuhammet Garryýewiň bular baradaky gymmatly sözleri hakda öň agzap geçendimiz sebäpli. olar hakda gürrüň etmekden saklanýarys. Alym uly alymlaryň Magtymgula beren bahalary hakda gyzykly söhbet açyp, olaryň Magtymgula mynasyp baha berendikleri, aýdylan gymmatly sözleriň watançy şahyryň at-owazasynyň öňküden-de ýokary galmagyna, ol hakdaky könedan gelýän düşüňjani anyklaşdyran we onuň şöhratly döredijiligini öwrenmek meselesiniň daşyna alymlar dünýäsiniň pikirini öňküden-de beter özüne çeken ýokary bahalardygyňy aýratyn nygtaýar.

“Mir Zahyt Mir Sytdyk “Otuz iki tohum kyssasy we Magtymguly” atly diwany taýýarlap, çap edipdir. İçinde 135 goşgy bar. Emma juda harsal taýýarlanylýpdyr” diýip, şeýle bolsa-da, bu neşiriň halk içinde giňden ýaýran kitapdygyny alym belleýär. Diýmek, neşir sany kän bolmaly. Kitabyň ne sözbaşysynyň, ne sözlügininiň bardygy barada ylmy işde aýdylýar, galyberse-de, Gaýybynyň eserini hem ýygyn-da ýerleşdirip bulaşdyrandygy hakda aýratyn nygtalyp geçilýär.¹⁵⁹ Kitap barada pikir ýöreden alym kitap söwda maksatlary üçin taýýarlanylýan bolmaly diýen netijä gelýär. Hakykatdan-da, Magtymgulyňnyň şygrylaryna halk her bir asyrda-da teşne bolupdyr.

Alym Magtymgulyňnyň döredijiliginiň öwrenilişi hakda gözleglerini yzygiderli dowam etdirmek netijesinde, 1913-nji ýylda Orenburgda çykýan “Şura” žurnalynyň №12–13 sanynda “Diwan Magtymguly” ady bilen makalanyň hem-de şahyryň eserlerine görkezgijiň, şeýle hem, şahyryň birnäçe gazalynyň çap edilendigi hakda maglumat berýär. Magtymguly hakda

¹⁵⁹ Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy. – A.: Birleşen Türkmen döwletneşir, 1943., s. 14.

edilen işleriň hiç birini galdyrmajak bolup, ähli ýerlerde çykýan neşirleri hem agtarýar. Olardan biri 1921-nji ýylda Şyh Muhsun Fani tarapyndan Ýstambulda neşir edilen “Magtymguly diwany” bolup çykýar. Alym kitaby öwrenenden soňra, onuň Wamberiniň nemes dilinde çap eden harsal golýazmasynyň esasynda taýýarlanandygyna, diňe türk diline geçirilendigine göz ýetirýär. Kitap barada şeýle ýazýar: “Diwanda ýerleşdirilen eserleriň 31 bilen 10 bolmagy-da okyjynyň göwnüne şobada iňkis getirjek zatdyr. Muhsun Fani Magtymgulynyň oň ýatlanlyp geçilen professor Wamberi tarapyndan Leýpsigde neşir edilen 31 goşgusy bilen 10 parçasyny türkçe basyp çykarýan bolsa nätjek!”¹⁶⁰

Alym içiýangynlylyk bilen sözlerini dowam edip, Muhsun Faniniň kitaby barada şeýle pikir öwürýär: “Fani ependiniň, umuman, türkmen edebiýaty bilen we onuň iň ýalkymly wekili Magtymguly Pyragy bilen düýbünden tanyş däldigine görä, ol özüniň neşirinde beýik şahyryň diňe gyrak-bujagy bolan bu 31 goşgynyň manysyny we formasyny wejera edip pozýan uçursyz kân gödek ýalňyşlary goýberipdir. Ýalňyşlyklarynyň örän gödek bolanyny we Magtymgulynyň eserlerine düşünmänindenmi nämemi, bu ependiniň beýik şahyra baha bereninde hem ýene-de bir gödeklik edenini nazara alyp, aşakda onuň kitaby ýoýandygyny az-u-kân görkezip geçmäge özümizi borçly tapdyk. Elbetde, Faniniň ýalňyşlyklaryny doly görkezmek üçin iň azyndan onuň çykaran diwany ýaly bir kitap ýazmaly boljak. Ýöne bu işiň biziň öňümüzde goýlan wezipe däldigine görä, ependiniň neşir eden diwanynyň ilki başyndan, ortarasyndan we aýagyndan açyk mysallar almak bilen hem-de ters ýazan sözlerinden käbirlerini getirmek bilen häzirlilikçe çäklenmeli bolýarys” diýip, alym diwandaky birinji goşgyny mysal alýar-da,

¹⁶⁰ Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy. – A.: Birleşen Türkmen döwlet neşir. 1943, s. 17.

gödek ýoýlan sözleri ýüze çykaryp, Fanini kötekleýär. Alym onuň ýalňyş ulanan sözlerinden juda köp mysallar getirýär-de, beýle ýalňyşlyklaryň hetdiniň-hasabynyň ýokdugyny, onuň “Näme sen” goşgusyny juda aýylganç ýoýandygyny, hemme goşgulary zaýalap çykarandygyny subut edip, mysallar getirip şeýle ýazýar: “Ine, Şyh Muhsun endi şu zeýilli kütäk we körlükde öz-özünü paş edip durka, ýene-de beýik söz ussady Magtymgulynyň eserleri Nowaýynyň, Sopy Allaýaryň, Munusyň, Horezminiň eserleriçe ýok, hamana, ol türkmen çölünden başga ýeri görmändir, şonuň üçin-de, onuň ýürek joşdurýan eserleri ýok” diýen ýaly gülkünç pikirlere gelýär. Ependi soňra diwandaky öz eli bilen ýoýan goşgularynyň çeperçilik suratlandyryş serişdelerine geçip, özüniň tünt körlüginu bu ýerde-de dowam etdirýär” diýip, “Näme sen” goşgusy hakda söhbetleriniň esasynda düşündirýär-de, sözüni dowam etdirýär: “... Haýp, düýe öz boýnunyň egrisini görmeýär-dä”¹⁶¹ diýip ýazmak bilen sözlerini mysallar arkaly subut edip, Gündogary öwreniji alymlaryň ünsüni Magtymgulynyň döredijiligine gönükdirýär, meseläni adalatly çözmäge ugrukdyrýar.

Şondan soň tiz wagtdan, 1944-nji ýylda professor. Ý.E. Bertelsiň türkmen edebiýaty hakdaky gymmatly makalasy şol wagtky “Sowet edebiýaty” (häzir “Garagum”) žurnalynda çap edilýär. 1954-nji ýylda Gündogary öwreniji alymlaryň Moskwada geçirilen Bütindünýä kongresinde sözlän sözünde Magtymgula düşünmän, onuň gymmatly sözlerini ýoýup çykaran Wamberini, onuň harsal neşirini gös-göni türkçä geçirip, Wamberiniňkiden has hem ýoýup çykaran Muhsun Faniniň taýýarlan Magtymgulynyň döredijiligine bagyşlanan kitabyny öwrenmekden, okamakdan saklanmalydygyny,

¹⁶¹ Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy. – A.: Birleşen Türkmenöwletneşir. 1943, s. 20.

olarda hiç anyklygyň ýokdugyny, ýaramaz terjimelerdigini aýdyp, türkmen edebiyatynyň janköýeri bolup çykyş eden görnükli alym Bertels dünýä ýüzüniň alymlarynyň ünsüni Gündogar edebiyatynyň görnükli wekili Magtymguly Pyragynyň döredijiligine gönükdirýär. Elbetde, şahyryň Pyragynyň gymmaty hiç wagt egsilmejek döredijiligini ýoýanlary ilkinji gezek açyp, edebiyat meýdanyna çykaran hem, Gündogary öwreniji alymlaryň kömegi bilen hakykaty açan hem Baýmuhammet Garryýewdi.

Baýmuhammet Garryýew 1940-njy ýyllarda bu näsazlyklary ýüze çykaranda, Şyh Muhsun Fani, belki-de, aýatda diridir. Çünki onuň Magtymguly ussadyň döredijiligine bagyşlanylyp türk diline geçirilen kitaby 1921-nji ýylda çap edilipdir. Aradan göni 21 ýyl geçenden soň, kitap türkmen alymlarynyň ilkinjilerinden biri Baýmuhammet Garryýew tarapyndan “tankyt taýagynyň” astyna alnypdyr. Soňra bolsa türkmen edebiyatynyň ösüşine uly goşant goşan Ý.E.Bertels tarapyndan kitabyň peýdalanylmalý dældigi hakda teklip hödürlenilipdir.

Ylmy barlaga çekilen kitabyň Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň öwrenilişine bagyşlanan bölümünde Baýmuhammet Garryýew ýene iki alym hakda söhbet açman geçmegiň mümkin dældigi hakda aýratyn nygtaýar. Olaryň meşhur alym W.W. Bartold bilen Köprülizade Fuaddygyny ýatlap, şeýle ýazýar: “Bartold “Türkmen halkynyň taryhyndan oçerk” (“Очерки истории туркменского народа”, “Туркмення”, том 1, с.62) atly hyzmatynda “XVIII asyryň başynda Maňgyşlakdan Stawropola göçüp gidene türkmenleriň ata Watanyndaky türkmenler bilen aralaryny kesmändiklerini görkezip, bilşimize görä, olar göçüp gidenden soň ýaşan Magtymguly şahyr (özi gökleňlerden) ähli türkmenler üçin we şolaryň içinde stawropollylar üçin hem milli şahyr bolup ýetişdi”

diýip ýazýar.¹⁶² Soňra alym W.W.Bartoldyň hem akademik Krymskiniň pikirine goşulyp, Magtymgulynyň döredijiligine uly baha berendigini nygtaýar.

Alym Baýmuhammet Garryýew sözüniň dowamynda türk alymy Köprülizada Fuadyň öz ýurtdaşy Muhsun Faniden köp parhlanýandygyny, onuň Parižde neşir edilen “Yslam ensiklopediýasynda” türkmen edebiýaty hakda söz açyp, Magtymguly barada ýazan gymmatly sözlerini minnetdarlyk duýgusy bilen ýatlaýar: “Birinji orunda durýan iň ähmiýetli şahyr Magtymgulydyr....Magtymguly Horezmdäki Şirgazy medresesinde ylym alýar... Olaryň (Magtymgulynyň eserleriniň – B.G.) arasynda dini-ahlaky parçalaryň tapylyşy ýaly, harby mazmunlylaryny-da tapýarys. Poemalar ähli türkmenleriň ýaşaýyş konsepsiýalary bilen tanyş bolmak üçin iň möhüm çeşmedir”.¹⁶³

Alym sözüni dowam edip, türk alymy Köprülizada Fuadyň Magtymguly Pyragynyň eserlerine düýpli düşünişip, onuň ylymly, bilimli, iňňän sowatly şahyr bolandygy, harby-gahrymançylykly şygrylaryny hem seljerip bilendigi dogrusynda söhbet açýar. Onuň ildeşi Muhsun Faniniň bolsa, bilşimiz ýaly, özüniň sowatsyzlygy bilen beýik şahyryň döredijiligini harsal işläp, onuň şygrylaryna zeper ýetirendigi hakda gaýta-gaýta ýatlaýar. Elbetde, daşary ýurtly alymlaryň Magtymgulynyň döredijiligi hakda dogry pikir ýöretmeklerinde şol ýyllarda alym Baýmuhammet Garryýewiň uly hyzmatynyň bolandygy aýratyn bellänilmelidir. Ol Magtymgulyny harsal işläp, dünýä ýaýradan alymlara berk gaýtawul berip, sözlerini mysallar getirip, delillendirýär. Onuň hyzmatynyň ähmiýeti ol ýyllarda örän uly bolupdy.

¹⁶² Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy. – A.: Birleşen Türkmen döwletneşir. 1943, s. 21.

¹⁶³ Şol ýerde, s. 21

Alym ýazyjy Berdi Kerbabaýew tarapyndan neşir edilen “Magtymgulynyň diwany” (1926) hakda kandidatlyk dissertasiýasynda agzap geçen hem bolsa, bu kitapda has düýpli durup geçýär. Biz hem ol barada giňişräk söhbet açmakçy. Çünki “Bir kemsiz gözel bolmaz” diýlişi ýaly, her bir zadyň gowy taraplary bilen birlikde, kemçilikleri hem bolýar. “Diwanyň” gowy taraplary hem kemçilikleri hakda alym ýazyjynyň öz sözlerine salgylanyp, “Diwanyň” kemçiliklerden halas dældigini, şeýle bolsa-da, Magtymgulynyň döredijiligini öwrenişe uly goşant bolandygyny aýratyn nygtaýar. Bu barada alym şeýle ýazýar: ”Diwandaky” goşgular üç ýüz sany, özi-de ilkinji uly diwan bolmagy onuň üstünligidir. Kitapda kemçilikler gabat gelýär. Iriräk kemçilikler:

1. B. Kerbabaýewiň özüniň hem aýtmagyna görä, howulhara taýýarlap, kän zatlara seljerme berip bilmändir. Seljerme bermäge ýetişmändir. Şonuň üçin hem, Şabendäniň “Gözelim” goşgusy Magtymgulynyň adyna berlipdir.

2. Kitap sözbaşy bilen üpjün edilmändir. Hiç hili düşünje almak mümkin däl.

3. Galyberse-de, kitabyň imla tarapy düýbünden işlenilmändir. (Imla – sözlükde berlişine görä, dürs ýazuw diýmekligi aňladýar G. Y.).

Ýazyjynyň özüniň ýazmagyna görä, (“Sowet Türkmenistany” gazetini, 15.11. 1940 ý.) diýip, makalanyň çap edilen ýerini, wagtyny görkezip, Berdi Kerbabaýewiň öz ýazgylaryna ýüzlenýär: “Kitap hakynda ozaly bilen öz ýalňyşlygymy görkezmegim gerek. ... Magtymgulyny kä nusgalar bilen deňeşdirip barlamak mümkin bolmady... Meniň ol wagtlar ylym tejribämiň az bolmagyna görä, asyl nusgasyny saýlap alyşda Magtymgulynyň goşgularyny başgalardan saýgaryşda kän kemçiliklerim boldy” diýip, resmi suratda boýun alýar”.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy. – A.: Birleşen Türkmen-döwletneşir. 1943, s. 21.

Magtymguly Pyragynyň adyny agzap, ýeke söz aýdan adamlaryň hem adyny agzamas, beýik şahyr barada gowy sözler aýdanlara minnetdarlyk bildirmese, ýaramaz sözler aýdanlara gaýtawul bermese, akyldar şahyryň eserleri bilen jadylanan, onuň döredijiligine uly sarpa goýýan alym ynjal-madyk bolara cemeli. B.Garryýewiň eýýäm şol ýyllarda edebi tankydy berk durmuşa ornaşdyrmagyň hötdesinden gelendigine kitaby okanyňdan soň göz ýetirmek bolýar. Onuň tankydy pikirleri ýerlikli. Şu bolsa alymyň ilkinjileriň biri bolup edebi tankydy durmuşa ornaşdyrandygyna şaýatlyk edýär.

Elbetde, biz monografiýanyň üstünde işlänimizde, alymyň gürrüňini edýän ýazgylary, kitaplarynyň köpüsi bilen özümüz hem okap tanyş bolmaga çalyşdyk. Mysal üçin, ylmy barlaga çekilen kitapda janyýangynlylyk bilen gürrüňi edilýän 1932-nji ýylda neşir edilen “Magtymguly – söwda buržuaziýasynyň ideology” atly kitabdaky öňe sürülen pikirlerini hem ýörite öwrendik. Kitap bilen tanşyp, “Elbetde, ol pajygaly ýyllarda her hili adam tapylypdyr, eýdip-beýdip, her hili ýaramaz pikirleri öňe sürýän kitaby çykartmak hem başardypdyr” diýen pikire geldik. Gurban Gulyýewiň kitaby hakda gürrüň açanyňa hem degenok. Emma biz döş gerip, türkmeniň akyldar şahyry Magtymgulynyň goragyna çykan alymyň kitap baradaky pikirlerini, şu günki Berkarar döwletimiziň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe, şygryýetiň kämil ussady Magtymguly Pyragynyň abraýynyň arşa galan ýyllarynda, alym Arkadagymyzyň, Arkadagly Gahryman Serdarymyz hormatly Prezidentimiziň, tutuş türkmen halkynyň beýik şahyryň doglan gününüň 300 ýyllyk ýubileýine taýýarlyk görýän wagtynda, ýazyp beýan etmegi dogry hasapladyk. Çünki taryhy döwürlerde nämeler bolup geçendigini ýaş nesillerimiziň, külli türkmen halkynyň hem bilmegi gerekmi kä diýen pikir

kalbymyza doldy. Elbetde, her bir döwürde-de, ýagşy edilen işlere garşydaş hem tapylýar-da.

Özümüz hem, Gurban Gulyýewiň kitapçasyny okap görüp, Baýmuhammet Garryýewiň kitapça baradaky pikirlerini okyjylara ýetiresimiz geldi, çünki ylmy barlag maksady bilen okalaýmasa, ol töhmetçiniň kitabyňy okamaga isleg bildirjek tapylmazmyka diýýäris. Kitabyň ýaş alymyň çetine degendigini ýazan sözlerinden aňmak bolýar. Uzagram bolsa, salgylanmany dolurak almakçy: “Diskussiýalar kän boldy...türkmenleriň arkaba-arka gelýän medeni miraslaryny, gözle edebiýatyny, baý folkloryny doňduryp goýmak, pislemek, halkdan gizlemek, ondan zähmetkeş halkyň göwnüni sowatmak ugrunda we ol edebiýatyň atasy bolan beýik Magtymgulyňy gyrahatmak ugrunda ellerinden gelenini etdiler. İçigara milletçiler juda ersip, türkmen edebiýatynyň genial korifeýi Magtymgulyňy tüýs resmi metbugat üsti bilen ataka etmek ýaly açyk bihaýalyga-da baryp ýetdiler. Bu babatda nazarda tutýan zadymyz 1932-nji ýylda neşir bolup çykan “Magtymguly – söwda buržuaziýasynyň ideology” atly kitapjydyr. Bu zeyilli samrama eser ýazylmaga-da, wagt sarp edilip garalmaga-da mynasyp däl. Şonuň üçin Magtymgulyňyň özüniň:

Söz manysyn bilmez adam,
Bir guýruksyz ite meňzär –

diýen pygamberlik sözüni ýokarky kitapjygy çyrşan awtor ýaly gybatkeşe göjele bolsun diýip ýazypdyr-ow” diýip çäklenäýsek-de bolardy, ýöne o jüre çüýrük kitapçajygy (dogrudan-da, ol kitapça, şapbat ýaly kitapçajyk. G.Y.) basyp çykarmaga ençeme put kagyzydyr syýa zaýalanany üçin, ol hakda biz hem ýek-ýarym sahypa gaýgyrmasakmykak diýýäris. “Bu gopbamsy “teoretik” Magtymgulyňyň döwri hakynda onuň göýä, “gorap gelen”

buržuaz synpynyň ösüş prosesleri, taryhy damarlary hakynda anyk maglumat, ynandyryjy argumentler, deliller getirip bilmese-de, Magtymgulynyň hemme eserleri bilen tanyş bolmany üçinmi, nämemi, onuň döredijiligine dumly-duşdan analiz bermese-de, şahyryň käbir goşgusyň üstünde aýşanak-çaýşanak edip duran bolup, beýik şahyryň dünýä meşhur döredijiligine ters, nädogry bahalar berýär. Bu awtorsumagyň halaýan frazalary “Edebiýat meýdanynda Magtymguly bolsa, muňa anti Magtymguly hem gerekdir”, aý, bilmen, “Proletar edebiýaty oňa garşy göreşýär we hökman göreşmelidir (Türkmen döwletneşir, Aşgabat, 1932) diýen ýaly frazalar bolup, o zeýilli gabahat frazalardan bu “kitapjyk” doludyr. Tumşugy ýokary awtor Magtymgulynyň onlarça temalarynyň watançylyk, gahrymançylyk, estetiki, etiki garaýyşlar, gumanizm, tankyt-satira, dünýäniň dialektiki ösüşi, adamlaryň psihologiýasy, tebigat we haýwanlar dünýäsi, biografik eserleri we hususy birine, din-kyýamat meselesi hem olara bolan şübhelilik we şuna meňzeşleriň hiç birini-de ýerlikli derňemek-hä beýlede dursun, hatda ol Magtymgulynyň 31 sany ýoýlan goşgusyndan başga eserlerini Fani ependiniň bilmeýşi ýaly we patdyk-putduk bilenlerine-de düşmeýşi ýaly, bu alymsamak hem Magtymgulynyň ýokarky agzalan temalarda her sözi bütin türkmen halkynyň kalbynda jaý tutan, çuň manyly çeper eserleriniň bardygyny oýlap, seljerip-de bilenok (harakternyý detal, ol hemme ýerde “Magtymgulynyň eseri” diýen sözlemi (söz düzümini) ulanýar. Onuň bilýän zady şahyryň bir-iki oýnam kupletini mysal alyp, onuň, ýagny “awtoryň” özüniň manysyz tassyklamagyna görä, ...Magtymgulynyň dini dünýä we jemgyýete garşy nazaryýe pelsepesini marksizm ylmy taýagy bilen urmakdyr.” O nä ýeser beýle taýak! Dogrudan-da, bu “okumyş adamda” taýakdan başga ýarag hem ýok. Edebi, tankydy, teoretiki taýýarlyk hem ýok. Emma bu-da az: bu awtor

özünüň sandyrawuk eline aljak bolýan “taýagy” bilen öz-özünü urup dursa nätjek! Munuň üstesine-de, onuň aýdan sözlerine diňe bir siňňin seretmek hem bes. “Magtymgulyň dini dünýä we jemgyýete garşy nazariýe pelsepesini...” Bu nä geň zat: Magtymguly hem-ä dini dünýä garşy çykýar hem-de jemgyýete garşy çykýar. “Hormatly awtor”, a siz özüňiz ony buržuazıyanyň ýaragy bolan “arap dininiň pelsepeçisi”, aý, bilmen, “yslam dininiň wagyz-nesihat bölüminiň başlygy” diýýän ýalak-la we şol diniligi üçin-de şahyry “taýak” bilen urjak bolup arrygyny gynaýan ýalak-la! Onsoň hem, o nä jemgyýet?! Mahlasy, leňkebuduňky ýaly, kelebeniň ujuny tapyalmaz ýaly ýitirdiňiz. Bu “tankytçy” beýik şahyra paýyş sözler aýtmak bilen hem kanagatlanman, “özünüň täze bir dünýäni açan trudyny birbada eline aljak okyjylaryň üstünden-de gülýär.”¹⁶⁵

Şeýdip, alym kitapçany taýýarlan Gurban Gulyýewi adalatly tankytlapdyr. Şol ýyllarda “Magtymguly we onuň watançylygy” atlandyrylan kitabyň Magtymgulyň döredijiligini öwrenmekde örän uly ähmiýeti bolýar. Elbetde, kitabyň häzirki döwürde-de ähmiýetini ýitirmändigine kitap bilen doly tanşylandan soň göz ýetirmek bolýar. Akademik Baýmuhammet Garryýewiň 100 ýyllyk ýubileýine bagyşlanylýp çykarylan “Ylma we bilime siňen ömür” atly kitapda, taryh ylymlarynyň doktory Almaz Ýazberdiýewiň alymyň ömri we döredijiligine bagyşlap ýazan oçerki ýerleşdirilipdir. Oçerke şeýle setirler bar: “... zehinli şahyryň döredijiliginiň dürli taraplaryny erjellik bilen öwrenmegi dowam etdirýär. Ol 1947-nji ýylda “Magtymguly – XVIII asyr türkmen edebiyatynyň korifeýi” atly monografiýasyny tamamlýar. Monografiýada beýik şahyryň ýaşan döwri giňden şöhlelendirilýär, şol döwrüň

¹⁶⁵ Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy. A.: Birleşen Türkmen-döwletneşir. 1943, s. 30.

ýazuw edebiýatynyň ýagdaýyna syn berilýär. Magtymgulynyň döredijiliginiň kemala gelmeginde türkmen folklorynyň täsiri görkezilýär.”¹⁶⁶ Biz näçe gözlegde bolsak-da, şu kitaby aýratynlykda tapyp bilmedik. Alymyň işiň öňki sahypalarynda ylmy barlaga çekilen doktorlyk işi bilen bilelikde saklanýan uly bir tom, şol kitap bolsa gerek diýen çaklama döreýär. Sebäbi şol işiň birinji tomunda agzalan maglumatlar berilýär, ol işiň ikinji tomy bolsa alymyň doktorlyk işi bolmaly. Kitap taýýar bolupdyr, ýöne kitap bolup ýaýrapmy ýa-da ýaýramanmy, ol belli däl.

Akademik Baýmuhammet Garryýewiň Magtymguly Pyragynyň döredijiligine bagyşlanan kitaplaryň ýene-de biri 1975-nji ýylda çap edilip, halka hödürlenen “Magtymguly” atly kitabydyr. Kitap “Magtymguly baradaky işlere syn”, “Şahyryň döwri, biografiýasy hakynda”, “Temalaryň baýlygy”, “Çeper forma, çeper dil” atlandyrylan dört bapdan ybarat. Baplar hem öz gezeginde bölümlere bölünen. Awtor kitapda öňki pikirleriniň üstüni ýetirýär. Alymyň mydama täzelikleriň gözleginde bolandygyna, her bir edilen işi, täzelikleri belläp alyp, olaryň üstünde işläp, soňra kitap taýýarlandygyna göz ýetirmek bolýar. Örän köp maglumatlar toplap, Magtymguly hakdaky soňky neşir edilen işler bilen halky tanyşdyrmak maksady bilen kitaby taýýarlandygy, kitaby okanyňda belli bolýar. Alymyň ozalky soýuzyň dürli ýerlerinde bolup, arhiwlerde, kitaphanalarda işläp, Magtymguly Pyragy hakda, şeýle hem, “Görogly” eposy hakda gymmatly maglumatlar ýygnan, nirede nähili kitaplaryň, golýazmalaryň bardygyny örän gowy bilýän, “Alyma amal ýaraşar” diýen nakyla uýýan, bilýänlerini halk köpçüligine ýetirmek maksady bilen hem kitaplary, makalalary yzly-yzyna taýýarlan alym bolandygy hakda gyzykly ýatlamalar bar. Şeýle ýatlamalaryň birine ýüzleneliň! Şahyr, žurnalist

¹⁶⁶ Ylma we bilime siňen ömür. – A., 2014, s. 11.

Nowruz Gurbanmyradowyň halypa alym barada ýatlamasyndan bir parça berýäris: “Baýmuhammet Atalyýewiç Garryýewiň ýolbaşçylygynda ylmy iş ýazyp, dissertasiýa goran Öwlüýäguly Ylýasowyň beren gürrüni ýadymdan çykanok: “...ylmy iş ýazyp başlan döwrümiň yz ýanlarydy. Halypam Moskwada işleýärdi. Her hepdede diýen ýaly hat ýazýardy, ýagdaýlarymy sorýardy. Ylmy işimiň her bölümi bilen gyzyklanýardy. Bir gezek ol maňa: “Işi ahyrlaberipsiň. Indi Leningrada (häzir Sankt-Peterburg) git. Döwlet kitaphanasyna bar-da, işe dahylly maglumatlary ýene-de bir gezek degşirip gör!” diýdi. Maňa iş ýerimden ýigrimi günlük rugsat berdiler. Gitdim Leningrada (häzirki Sankt-Peterburg G.Y.). Baran ýerim dünýäde iň uly hem baý kitaphanalaryň biri bolansoň, gelim-gidimi ýetik eken. Özümiň iş salyşmaly bölümime bardym. “Ine, şu ýerden şeýläk seniň gyzyklanýan bölümiň bolmaly” diýdiler. Men kitaphana iki-üç gün gatnap, gözleýän zadymdan uç-derek tapmadym. Eger wagty şeýle ulansam, onda ýigrimi gün-ä däl, bir aýda-da aljak galam ýokdy. Ol maglumatlary tapansoňam, iş ýetikdi ahyrý! Dördülenji gün ýürege daş baglap, Moskwa – Baýmuhammet Atalyýewiçiň işleýän ýerine – kafedra jaň etdim. “Alym sapakda. Eger juda zerur bolsa, ýene-de on minutdan arakesme, jaň etseňiz bolar” diýdiler. Men aýdyşlary ýaly etdim. Halypa sesimi eşideninden tanady. Görmeli, tanyşmaly bukjalarymdan derek tapmaýanymy, olaryň ýerleşýän ýerini anyklamagy başarmaýandygymy, hatda ony kitaphananyň hünärmenleriniň hem gözläp tapyp bilmeýändiglerini aýtdym. Şonda halypam:

–Hany, eliňe kagyz-galam al-da, belle – diýip, şu aşakdakylary aýtdy. “Eger üýtgetmedik bolsalar” diýip, maňa 920-den başlap, birnäçe bukjanyň belgisini, onuň haýsy gatda, hasy bölümde, haýsy bölümçede, bukjalaryň göwrümüne, reňkine çenli çalt-çaltdan ýazdyrды welin, kitaphanaçy aýal haýran galmakgan

ýaňa doňup galdy. Halypa bilen gürrüniň gutararyna mähetdel, ol meni şol salgy boýunça bukjalaryň saklanýan ýerine alyp bardy. Görsek, halypanyň aýdyşy ýaly, ähli zatlar ýerbe-ýer eken. Şonda Baýmuhammet Atalyýewiçiň şeýle ýatkeşligine men-men diýen hünärmenler hem haýran galdylar. Onsoň ol ýerde şu hili gürrüňler boldy:

– Men ömrümi şu işe bagyş etdim. Ähli zada beletmikäm öýdüp ýördüm welin, siziň ylmy ýolbaşçyňyzyň ýatkeşligine haýran galdym. Aýtsaňyzlaň, ol bu ýerde soňky gezek haçan bolduka?

– 1941–1945-nji ýyllaryň urşundan öň – diýip, anyk aýdyp bilmedim.

– Diýmek, 25 ýyl ozalky gören zady onuň üçin edil düýn, şu gün görülen ýaly-da onda?”¹⁶⁷

Biz şu söhbetdeşligi Baýmuhammet Garryýewiň şeýle ýatkeşdigini, işeňirdigini, ylma tüýs ýüregi bilen berlenligini ýatlamak üçin mysal getirdik. Alym gürrüni edilýän kitabyna soňky ýyllarda toplan täzeliklerini, täzeçe garaýyşlaryny girizipdir. Öňki kitaplarynda aýdanlary barada diňe gysgaça ýatlap geçmek bilen çäklenipdir. Kitabyň “Magtymguly baradaky işlere syn” atly babyndan, biz hem, ozal agzalmadyk işler hakda durup geçmekçidiris.

Awtor kitabyň sözbaşysynda söz ussady Magtymguly hakda söz açyp, şeýle ýazýar: “Magtymgulynyň ady diňe türkmen halkynyň arasynda däl, eýsem, beýik rus halkynyň, özbek, gazak, gyrgyz, azerbaýjan, täjik, tatar we beýleki halklaryň arasynda-da meşhurdyr. Eýran, Owganystan, Türkiýe, Wengriýa, Angliýa ýaly daşary ýurtlarda hem belli bir derejede mälimdir. Şahyryň eserleriniň golýazmalarynyň sanawlarynyň ençemesi we köne neşirleri Türkmenistandan başga Moskwa, Leningrad, Daşkent, Samarkant, Buhara, Almaata, Kazan, Ufa, Stawropol, London,

¹⁶⁷ Ylma we bilime siňen ömür. – A., 2014, s. 55.

Ystambul, Leýpsig ýaly şäherlerde saklanylýar.”¹⁶⁸ Elbetde, alym bularyň şol ýerlerde barlygy hakda özi görüp ýa-da juda anyk maglumatlar esasynda ýazýar. Alym şu şäherleriň barynda bolandyr, maglumatlar toplandyr diýsek ýalňyş bolmasa gerek. Şulary geljekki nesillere duýdurmagy özüne borç hasaplap, ýokarky agzalan şäherlerde Magtymgulynyň golýazmalarynyň hem-de onuň işlerine degişli sanawlaryň gabat gelýändigini hakda maglumat berýär. Alym öz toplan tejribesini nesillere geçirmekçi bolup, şu ýazgylary galdyran bolsa gerek. Elbetde, Beýik Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde dürli dillerden baş çykarýan ýaş alymlar şol ýurtlarda ylmy saparlarda bolup, şahyryň şol ýerleriň arhiwlerinde, kitaphanalarynda saklanýan golýazmalarynyň göçürme nusgalaryny alyp geldiler. Bu babatda alnyp barylýan işler zzygiderli dowam etdirilýär. Häzirki döwürde, şahyryň 300 ýyllyk ýubileýine taýynlyk görülyän günlerde hem alymlar daşary ýurtlarda bolup, şahyryň golýazmalarynyň göçürme nusgalaryny alyp gelýärler.

Görnükli alym dana şahyr Magtymguly Pyragynyň ömrüne we döredijiligine degişli köp maglumatlaryň geljekde tapyljakdygyna ynam bildirip, sözünü dowam etdirip, kitabyň sözbaşysynda şeýle ýazýar: “Beýik şahyryň eserleriniň tematikasy-da dürli-dürlüdür. Ol öz poeziýasynda kän meseleleriň üstünde durup geçýär, köp temalar barada galapyn sagdyn, ideýamazmun, çeperçilik taýdan öz döwri üçin aktual hem peýdaly pikirler ýöredýär. Biz şu kitapda şol temalaryň hemmesini boýdan-başa analiz etmän, diňe iriräklerini, has tipiklerini derňemek bilen çäklenýäris. Sebäbi Magtymguly Pyragynyň aňrsyna-bärisine göz ýetmeýän ägirt baý döredijiligini bir kitapda doly gözden geçirip, olara gutarnykly baha bermek mümkin däl. Bu asylyly iş mundan beýläk hem dowam etdirilmelidir. Şeýle

¹⁶⁸ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 5.

edilse, häzir düýpgöter çözülmelik käbir meseleler (mysal üçin şahyryň ýaşy, durmuşy we ş, m.) hem geljekde anyklaşdyrylar.”¹⁶⁹

Ýurtda belli magtymgulyşynas alymyň sözlerinden çen tutsak, Magtymgulynyň döredijiligini hiç wagt ünsden düşürmeli däldigini ýañzdyandygyna düşünmek bolýar. Biz işiň başky sahypalarynda hem belli alymlaryň şahyryň ýaşy hem durmuşy baradaky maglumatlar hakda iňkise gidendikleri hakda ýatlapdyk. Elbetde, alymyň yzyny dowam etdirijiler onuň ynamyny ödäp, bu işleri dowam etdirdiler. Şeýlelikde, alymlaryň alyp baran gözlegleri netijesinde täze terjimehal ýazgylary peýda boldy.

Alym bu kitabynda-da öz işleýiş usulyna görä, şahyryň ýeke goşgusy çap edilen bolsa hem, şol barada aýratyn gürrüň edýär. Türkmenistan döwleti gurlandan soň, şeýle ilkinji synanyşyklaryň biri hem Magtymgulynyň “Soňudagy” goşgusynyň rusça terjimesiniň neşir edilmegidir. Andreý Globanyň “Песни народов СССР (М., 1935) diýen kitabynda beýleki doganlyk halklaryň şahyrlarynyň hem goşgularyndan nusga alan awtoryň türkmen bölümini kitabyň ilkinji sahypalarynda berip, şol ýerde Magtymgulynyň “Soňudagy” atly goşgusynyň rus dilindäki nusgasynyň ýerleşdirilendigini habar berýär we onuň sowet häkimiýeti ýyllarynda rus diline geçirilen ilkinji nusgadygyny nygtaýar. Ondan soňra alym 1936-njy ýylda G.I.Karpow bilen f. Lebedew tarapyndan taýýarlanylan (“Творчество народов Туркменистана”) atly kitaby neşir edip, onda Türkmenistanda ýaşayan dürli halklardan bolan şahyrlaryň döredijiliginden, folklor eserlerinden nusgalaryň ýerleşdirilendigi, türkmen şahyrlaryndan Magtymgulynyň “Öňi-ardy bilinmez” (“Призыв”) hem-de “Durasyň geler”

¹⁶⁹ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 7.

(“Подруга”) goşgularynyň çap edilendigi hakda durup geçýär.¹⁷⁰

Alym ylmy barlaglaryny yzygiderli (hronologiýa) tertibinde alyp barýar. 1939-njy, 1941 ýylda çap edilen edebi-çeper almanahlarda hem Magtymgulynyň goşgularynyň mynasyp orun eýeländigi barada aýratyn nygtaýar. Aşgabatda çykýan “Солнечный Туркменистан” almanahynyň birinji neşirinde Magtymgulynyň baş goşgusyň hem Ahmet Gürgenliniň şahyr baradaky gysgarak makalasynyň çap edilendigi hakda habar berýär. Alym 1941-nji ýylda neşir edilen almanahda şahyryň Mark Tarlowskiý tarapyndan terjime edilen kyrk çemesi goşgusyň çap edilendigini, terjimelerde käbir kemçilikleriň bolmagyna garamazdan, olaryň ikinji dilde hem belent ýaňlanýandygyny belleýär. 1944-nji ýylda çap edilen almanahda bolsa şahyryň dokuz şygry çap edilýär. Elbetde, bularda hem käbir kemçilikleriň gabat gelýändigi, goşgularyň türkmençe atlarynyň berilmändigi hakda alym belläp geçýär. Emma, şeýlede bolsa, edilen işleriň ähmiýetiniň az dældigi hakda ýatlaýar. Alnyp barlan işler alymyň şahyr baradaky berlen her bir işi yhlas bilen öwrenendigine, kemçiliklerini hem ýüz görmän aýdandygyna güwä geçýän maglumatlardyr.

1941-nji ýylda şahyryň saýlanan goşgularynyň rus dilinde ilkinji gezek çykan neşiri barada alym şeýle ýazýar: “Kitapça P. Skosyrewiň “Türkmen klassyk şahyry Magtymguly” atly makalasy bilen açylýar. Terjimeçi Mark Tarlowskiň ençeme ýerde originaldan daşlaşandygyna garamazdan, (ol hakda biz “Çeper terjime” atly tankydy makala hem ýazypdyk. Seret: “Sowet edebiýaty”, №1 1943), Magtymgulynyň köp şygry rus dilinde hem oňat ýaňlanýar we ýeňil okalýar.”¹⁷¹ Alym şu pikiri aýdanda, käbir kemçilikler bolsa-da, Magtymgulynyň

¹⁷⁰ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s.13.

¹⁷¹ Şol ýerde, s. 15.

döredijiliginiň yzygiderli ýatlanylýp durlandygyny halk köpçüligine ýetirmekçi bolan bolsa gerek. Kemçilikler bolup biler, çünki türkmen bolubam Magtymgulynyň datly setirlerine düşünmek üçin goşgulary oýlanyp okamaly. Sebäbi dana şahyryň her bir setiriniň aňyrsynda uly many-mazmun bar. Elbetde, başga milletiň wekillerine düýpli düşünmek kyn. Alymyň ýazgylaryny okap, beýik şahyryň eserlerinden nusgalaryň ýygy-ýygydan çap edilip durandygyna buýsanjyny aňlamak bolýar.

Alym türkmen edebiyatynyň ösmegi ugrunda köp aladalar eden janypkeş alym A. P. Poseluyewskiniň Magtymgulynyň döredijiligi hakda alyp baran ylmy barlaglary hakda aýratyn giňişleýin durup geçýär. Onuň bir makalasy “Метрика произведений Махтумкули” (“Sowet edebiyaty”, №4–5 1943) diýlip atlandyrylýar. Makala barada alymyň aýdan sözlerine salgylanýarys: “A. P. Poseluyewskiniň makalasy Magtymgulynyň eserleriniň şygyr ölçeginiň metrikasyna degişli ýörite ýazylan iş bolup, onuň ähmiýeti öz-özünden belli. Awtor Magtymgulynyň goşgy-gazallarynyň türkmençe tekstlerinden konkret mysallar alyp, hatda käbir şygyryny (“Boldum imdi”, “Aşyk bolmuşam”, “Seni”) tutuşlygyna getirip, şahyryň ulanan şygyr ölçeglerini analiz edýär. Ol ölçegleriň baý bolup, sillabik-tonik, sillabik-barmak we kwantitativ – aruz metrlerinden ybaratdygyny görkezýär. Eger-de bu gymmatly analizini Magtymgulynyň 1940-njy ýylda çykan kiçijik ýygyndysynyň esasynda däl-de, köpräk çeşmeleriň üstünde ýaýbaňlandyran bolsa, iş has hem şowly çykardy. Şahyryň şygyr ýazmakda ägirt uly ussatlygy okyjylaryň öňünde juda belent dikelip görnerdi.”¹⁷² Elbetde, biz bu barada öň hem ýatlap geçipdik. Ýöne juda zerur temadan ýazylan makala bolandygy üçin alym ol barada ýene giňeldilen mysallar bilen gürrüň berýär.

¹⁷² Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 16.

Alym öz halypasy A.P. Poseluýewskiniň 1944-nji ýylda çap edilen “Рифма в произведениях Махтумжули” atly ýene-de bir kiçijik kitapçasy hakda aýratyn ýatlaýar. Bular, elbetde, alymyň kandidatlyk dissertasiýasyna hem çap edilen monografiýasyna girmedik maglumatlardyr. Alym ylmy iş barada: “Özbaşdak broşýura şekilinde çap edilen bu iş hem A.P. Poseluýewskiniň türkmen sowet filologiýasyna goşan gymmatly goşantlarynyň biridir. Kitapçada şahyryň eserlerindäki rifma (kapyýa) syn edilýär. Magtymgulynyň ölmez-ýitmez eserleri diňe bir ideýa-mazmuny, parasat baýlygy bilen tapawutlanman, eýsem, olar forma, mysal üçin, rifma hem baýdyr. Emma şahyryň aňyrsyna-bärisine göz ýetmeýän edebi mirasynyň bu tarapy A. P. Poseluýewskiden öň hiç bir awtor tarapyndan ýörite derňelmändir. Beýle diýildigi Magtymgulynyň goşgy-gazallarynyň rifmalaşma meselesi düýpgöter çözüldi diýildigi däl, çünki onuň ähli eseri entek doly öwrenilenok. A.P. Poseluýewskiý özüniň bu derňewini şahyryň 1940-njy ýylda çykarylan çaklaňja goşgular ýygyndysy esasynda alyp barypdyr. Eger awtor analizi, iň bolmanda, 1926-njy ýylda ýaýradylan uly diwanynyň üstünde (oňa tankydy göz bilen garap) geçiren bolsady, onda ol has hem köp ylmy netijeler gazanardy”¹⁷³ diýip, alym özüne has bolan edebi tankyt meselesi hakda gürrüň gozgaýar. Alym edebi-tankyt meselesini hiç wagt nazardan salmaýar. Elbetde, edebi-tankyt meselesi hökman gozgalmaly bolsa gerek. Tankydy gapdalyňdan goýmazlygyň, elbetde, uly ähmiýeti bolup biler. Belki, geljekde ýalňşlyklaryň düzedilmegi hakda oýlanylar. Bular barada alymyň pikiri bilen ylalaşmak bolar.

Ondan soň alym rus alymlarynyň Magtymgulynyň döredijiligine bagyşlanan oçerkleri, kitaplary, kitapçalary, her bir makala hakda gyzykly söhbet açýar, olaryň kemter taraplary hakda ýatlaýar, rus alymlarynyň, terjimeçileriniň rus

¹⁷³ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 18.

dilinde çap eden kitaplary dogrusynda gyzykly pikir ýöredýär. L.I.Klimowičiň çapa taýýarlap, neşir etdiren (Seret: “Хрестоматия по литературе народов СССР”, М., 1947) SSSR halklarynyň edebiýatyndan hrestomatiýasynda Magtymgulynyň ýaşayşy, edebi mirasy barada oňat zatlar aýdylýar. Hrestomatiýada Magtymgulynyň bir topar goşgusy wuzlaryň okuwçylary üçin birinji gezek rus dilinde çap edilýär. Munuň özi aýratyn nygtalmaga degişlidir” diýip maglumat berýär.¹⁷⁴ Alym ýene-de rus dilinde çykan ençeme ýygyndylaryň her biri hakda aýratyn söhbet açýar.

Alymyň düýpli tankydy pikirleri 1951-nji ýylda çap edilen filosof alym G. Çaryýewiň taýýarlan “Magtymguly” atlandyrylan kitapçasy hakynda has anyk ýüze çykýar. “Bu broşýurada şahyr barada käbir zatlar aýdylýar. Emma, nebsimiz agyrsa-da, broşýuradaky sitatalaryň birnäçesi ýoýlup alnypdyr” diýip, alym mysallara ýüzlenýär. Käbir goşgularyň gödek üýtgedilendigi alymy tolgundyryar. Awtoryň teoretiki pikirleriniň hem alan mysallaryna bap gelmeýändigini hakda pikir ýöredýär. Ähli kemçilikleriň üstünde durup geçýär, hakykaty beýan edýär. Kitapçany okap, “Beýle nädogry pikirler ýöreder ýaly türkmen alymy diliň çylşyrymly tärleriniň işledilişine düşünmeýän daşary ýurtly alymlardan däl ahyry!” diýen pikir seriňe dolýar. Baýmuhammet Garryýewiň tankydy pikirlerinden ýene birine ýüzleneliň! “Ýene awtoryň Muhammet pygamberi taryplan bolup, yslam dinine hyzmat edýänleri azat pikiriň, bilim almaklygyň gany duşmanlary hökmünde, ikiýüzli ýalançylar we bihepbe nebsewürler hökmünde görüp, Magtymguly rehimsizlik bilen paş edipdir” diýmegi (15s.) hakykata asla dogry gelmeýär. Awtor Magtymgulynyň Muhammet pygambere bagyşlap ýazan ýörite goşgusynyň bardygyny ýada salmaly eken we

¹⁷⁴ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 18.

bu çylşyrymly meselä howaýy däl-de, töwerekleýin garamaly eken”¹⁷⁵ diýip bellemek bilen, çuňňur hakykaty sypaýçylyk bilen áydyp bilenligi aýratyn bellenilmelidir. Alnyp barlan işlere berlen synlaryň hemmesinde alym durmuş hakykatyny ýüz görmän, örän dogry belleýär. Bu ýagdaý akademik Baýmuhammet Garryýewe häsiýetli aýratynlykdyr. Bu bellikleri ýazyp, açykdan-açyk aýtmagy hem her kim başaryp bilmeýse gerek. Beýle bellikleri aýtmak üçin hem, her bir ylmy barlaga çekilen işi düýpli öwrenmeli, alymyň synlaryny okap, onuň her bir çykan kitaba, makala aýratyn üns berendigini, yhlas bilen öwrenendigini duýmak bolýar. Magtymgulynyň, onuň gözel poeziýasynyň goragynda bolmak alymyň mydamalyk maksady.

Görnüki alym synda 1948–1950-nji ýyllardan kitabyň neşir edilen döwürlerine çenli Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmeklige bagyşlanan işleriň hiç birini ünsden düşürmändir. Hatda sowet ýyllarynda Türkmenistandan başga ýerlerde neşir edilen Magtymgulynyň ýygyndylary hakda hem ýeterlik maglumat berýär. Şolardan biri hakda durup geçeliň! “Mahtumkuli (J.Şaripow tarjiması. Toşkent, 1958). Sowet döwründe Özbekistanda çykarylan bu kitap Magtymgulynyň bir tomluklarynyň iň saldamlysy, iň şowly terjimesidir. Akademiýanyň neşiratynda amala aşyrylan uly ýygindy Magtymgulynyň galapyn eserlerini öz içine alýar. Kitabyň sahap-kagyz we gaýry tehniki taraplary-da öwülmäge mynasyp. Emma aýry-aýry eserler özbekçä geçirilende. ýalňyşlyklara we nätakyklyklara ýol berlipdir. Beýle ýagdaý söz we sözlemleriň manysynyň bozulmagyna, şygyr setirleriniň rifmalarynyň gowşamagyna getiripdir”¹⁷⁶ diýip, özbek dilinden gowy baş çykarýan alym mysallara ýüzlenip, ýalňyş giden sözleri anyk görkezýär. Magtymguly Pyragynyň 225 (öňki terjimehaly

¹⁷⁵ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 21.

¹⁷⁶ Şol ýerde, s. 23.

boýunça) ýyllygyna bagyşlanan kitaplaryň, kitapçalaryň we makalalaryň kân çap edilýän döwründe alym hemmesini öwrenip, syn bermegiň aladasynda bolupdyr.

Türkmen döwlet uniwersitetiniň çapa taýýarlan (1959) makalalar ýygyndysy hakda hem alym aýratyn durup geçýär, her bir makalany ylmy barlaga çekip, kemçilikli we üstünlikli taraplaryny ýüze çykarýar. 1960-njy ýylda TSSR Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Edebiýat institutynyň neşir eden makalalar ýygyndysynyň dördünji goýberlişinde dürli makalalar bilen birlikde Magtymguly Pyragynyň döredijiligine bagyşlanan makalalar hem ýerleşdirilipdir. Alym ýygynyda ýerleşdirilen Magtymguly hakdaky makalalaryň barysynyň üstünde durup geçýär. Biz diňe Baýmuhammet Garryýewiň görnükli alym Zylyha Muhammedowanyň “Magtymgulynyň “Gözel sen” aýdymy hakda” atly makalasyna beren ylmy seljermesi dogrusynda durup geçmekçi. Alymyň käbir pikirlerine salgylanýarys: “Adyndan hem belli bolşy ýaly, bu ýerde Magtymgulynyň diňe bir goşgusy – “Gözel seni” filologik taýdan oňat derňelipdir. Awtor özüniň analizini degişli çeşmeler we iki dilde – original hem rus dili – alnan hakyky maglumatlaryň üstünde ýaýbaňlandyrypdyr. Olarda dürli golýazma-ýazgylarda tapylýan wariantlaryň bolmagy, üýtgeşiğräk gelýän setirleriň deňeşdirilip alynmagy makalanyň gymmatyny artdyrýar. Mysal üçin, awtor esas edip ulanan: – Gün hanjary gökden ýere inende – tekstiniň – Gün hanjary gökden ýere uranda – Gün hanjary gökden ýere degende – wariantlarynyň hem bardygyny görkezýär we olaryň haýsy golýazmada şeýledigini hem belleýär.”¹⁷⁷

Alymlar Ene Gajarowanyň Aşgabatda we Zylyha Muhammedowanyň Leningrada saklanýan Magtymgulynyň golýazmalaryny ähli tarapdan barlap, ýazgy geçirişleri hakdaky

¹⁷⁷ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 32.

makalalary alymyň göwnünden turupdyr. Ýygyndyda iki makala yzly-yzyna ýerleşdirilipdir. Alym bu makalalar hakda şeýle ýazýar: “Eger-de Z. B. Muhammedowa we E. Gajarowa bu oňat hyzmatlaryny has doly möçberde dowam etdirip, türkmen edebiýatyna, şol sanda Magtymgula degişli golýazmalary uçdantutma ýazyp tamamlasalar, onda tapylgysyz iş bolardy. Şeýle hem, kitapça şekilinde aýratyn ýaýradylmaga bütinleý mynasyp. Umuman, biri-biriniň ýanynda ýerleşdirilen bu makala öňküsiniň üstüni ýetirýär. Awtor Z. B. Muhammedowa Leningradda saklanýan türkmen golýazmalarynyň, hususanda, Magtymgula degişli golýazma-spisoklaryň (ýazgylaryň) baý kolleksiyasyny yzygider ýazyp görkezýär”¹⁷⁸ diýip, alym Magtymguly hakda alnyp barylýan gowy işlere uly baha berýär.

Alym 1960-njy ýylda A. Meredow hem P. Kiçigulow tarapyndan taýýarlanan makalalar ýygyndysyndaky her bir makala dogrusynda aýratyn durup geçýär. “Zer gadyryny zergär biler” diýlişi ýaly, bütin manyly ömrüni dana şahyr Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwrenmäge bagyşlan akademik Baýmuhammet Garryýewiň beýik şahyr barada del, göwne ýakymly pikirler aýdylsa, çaga ýaly begenendigini, buýsanýandygyny onuň ýazýan sözlerinden duýmak bolýar. Kitapdan şeýle mysala salgylanýarys: “Ýubileý mynasybetli çykarylan kitaplaryň biri-de “Махтумкули. Сборник статей о жизни и творчестве поэта” (Ашхабад, 1960) diýen ýygyndydyr. A. Meredow bilen P. Kiçigulow tarapyndan çapa taýýarlanan bu ýygyndyda Magtymgula bagyşlanan bir topar makala çap edilipdir. Käbirleri bolsa, ozal, ýagny, esasan, soňky 20–25 ýyl içinde neşir edilip, köpçüligе ýaýradylypdyr.”¹⁷⁹ Soňra alym ýygyndyda ýerleşdirilen A. Wozroždenow,

¹⁷⁸ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 34.

¹⁷⁹ Şol ýerde, s. 42.

G. Karpow, I.Sosonkin, P.Skosyrew ýaly birnäçe rus ýazyjydyr alymlarynyň makalalarynyň üstünde durup geçmek bilen, olaryň goýberen kemçilikleri hakda hem ýatlaýar.

Akademik Baýmuhammet Garryýewiň agzap geçen işleri örän kän, olaryň hemmesi hakda gürrüň etmek mümkin hem däl. Ýene bir makalasy G. Çaryýewiň “Magtymgulynyň gumanizmi” atly makalasydyr. Makala Magtymguly adyndaky Edebiyat institutynyň işleriniň, V (A., 1961, s. 139–149) goýberlişinde ýerleşdirilipdir. Makalanyň awtorynyň şahyr barada käbir batyrgaý pikirleri aýdýanlygyna garamazdan, käbir howaýy kesgitlemelere hem ýol berendigi hakdaky pikirini alym şeýle ýüze çykarýar: “Magtymguly döredilen ähli zatlaryň, Günüň we älemiň, daglaryň hem-de düzleriň, deňizleriň we derýalaryň, ösümlükleriň hem-de haýwanlaryň, howanyň we oduň, suwuň hem-de ýeriň, ýylyň pasyllarynyň we ş.m. hemmesiniň tebigatyň bütin ajaýyplyklarynyň, onuň egsilmez baýlyklarynyň we nygmatlarynyň ählisiniň wezipesi hem-de düýp manysy adama we onuň eşretine hyzmat etmektir diýip belleýär” (143 s.). Hakykata dogry gelmeýän we örän uzaga alyp barýan beýle giň jümleler nämä gerek? Eýsem, Magtymguly barada bu zeyilli pöwheden belent kesgitlemeler aýtmanyňda hem, ol şol geniallygynda galýar ahyry.”¹⁸⁰

Biz şu mysal alnan setirlerden hem görnükli alymyň “ýüz görüp, gapyrga syrmaýandygyna” göz ýetirýäris. Ol ýagşam bolsa, ýamanam bolsa, hakykaty göni aýtmakdan çekinmeýär, zehinlileriň zehinine uly baha bermegi başarýar. Alym 1961-nji ýylda Çarjewde (häzir Türkmenabat) çap bolup çykan Magtymgulynyň 225 ýyllyk ýubileýine bagyşlanan makalalar ýygyndysy hakda hem aýratyn durup geçýär. Ýygindyda ýerleşdirilen G.Çaryýewiň “Magtymguly – akyldar” atly makalasynyň

¹⁸⁰ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 48.

(5–30 s.) başga bir ýygyndyda “Magtymgulynyň jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlary” ady bilen çap edilendigini, öň gürrüň edilendigi üçin ol hakda söhbet açmagyň hem hajatynyň ýokdugy hakda nygtaýar-da, ýygyndyda ýerleşdirilen beýleki makalalar dogrusynda ýatlaýar. Ol makalalaryň biri I.P.Pankowyň “Прогрессивные люди России о Махтумкули” atly makalasydyr. Alym bu makala barada tankydy pikirler bilen şeýle ýazýar: “Esli ýyl Çärjewde işlän bu taryhçy dosentiň ýubileý döwürlerinde pursatdan peýdalanylýp, ýokarky temada bir topar ýalan-ýaşryk zatlar ýazandygy soňra aýyl-saýyl edildi (biz oňa başda hem uly münkürlük bilen garaýardyk). I.P.Pankowyň bu meseledäki pyrryllagy klassyklaryň edebi mirasyny we ş.m. zatlary öwrenmek işinde alymlaryň hakyky arhiw fondlaryna, birinji çeşmelere daýanylýp, päk ýürekli, arassa işlemelidiklerini, edebi-folklor ylmynda awtoritete kowalaşyp, esassyz, jogapkärsiz pikirler köre-körlük bilen güp ynanmaly dældiklerini pugta ýada salýar. Diýmek, diňe bir Magtymgulynyň döredijiligini, ol hakda ýazylan zatlary alsak-da, entek şolary anyklamakda aýyl-saýyl edip, obýektiw baha bermekde hem çylşyrymly köp işleriň alnyp barylmaladygyny bu waka mese-mälim görkezýär.”¹⁸¹

Aýdylan pikirler alymyň çuňňur hakykaty gönüden-göni aýdyp bilendigine şaýatlyk edýär. I.P.Pankowyň ýalan-ýaşryk zatlary ýazandygyny akademik aýdyň, anyk mysallara ýüzlenip, subut etmegiň hötdesinden gelipdir. Ýazgylar alymyň ylmy garaýyşlaryny diňe anyk delillere esaslanyp, göwnemakul, kämil ýagdaýda hödürändigini, ylym dünýäsine gadam basanlaryň hem hemmesiniň şeýle bolmagyny isländigini aňladýar. Alymyň garaýşyna görä, ylym dünýäsi arassa, halal bolmaly. Ýalan-ýaşryk zatlar bilen ylmy bulaşdyrmak bolmaz. Alym tankydy pikirlerini açykdan-açyk aýdyp, adalatly pikir

¹⁸¹ Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 44.

ýöredipdir. Şular ýaly aýdyn pikirler onuň tutuş ylmy mirasynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Agzalyp geçilmeli işleriň ýene-de biri filologiýa ylymlarynyň doktory Seýit Garryýewiň “Türkmen edebiýatynyň sowet Gündogary halklarynyň edebiýatlary bilen özara gatnaşygynyň taryhyndan” (A.:1967) atly kitabydyr. Baýmuhammet Garryýew monografiýanyň ýeke-täk Magtymgulynyň döredijiigine bagyşlanmasa-da, “Magtymguly we Gündogar halklarynyň edebiýaty”, “Magtymguly we garagalpak edebiýaty”, “Türkmen-özbek edebiýatларыnyň özara baglanyşygy we Magtymguly”, şeýle hem, “Türkmen-azerbaýjan edebiýatларыnyň özara baglanyşygy we Magtymguly” atly baplarynda şahyr hakda degerli maglumatlaryň berlendigi hakda aýratyn durup geçýär. Alym Magtymgulynyň döredijiligi barada alnyp barlan işler beren synyny hut özüniň eden işleri dogrusyndaky maglumatlar bilen jemleýär. Bu ýerde şeýle maglumatlaryň berilmegi alymyň işleriniň sanawy taýýarlanylanda hem iňňän ähmiýetlidir. Umuman, bu bölümde alym haýsydyr bir ähmiýetli pikirleri orta oklap biljek kiçijik bir makalada bolsa ünsden düşürmändir. Şol döwürde ýazylan ähli işler barada tankydy nazar bilen seredip, düýpli pikirler ýöredip, göwnejaý baha beripdir.

Kitabyň “Şahyryň döwri, biografiýasy hakynda” atly babynda öňki işlerinde öňe sürülen garaýyşlaryny has çuňdan işläp, täze-täze edebiýatlar bilen baýlaşdyrypdyr. Alymyň bölümi ýazmak üçin juda köp taryhy kitaplary öwrenendigine ylmy işi okap, göz ýetirmek bolýar. Magtymgulynyň her bir iki setir şygrynyň aňyrsynda uly taryhy wakalaryň ýatandygyny dürli edebiýatlardaky pikirler bilen baglanyşdyryp, düýpli deliller bilen öňe sürýän pikirlerini delillendirýär. Pikirleriniň dogrudygyny subut etmek üçin alym, elbetde, juda köp zähmet çekmeli bolupdyr. Alym Magtymguly Pyragynyň döredijiligi

hakda ylmy işler, makalalar ýazanda, öňde hem ýatlap geçişimiz ýaly, her bir sözünüň dogrulygyny subut etmek üçin juda köp okamaly bolýardy, has işeňňir bolaýmasaň, bu işler başartjak işler däldi. Şahyryň goşgularyna seljerme bermek üçin, öňi bilen onuň döwrüniň taryhyny öwrenmelidi. Ýyl ýazgylary, dürli taryhy kitaplar gytçylyk edenligi sebäpli, elbetde, dürli ýurtlardan Türkmenistanyň şol wagtky çäklerine gelen syýahatçylaryň, alymlaryň işlerine salgylanmaly bolýardy. Görnükli alym agtarýardy, gözleýärdi, sansyz gözleglerden soň azaby gowuşýardy. Alymyň sözlerine ýüzlenýäris: “Magtymgulynyň döwründäki türkmenleriň içki, ykdysady gurluşlaryny, şol wagtky jemgyýetiň synpy aragatnaşyklaryny görkezýän ynamdar çeşmeler ýok. Iň gowy diýenimizde, ol döwür jemgyýetiniň sosial-ykdysady durmuşyna degişli bizde käbir arhiw maglumatlary we metbugatda çap edilen kem-käs ýatlamalar bar. Arhiw maglumatlarynyň galabasy-da Hywa hanlygy hakynda bolup, ol ýerdäki türkmen taýpalarynyň durmuşyny öwrenmek üçin diňe epizodik maglumatlar berýär. Oturymly türkmenleriň arasyndaky ýerden peýdalanmak düzgüni Magtymgulynyň döwründe iki hili bolupdyr. Sanaşyk düzgüni we mülkiýa düzgüni. Maglumatlary tapmak üçin alym Hywa, Buhara arhiwlerinde işlemeli bolupdyr. Ol maglumatlary W.W. Rusinowyň Daşkentde çap edilen (1918) “Водоземельная община у туркмен” atly kitabyndan alypdyr. Çünki biziň geçmişimizde beýle ýazgylar edilmändir. Onsoň halypa alym sözüni dowam edip, şol düzgünler barada düşünje berýär: “Sanaşyk düzgüninde ýer-suw köpçüligiň elinde bolup, ol her ýylda ýañadan paýlanylýar eken. Sanaşyk bije atmak usuly bilen ýöredilipdir...Sanaşyk düzgüni gadymdan gelýän urugçylyk gurluşynyň galyndysy bolup, ol ýerleri taýpa-köpçülik bolup işlemekden gelip çykypdyr.... Sanaşyk

düzgüniniň bir durşunda durman üýtgändigini görkezýän faktyň biri, ýer-suwuň hemme adama berilmän, diňe aýally-öýli adamlara paýlanyp ugramagydyr.”¹⁸² Elbetde, bu bir ýeke mysal, alym şol döwri doly öwrenip, ýagdaýlaryň Magtymgulynyň döredijiligine siňişi hakda düýpli ylmy seljerme geçirýär. Ine, halypa alymyň işleýiş usuly şeýle ýaýbaňlanýar. Magtymguly bilen baglanyşykly haýsy ugurlaryndan işlese-de, pikirlerini delillendirmän işlänok.

Elbetde, şeýle agyr işde zähmetsöýerlik, erjellik hem gerekdi. Onuň juda zähmetsöýerligi dogrusyndaky ýatlamalar hem iňňän täsirli. Çünki bular onuň işleýiş usulyny gören adamlaryň ýatlamalary. Filologiýa ylmlarynyň kandidaty Sary Durdyýewiň ýatlamasyndan bir parça almak bilen biz akademik Baýmuhammet Garryýewiň işleýiş usulyny göz önüne getirip bileris. “Ol wagtlar Baýmuhammet Atalyýewiç Moskwada işleýärdi” diýip, Sary aga gürrüňe başlapdy. Menem döredijilik sapary bilen ol ýere barypdym. Ine, bir gün okalgada gabat geldi-de: “Bo-how, hany ýör, agşam öýe gideli. Şol ýerde bolarsyň, işlärsiň, arasynda gümür-ýamyr ederis” diýip, meni alyp gitdi. Moskwanyň etegindäki bir howluda ýaşaýar eken. Uly howly. Bir topar otagy bar. Asudalyk. İşlemäge hemme mümkinçilik bar. Agşamlyk edindik. Az-kem dynç aldyk. Soň işläp başladyk. Maňa-da işlemäge ýer görkezdi. Halypa uzyn gije işleýärdi. Giň otagyň içinde dürli kitaplar, ýandepderçeler, dürli ýazgyly kagyplar sergi bolup ýatyrdy. Ol wagtal-wagtal olara seredýärdi, agdaryşdyrýardy, bellikler edýärdi. Öýüň ortarasynda bir hamyr jam doly suw durdy. Sähel gözleri bürlüp ugrasa, şol suwa ýüzüni-gözünü ýuwardy, “öwhülläp” süpürnerdi. Ýene-de ýazyp başlardy. Gije ýarymdan agyberende, beýleki jaýa geçerdi. Ol ýerde-de edil şonuň ýaly ýagdaýdy. Her otagda, ýöne başga-başga ylmy işler ýa-da makala ýazardy. Garaz,

¹⁸² Garryýew B. Magtymguly. – A., 1975, s. 52–53.

ullakan üç otagyň üçüsem onuň iş otagydy. Bir otagda ýadasa, beýlekä geçip ýazardy. “Şeýtsem, ýadamok, ukym hem tutanok, öndümlü hem işleýan” diýip aýdardy. Men hernäçe “Bär-de bol-da, işläber!” diýse-de, halypanyň iş usulyna çydap bilmedim. Ol gaty işeňnirdi, birbada üç sany iş ýazyp oturanyny gördüm. Belki, Hakdan ißen alymlar şeýle bolýandyr.” Görnükli alymyň şeýle işleýşini görmek şu setirleriň awtoryna-da miýesser edipdi. Elbetde, üç işiň biri beýik şahyr Magtymgulynyň döredijiligidi, beýlekisi meşhur “Görogly” eposydy, ýene biri umman ýaly giň hazyna bolan folklor eserleridi.

Alym Magtymgulynyň ýaşan döwrüniň taryhyny düýpli öwrenmek üçin maglumatlar toplap oturşyna, baron Bodäniň türkmenler hakdaky ýazgylarynyň üstünden barýar we şeýle ýazýar: “Baron K. Bodäniň ýazyşyna görä, gökleňler Dodurga we Aladagly diýen iki sany dogandan emele gelipdirler. Şeýle-de bolsa, taryhy maglumatlara görä, gökleňler kaýy (gaýy), dodurga ýaly XI–XIII asyrlarda höküm süren seljuk taýpalarynyň galyndysy bolup, olara ozal oklu, gökli diýer ekenler. Gökleň sözi birinji gezek XV–XVI asyrlardan aýdylyp ugrapdyr. Şunlukda, gökleňler ozal (IX–XIII asyrlarda) oguz-seljuk taýpalarynyň sostawyna (düzümine) giripdir. Şol taýpalaryň galyndylary ýigrimi dört taýpa hasap edilip, olardan sekizisi – gaýy, dodurga, baýandyr, awşar (afşar), çowdur (jawuldyr), jibni (çibni), bekdili, garyk (kyrk, kyzyk) taýpalary gökleňleriň arasynda tire hökmünde duş gelýär. Ýene gökleňleriň garnas, gajar, zülkadar, arap, seýit, şyh, ustajyly ýaly taýpalaryň gatnaşygy bilen ýüze çykandygy çak edilýär”¹⁸³ diýip ýazmak bilen, alym özüniň taryhy tarapdan hem taýýarlykly alymdygyny görkezýär, Ýeri gelende, alymyň taryh, geografiýa fakultetlerini hem tamamlap, diplom alandygyny-da ýatlamalydyrys.

¹⁸³ Garryýew B. Magtymguly. – A.: “Ylym”, 1975, s. 57.

Alym şol ýyllarda ýaşan, türkmenler barada ýazgylar galdyran köp sanly özge ýurtly taryhçylaryň taryhy kitaplary bilen taňyp, olaryň pikirlerini okyjylara ýetirip, gymmatly taryhy maglumatlar berip, Magtymgulynyň ýaşan döwrüniň kynçylyklaryny beýan edip, Magtymgulynyň her goşgusynyň şol ýyllaryň taryhy ýazgylarydygyny mysallar arkaly doly subut edýär. Beýik şahyryň terjimehaly hakda söz açanda alym Magtymgulynyň gezende bolandygy, köp ýurtlara aýlanandygy dogrusynda onuň öz goşgulary arkaly düşünje berýär.

“Temalarynyň baýlygy” atly babynda halypa alym Magtymgulynyň durmuşyň dürli ugurlaryndan söz açandygyny, onuň her bir setiriniň özüne uly manylary siňdirendigi hakda düýpli ylmy garaýyşly gürrüň berýär.

Kitabyň “Çeper forma, çeper dil” atlandyrylan babynda alym özüniň doktorlyk dissertasiýasynda söhbet açan setirlerini, bentlerini has çuňdan, giňişleýin işläp, şahyryň gözəl poeziýasy, ulanan çeperçilik serişdeleri, onuň goşgy düzlüş formalaryny ýerlikli ulanyşy dogrusynda halka düşnükli bolan sada dilde beýan edýär. Alym pikirleriniň halk köpçüligine düşnükli bolmagy ugrunda aladalanýar. Ol çylşyrymly ylmy stil gözläbem duranok, çünki alym her bir ýazan kitabyna halkyň düşünmegini isläp, sada düşnükli dilde Magtymgulyny köpçülige tanatmaklyga çalyşýar. Alym türkmen halkynyň öz akyldar oglunyň her bir gymmatly setirlerine düýpli düşünmegini isläp, şeýle sada stili saýlaýar. Bu hem alymyň özboluşly döredijilik aýratynlygy, ylymda galdyran öz ýoly. Elbetde, külli türkmen halkyny Magtymgulynyň gyzyladan gymmatly setirleri bilen ilkinji gezek tanyşdyranlar hem ylmy işiň başky sahypalarynda giňişleýin gürrüň edilen ýazyjy Berdi Kerbabaýew, alymlar Ahmet Ahundow Gürgenli, Mäti Kösäýew, Baýmuhammet Garryýew dagylardyr. Şularyň öndürijilikli zähmeti bolmadyk

bolsa, türkmen halky beýle çalt depginlerde şahyryň döredijiligi bilen tanşyp bilmezdi. Akademik Baýmuhammet Garryýew hakda aýdylanda bolsa dünýä halklarynyň dillerine edilen terjimeleriň hiliniň gowulaşmagynda hem alymyň uly hyzmatynyň bolandygyny unutmaly däldiris. Ol terjimeçilerden hiç wagt maslahatlaryny gaýgyрмаýardy.

Akademik Baýmuhammet Garryýew ençeme makalalary hem ussat şahyryň döredijiligini öwrenmeklige bagyşlaýar. Ýnha, biziň elimizde alymyň ýaşlyk ýyllarynda, 1945-nji ýylda “SSSR YA-nyň Türkmenistan filialynyň habarlary” žurnalynyň sanlarynda çap edilen “Magtymgulynyň döredijiligi baradaky elýazmalar” atly makalasy, makala has täsirli, özüne çekiji. Makalada şahyryň üç sany elýazmasy hakda söhbet açylýar. Elýazmalaryň saklanylyş derejesi, nähili kagyza ýazylanlygy, göçürilen senesi hakda alym ýerlikli gürrüň berýär.¹⁸⁴ Makalany okap, şol üç elýazma hakda doly maglumat almak bolýar. Alym ýaşlygyna, entek tejribesiniň azlygyna garamazdan, baryp şol ýyllarda hem şeýle düýpli makala ýazyp bilipdir. Makalanyň başynda birinji makala diýlip görkezilip, onda birinji elýazma barada gürrüň edilýär. Makala umumy giriş sözi bilen başlanýar: “SSSR Ylymlar akademiýasynyň Türkmenistan filialynyň Taryh, Dil we edebiýat institutynyň (ozalky Dil we edebiýat institutynyň) we Magtymgulynyň TSSR HKS ýanynda 1940-njy ýylda guralan Respublikan Ýubileý komitetiniň işeňnirligi, uly güýç sarp etmegi bilen ýygňalan, Magtymguly Pyragynyň ömür we döredijiligine degişli gaty köp gymmatly maglumatlaryň, elýazmalaryň (has dogrusy – nusgadan göçürilen elýazma-spisoklaryň, çünki Magtymgulynyň öz eli bilen ýazylan awtografy heniz hiç ýerden tapylan däldir) we oňa degişli dürli ýazgylaryň sany yüz çemesi bolup, olar SSSR YATF-yň Taryh, dil we edebiýat institutynyň elýazmalar fondunda saklanýar.

¹⁸⁴ SSSR YA-nyň Türkmenistan filialynyň habarlary” ž. 1945, № 5–6, s., 16.

Magtymgulynyň elýazmalary filologik ylmynda şu wagta çenli ýazylyp görkezilmedi. Bu babatda Magtymgulynyň elýazmalarynyň diňe bir umumy spisogy bardyr (B.A. Garryýew. Magtymguly we onuň watançylygy, Aşgabat, 1943, s.116–122). Magtymgulynyň elýazmalaryny ýazyp görkezmegiň zerurdygyny nazara alyp, onuň elýazmalarından häzirlilikçe üç sany has doly we ynamdar elýazmasyny ýazyp görkezmegi makul tapdyk. Ol elýazmalar SSSR YATF-yň Taryh, dil we edebiyat institutynyň elýazmalar fondunda 347, 387 we 1052 inwentar nomerlerinde ýerleşendir”¹⁸⁵ diýip, alym elýazmanyň ýazylyşy, kagyzlarynyň ýagdaýy, sahypa sany, haýsy elipbiýde ýazylanlygy hakda gymmatly maglumatlar berýär. Kim tarapyndan göçürilipdir. Alym elýazmada Magtymgulynyň goşgularyndan başga käbir şahyrlaryň goşgularynyň hem bardygy hakda aýratyn durup geçýär, olaryň atlaryny berýär. Ýöne tutuşlygyna alnanda Magtymgulynyň diwanydygy hakda ýörite nygtaýar. Soňra alym ikinji elýazma hakda hem giňişleýin durup geçip, ýeterlik maglumat berýär. Alymyň ak ýürekden zähmet çekip, ýazmaly zatlaryň barysyny ýazandygyny makalany okap duýmak bolýar.

Üçünji 1052-nji belgili bukjada saklanýan golýazma barada hem alym ýeterlik maglumat berýär. Düşündirişiň käbir setirlerine salgylanýarys: “Diwan bugdaýdan edilen el syýasy bilen we ýüwüş galam bilen ýazylypdyr. Elýazmanyň awtory Magtymguly Pyragy. Elýazmada Magtymgulynyň 213 sany şygry bar (iň birinji şygry doly bolman, bölekdir). Elýazmanyň ýazylan senesi 1198-nji hijri ýyly, ýagny 1779-njy milady ýyly bolmaga çemeli, emma ol sene başga syýa bilen goýlupdyr. Şoňa görä ol senäniň dogry bolmazlygy-da mümkindir. Elýazma Magtymgulynyň özi ýaşan wagtynda ýazylan bolsa gerek. Onuň awtograf bolmagy gümanadyr.

¹⁸⁵ SSSR YA-nyň Türkmenistan filialynyň habarlary” ž. 1945, № 5–6, s., 16.

Elýazmany 1941-nji ýylda Magtymguly komitetiniň Esenguly raýonyna giden ekspedisiýasy (ýoldaş Penje Agalyýew) Esenguly posýologyndaky “Junga” atly mesjitden tapyp getirdi.”¹⁸⁶

Alym makalalary ýazanda owadan, göçgünli sözler gözläp oturanok, hakykaty, gözi bilen gören we eşiden zatlaryny ýazýar. Makalany okap, köp zatlary öwrenmek bolýar, Magtymgulyny öwrenmeklige nähili çemeleşmeli, haýsy ugrundan barmaly, golýazmalaryny nähili saklamaly. Mahlasy, görnükli magtymgulyşynas bolup ýetişen, ylymdan ýüküni tutan ussat halypanyň işlerini, makalalaryny okap, Magtymguly barada neneňsi işleriň alnyp barylmaladygyny göz önüne getirmek mümkin. Galyberse-de, awtor golýazmanyň Magtymguly ýaşap ýören wagtynda ýazylan bolmagynyň ahmaldygyna, awtograf bolaýmagynyň mümkindigine hem ünsi gönükdirýär. Mahlasy, alymyň Magtymgulynyň doglan senesi barada ikeriňlenýändigini her bir pikir ýöretmelerinden aňlamak bolýar. Ýöne alymyň özi, uzak bolmadyk, manyly ýaşan ömründe köp çylşyrymly wakalary başdan geçirendigi, şeýle hem, işlemek mümkinçiligi dörände-de, juda köp ugurlarda iş alyp barmaly bolandygy sebäpli, wagt talap edýän işe başlap bilmedik bolara çemeli.

Alymyň 1950-nji ýylda ýazan Pyragynyň döredijiligine bagyşlanan iki makalasy “SSSR YA-nyň Türkmenistan filialynyň habarlary” žurnalynyň 4–5-nji sanlarynda çap edilýär. Makala “Magtymguly we halk döredijiligi” diýlip atlandyrylýar. Baýmuhammet Garryýew birinji makalasyň giriş sözlerinde folklor eserlerini ýazyjy-şahyrlaryň dürli maksatlar üçin ulanýandyklary dogrusynda söz açyp, gürrüňini Magtymgulynyň folklordan täsirlenişine syrykdyryp, şahyryň eserleriniň gözbaşynyň folklordan gaýdýandygy, folklor bilen aýrylmaz baglanyşyklydygy, onuň halk durmuşyna beletligi

¹⁸⁶ SSSR YA-nyň Türkmenistan filialynyň habarlary” ž. 1945, № 5–6, s. 20.

hakda söhbet açýar we şeýle ýazýar: “Eger biz folklory halkyň psihologiýasy bilen tanyş bolmakdan ötri öwrenýän bolsak, dürli döwür şahyr-ýazyjylary folklordan üýtgeşiğräk maksat bilen hem haýyrlanypdyrlar. Magtymguly kimin söz ussatlary halkyň agyzdan-agza aýdyp gelýän hekaýat-legendalaryna, erteki-rowaýatlaryna, nakyl-matallaryna, çeper obrazly meňzermelerine ýüzlenmek arkaly özleriniň döreden eserlerini ol halkyň ruhuna, onuň psihologiýa-däplerine dogry getiripdirler, ol halka düşnükli röwüşde düzüpdirlär. Emma eserleri ile düşnükli etmek diňe folklordan peýdalanmak ýoly bilen amala aşyrylmandyr, has güýçli derejede eseriň ideýasynyň oňaly bolmagy bilen, hiliň gyzel, aýdyň bolmagy bilen ýetilýändir. Esasy mesele – eserleriň mazmun-ideýasy zähmetkeş halkyň öz döwürdeş şahyrynyň edýän talaplaryna dogry gelmegidir. Şol hili talaplary başaran, çeper zatlar ýazyp bilýän ýazyjylaryň işi rowaç tapýar. Olaryň at-owazasy halk içinde uly şöhrata eýe bolýar. Şeýle şahyryň gyzel eserleri, gyzel sözleri, öwüt-ündewleri il arasynda belli bir möçberde folklora öwrülýär, folklor hökmünde arkaba-arka dilden-dile geçip gelýär. Ine, şeýle derejä ýetip, dabarasy dag aşan şahyrlarymyzyň birisi Magtymguly Pyragydyr. Aşakda biz onuň folklor bilen bolan aragatnaşygynyň üstünde, ilki bilen şahyryň türkmen folkloryndan başarnykly haýyrlanyşynyň, soňra bolsa onuň öz döreden zatlarynyň folklorlaşyşynyň üstünde aýratyn durup geçeliň!”¹⁸⁷

Şu mysal alnan bölekde alym şahyr barada “dabarasy dag aşan şahyrlarymyzyň birisi” diýen sözleri dile getirýär. Şu sözleri aýtmak bilen alym durmuş hakykatyny açyp görkezýär. Çünki alym Magtymgulynyň döredijiligi boýunça hem kandidatlyk, hem doktorlyk dissertasiýasyny gorap, onuň şan-şöhratynyň dag-deňizleri aşyp, bir ujunyň Angliýadan, ýene bir ujunyň Germaniýadan, Russiýadan, Wengriýadan çykandygy

¹⁸⁷ SSSR YA-nyň Türkmenistan filialynyň habarlary” ž. 1950, № 4, s. 4.

hakda köp edebiyatlar bilen tanşyp, hakykata doly göz ýetirip ýazypdyr. Onuň her bir sözünüň aňyrsynda durmuş hakykaty ýatyr. Şol ýyllarda Baýmuhammet Garryýew folklor äleminiň içinde guwwas kimin ýüzüp, türkmen halkynyň dilewar, dana wekilleriniň uzak asyrlaryň dowamynda döreden gymmatly ruhy mirasyny hem-de Magtymgulynyň pähim-paýhas siňen setirlerini has düýpli öwrenipdir. Ol işi nähili amala aşyrjakdygy, meseläni nähili öwrenjekdigi hakdaky pikirlerini şeýle beýan edýär: “Biz bu ýerde iki zady göz öňünde tutjakdyrys: Birinjiden, Magtymgulynyň döredijiliginiň halkylygyny görkezmek maksady bilen, biz onuň köp eserleriniň ideýasynyň zähmetkeş halkyň pikir-hyýallary bilen deň gelýändigini, iki tarapyň arasyndaky açyk paralleli bellejekdiris. Ikinjiden, Magtymgulynyň bir topar setirleriniň halk içinde atalar sözi hökmünde ulanylýandygyny we onuň köp şygrylarynyň aýdyma öwrülip, bagşylar tarapyndan aýdylýandygyny görkezjekdiris.”¹⁸⁸

Alym şu setirleri ýazmak bilen meseläni çürt-hesik aýdyňlaşdyryp goýýar, sözlerini Magtymgulynyň eserlerinden getirilen mysallar bilen delillendirýär. Şahyryň her bir setiriniň aňyrsynda halk nakyly duran mysallary getirmek bilen, onuň il-ýurt, Watan, deňsizlik, adalatlylyk ýaly meseleler baradaky goşgularyny ylmy-barlaga çekip, Magtymgulynyň halkyň döreden nakyllaryna ýüzlenendigi, öz setirleriniň hem halk nakylyna öwrülip gidendigi hakdaky pikirlerini okyjylara düşnükli äheňde ýetirýär. Köp ýerlerde halk nakylomy ýa-da Magtymgulynyň setirimi, tapawutlandyran ýaly däl, haýsy ön döräpdir. Bu bolsa şahyryň halkyň jümmüşinde bolup, köpçüligiň gynanjyna gynanyp, begenjine begenip, halk bilen bir jan, bir ten bolandygyna, mydama halkyň agysyny aglan beýik şahsyýet

¹⁸⁸ SSSR YA-nyň Türkmenistan filialynyň habarlary” ž. 1950, № 4, s. 4.

bolup öňe çykandygyna, hakyky il adamsy bolandygyna has anyk göz ýetirmäge ýardam berýär. Şeýlelikde, onuň eserlerindäki paýhasly, nakyllaşan sözleri halk nakyllaryndan tapawutlandyryp bolmaýar. Şahyryň döreden paýhas siňen sözleri nakyla öwrülip, hakydalar da ornaşyp galypdyr. Şonuň üçin hem, Magtymguly türkmen halkynyň milli guwanjydyr, beýik akyldarydyr, dana şahyrydyr, öwüt-ündew berijisidir, kyn gününde goldawçysydyr. Elbetde, diňe şeýle adamlar şahsyýet derejesine ýetip biler. Magtymgulynyň il adamsy bolup ýaşandygy, şirin-şeker, datly setirlerinde il goragçysy bolan goç ýigitleriň beýik terbiýeçisi bolandygy hakda söhbet açan alym şahyryň aşakdaky mysal alynjak setirlerini ýatlaýar, //Sözümi diňlese, bir bilen belke // Myradym – nesihat etmekdir halka // diýen setirleriniň muňa şaýatdygy hakda aýratyn durup geçýär. Alym şahyryň “Baş üstüne” goşgusynyň il içinde nakyl derejesinde ulanylýandygy hakda pikir ýöredýär.

Alymyň ikinji makalasy hem şahyryň döredijiligine bagyşlanyp, makalada türkmenleriň gadymyýetden gözbaş alyp gaýdýan halallyk, ynsanperwerlik, myhmanparazlyk, birek-biregi goldamak, ulyny sylamak, goňsuçylyk gatnaşyklary, durmuşyň dürli meseleleri, şeýle hem, maşgala meselesi hakdaky goşgularynyň käbir setirleriniň ganatly sözlere, nakyllara öwrülip, halk arasynda giňden ýaýrandygy hakda söhbet açylýar. Şahyryň belli-belli şygrylaryna syn berilýär. Alym sözünüň dowamynda “Ýokarda eden synymyz Magtymgulynyň ýazan köp zatlarynyň hem forma, hem ideýa tarapdan halk duýgulary bilen, esasan, deň gelýändigini aýdyň etdi. Bu ýagdaý onuň halk köpçüliginiň içinden çykyp, şol köpçüligiň demi bilen dem alandygyna şaýat bolýar” diýip nygtaýar.¹⁸⁹ Alym ýene-de şahyryň goşgy-

¹⁸⁹ SSSR Ylymlar akademiýasynyň Türkmenistan filialynyň habarlary, 1950, №5, s. 8.

gazallary hakda pikir ýöredip, şeýle ýazýar: “Şahyryň aýdan sözleriniň, ýazan goşgy-gazallarynyň aglabasynyň many tarapdan çuňdugyna, olaryň ýitidigine, hakykatdygyna, gysgadan gözəl düzülişine, formasynyň çeperligine täsin galýarsyň.” diýip, Magtymgulynyň şygryýetiň ägirt uly ussady bolup ýetişmeginde halk döredijilik eserleriniň uly ähmiýetiniň bolandygyny degerli mysallar getirmek arkaly subut edýär. Umuman, makalany okap, halk döredijilik eserleriniň Magtymgulynyň döredijiligine eden täsiri dogrusynda giňişleýin düşünje almak bolýar.

Akademik Baýmuhammet Garryýewiň tä ömrüniň ahryna çenli Magtymgulydan daşlaşmandygy, onuň döredijiliginiň dürli ugurlary hakda makalalar ýazmagyny, kitaplar, kitapçalar çykartmagyny dowam etdirendigi hakda işiň başky sahypalarynda ýatlanylýp geçilipdi. Şol gyzykly, täsirli, ylmy taýdan ähmiýetli makalalaryň biri hem “Magtymguly we epos-dessanlar” atly makaladyr.¹⁹⁰ Kişiniň zähmetine sarpa goýup, kiçijik bir makala şol temadan taýýarlanylýan bolsa hem ýatlap geçýän, soňra öz pikirlerini beýan edip başlaýan alym öz işleýiş usulyna laýyklykda, ilki bilen şu temadan iş eden alymlar hakda maglumat berýär: “Bu meselä degişli ýörite ýazylan derňew işi bolmasa-da, umumy häsiýetdäki ýek-tük makalalary salgy bermek mümkin. Şolardan A. Gowşudow “Magtymguly we halk döredijiligi” diýen makalasynda beýik şahyryň folklor bilen ilteşiginiň bardygyny dogry belleýär we onuň matal, rowaýat žanrlaryndan ýerlikli peýdalanandygyny nygtap, atalar sözünden birnäçe mysal getirýär. P. Kiçigulow “Görogly” eposy we Magtymguly” makalasynda şahyryň “Geçdi diýdiler” goşgusyny alyp, şonuň gahryman Göroglä degişlidigini subut etmäge synanyşýar. Bu synanyşyk gyzykly, belki-de, awtoryň çaklamasy dogry bolup

¹⁹⁰ TSSR YA-nyň Habarlary. (Jemgyýetçilik ylmylary seriýasy), – A., 1973, №4.

çykar. Ýöne weli beýle çylşyrymly meseläni anyklamak üçin aýdylýan pikirleriň, oňa degişli gysgajyk netijeleriň ýeterlik dældigini unutmak bolmaz. B. Mämmetýazow “Magtymguly we dessanlar” diýen çaklaňja makalasynda şahyryň bu žanry bilşini, ony il arasynda çeper dilde propogandirleýşini adalatly belleýär. Biz özümiziň käbir işlerimizde Magtymgulynyň halk döredijiligi bilen bolan arabaglanyşygyna degip geçýäris.”¹⁹¹

Elbetde, alymyň sözlerini okap, onuň edilen az sanly işlerden nägiledigini duýmak bolýar. Alymyň ýoly haýsy ugurdan ýazjak bolsa şony düýpli işlemeli. Ol nähili işlemelidigini kärdeşlerine, şagirtlerine öz göreldesi bilen ýetirmekçi bolup, ýadawsyz zähmet çekipdir. Görşümüz ýaly, ol her bir makala uly iş ýaly çemeleşýär, kemçilikleri sypaýçylyk bilen duýdurýar.

Alymyň şu mysal alnan sözleri üns bilen okalanda, dürli ugurlar barada geljekde aýratyn bir ylmy işiň alnyp barylmanygy hakdaky pikiri ýañzdyýandygyna göz ýetirmek bolýar. Alymyň pikirçe, bular barada, ylmy iş alyp barmak zerurlyk. Alym makalada halk gahrymançylyk we sosial-söýgi dessanlary hakda durlup geçiljekdigini ýañzdyyp, epos-dessanlaryň Magtymgulynyň döredijiligine täsiri hakdaky söhbetlerine başlaýar. Makala akgyňly, ýeňil, şireli, çeper dilde ýazylypdyr. Alymyň peýdalanan edebiýatlaryna göz gezdirip, kiçigöwünli, pespälli alymyň kiçijik makalalara çenli üns bilen okaýandygyny, özi okamasa ynjalmaýandygyny duýmak bolýar. “Görogly” eposy hakda gürrüň etmek üçin Aleksandr Hodzkonyň iňlis dilinde neşir etdiren “Кер-оглу, восточный поэт-наездник” (iňlis dilinde terjime eden S.S.Penn, Tiflis, 1856) atly kitapdan hem peýdalanypdyr.

¹⁹¹ TSSR YA-nyň Habarlary. (Jemgyýetçilik ylymlary seriýasy), – A., 1973, №4, s. 54.

Görnükli alym eposyň Magtymgulynyň döredijiligine täsiri hakda söhbete geçmezden ozal eseriň özbek doganlarymyzyň arasynda hem giňden ýaýranlygy dogrusynda söz açýar, Göroglynyň şahandazlygy, pany dünýäniň gadyryny bilip, şadyýanlykda ýaşandygy, şol bir wagtyň özünde Watan goragyna mydama taýynlygy, batyrllygy, mert, edermen ýigitligi hakda gürrüň açyp, eposyň Magtymgulynyň döredijiligine täsiri hakdaky gürrüňe geçýär: “Gahrymançylyk eposy “Görogly” Magtymgula iň güýçli täsir eden, ylham çeşmesi bolan eserdir, sebäbi ata-babalardan miras gelýän dessandaky watançylyk, mertlik, asyllylyk, çyn sözlülük, ejize kömek etmek, dünýewi durmuş gurmak ýaly oňat ideýalar beýik şahyryň göwnünden turupdyr, onuň gylyk-häsiýetine, şahyrçylyk kesbine hem kuwwatyna bap gelipdir. Magtymguly Görogly ýaly gerçek ýigitleriň bitiren işlerine guwanypdyr, halky, Watany söýmek, batyrlary wasp edip, ýal ýagysy namartlary masgaralamak ýörelgesini XVIII asyryň anyk taryhy şertlerinde esli ösdüripdir. Ony aşakdaky setirler tassyk edýär:

Görogly dek dagdan-daga ugrasam,
Ýa, Reb, habar bilerinmi ýar senden.¹⁹²

Alym “Göroglydaky” ýagşy durmuşy arzuwlaýan gowy ideýalaryň, şeýle hem, watançylyk duýgularynyň Magtymgulynyň döredijiligine güýçli täsir edendigini aýratyn nygtaý, “Göroglynyň” Magtymgulynyň şygryýet dünýäsine täsiri baradaky pikirlerini jemläp, käbir goşgularyny deňeşdirip, bu täsir barada şeýle netijä gelýär: “Göroglyda hem, Magtymgulyda hem gumanistik, yşk-söýgi, dünýewi durmuş arzuwy ýaňlanýan ideýalaryň kybapdaş gelmeği bilen birlikde, olaryň aýry-

¹⁹² TSSR YA-nyň Habarlary. (Jemgyýetçilik ylymlary seriýasy), – A., 1973, №4, s. 54–55.

aýry şygrylary hem setirleri biri-birine gaty ýakyn gelýär. Mysal üçin, “Görogly” eposyndaky “Oýan diýdiler” goşgusy Magtymgulynyň “Turgun diýdilerine” örän çalymdaş. Ýene Jygaly begiň başda agtygy Görogla berýän watançylyk terbiýesi (“Ýalňyz balam, algyn pendim, // Ýurduň terk ediji bolma!) Magtymgulynyň edil şol äheňdäki şygryny (“Gel, könlüm, men saňa nesihat kylaý, // Watany terk edip, gidiji bolma!”) güpbe ýadyňa salýar. Ýene Magtymgulynyň //Ýigidiň myrady atdyr // Atsyz ýigitler arwatdyr” diýmegi-de, “Göroglydaky” //Ýigidiň myrady atdyr //Aty saklamak döwletdir// diýşi bilen sazlaşyp gelýär. Şeýle mysallary ýene dowam etdirip bolardy. Ýöne ýokarda getirilenler türkmenleriň hem ençeme doganlyk halklaryň arasynda gojaman zamanlardan bäri aýdylyp gelýän “Görogly” eposynyň Magtymgula degerli täsir edendigine, ylham çeşmeleriniň biri bolandygyna şübhe goýmaýar.”¹⁹³

“Görogly” eposynyň şahyryň döredijiligine täsiri hakda alym dogry pikir ýöredýär, çünki türkmen we beýleki halklaryň arasynda hem ir zamanlardan bäri bagşylaryň dilinde ýörgünli aýdylyp gelýän, toý-märekeleriň bezegi bolan, hatda daşary döwletlerden gelen myhmanlary hem geň galdyran (Hodzko, Wamberi, Bakulin we ş.m.) Görogly hakdaky aýdymlar, heý-de, Magtymgula täsir etmezmi?! Türkmenlerde ýörgünli häsiýete eýe bolan dessançylyk ýoly, onuň görnükli wekilleri bolan Ata bagşynyň ata-babalary has ir döwürlerde “Göroglynyň” her bir şahasyny halk arasynda aýdyp gelipdirler. Bagşyçylyk sungaty köklerini has gadymy döwürlerden alyp gaýdýar. Elbetde, Magtymguly hem bu zatlardan bihabar bolan däl. Magtymgulynyň döredijiligi bagşyçylyk sungatynyň ösmegine has hem güýçli täsirini ýetiripdir. Bu barada alymlaryň käbirleri

¹⁹³ TSSR YA-nyň Habarlary. (Jemgyýetçilik ylymlary seriýasy), – A., 1973, №4, s. 56.

makalalar ýazyypdyrlar.¹⁹⁴ Umuman, belli alym Baýmuhammet Garryýew şular ýaly makalalary ýazmak bilen geljekki nesillere, ylym bilen meşgullanjyklara köp sanly temalary salgy beripdir.

Alym Magtymgulynyň epos-dessanlary iňňän köp okanlygyny diňe “Söýmüşem seni” goşgusynyň mysalynda hem düýpli düşündirýär. Şahyr goşgynyň her bendinde yşk-söýgi temasyndan ýazylan dessanlaryň gahrymanlarynyň adynyň tutulýandygyny, şular ýaly dessanlaryň barysynyň Magtymgulynyň hakyky ylham çeşmesi bolandygyny ýatlap, şeýle ýazýar: “Türkmenleriň ata-babadan maňzyna ornaşan düşünelere görä, Magtymgulynyň bilmedik zady, okamadyk kitaby bolmanmyş. Şeýle pikire gelmäge onuň aňyrsynabärsine göz ýetmeýän, paýhasa baý poeziýasy belli esas berýär. Ol Gündogar halklarynyň, şol sanda türkmenleriň-de dürli žanrlardaky folklorý we ýazuw edebiýaty bilen aýrylmaz baglanyşykda bolupdyr, şolardan başarjaň ruhlanyppdyr. Şeýle ruhy çeşmeleriň içinde epos-dessanlaryň galapyny özüne mynasyp orun eýeleýär.”¹⁹⁵ Elbetde, şahyryň “Söýmüşem seni” atly goşgusyny okanyňda, ol dessanlary, okamadyk, diňlemedik bolsa beýle goşgynyň döremeginiň mümkin däldigine göz ýetirmek bolýar.

Şygryýet äleminiň ägirt uly ussady derejesine ýeten, kakasy Döwletmämmet Azadynyň görüm-göreldeesine eýeren, galyberse-de, Şirgazy medresesinde okan Magtymgulynyň, hakykatdan-da, bilmedik zady, okamadyk kitaby ýok bolsa gerek. Döwletmämmet mollanyň öýünde dürli kitaplaryň kän bolmagy hem tebigy ýagdaýdyr. Ol alym adam, kitaplaryň öýünde bolaýmaly. Ýagdaýlar barada filologiýa ylymlarynyň doktory

¹⁹⁴ Orazgylýjow Ý. Magtymguly we nusgawy bagşyçylyk sungaty. Kitapdaky makala: Köňül gözgüsi. – A., 2014,

¹⁹⁵ TSSR YA-nyň Habarlary. (Jemgyýetçilik ylymlary seriýasy), – A., 1973, №4. s. 59.

Zylyha Muhammedowanyň makalasynda gürrüň edilendigi barada işiň öňki sahypalarynda aýdylyp geçilipdi. Türkmen halky “Halk aýtsa – galp aýtmaz” diýen nakyly ýönelige döreden däl bolsa gerek. Elbetde, halk gören-eşiden zadyny aýdýar, ýalan zat aýdylsa, ol öz-özünden galyp gidýär, durmuş hakykaty welin, dowam edip, edil folklor eserleri ýaly, hakydalaryda saklanyp, nesillere geçýär. Magtymguly barada-da şeýledir. Ussat şahyryň döredijiligi hakda belli alym Baýmuhammet Garryýew tarapyndan ýazylan makalalaryň ýene-de biri dogrusynda söhbeti dowam etdireliň!

Magtymgulynyň gözəl poeziýasy hakda akademik Baýmuhammet Garryýewiň tä ömri ötýänçä, zygiderli meşgullanyp gelendigine biz metbugat sahypalaryna göz aýlasagam, kitaplary, kitapçalary agtarsagam göz ýetirýäris. Alym ussat şahyra degişli ýeke täzelik tapsa-da, tizlik bilen makala ýazyp, köpçülige ýetirmegiň aladasynda bolupdyr. 1978-nji ýylyň 17-nji maýynda “Edebiýat we sungat” gazetinde alymyň “Magtymgulynyň Londonda saklanýan diwany hakynda” atly makalasy ýerleşdirilipdir. Anyk maglumatlara görä, alym şol ýyllarda Angliýada bolup, gaýdyp gelensoň, şol makalany ýazypdyr. Diwany, görmek, okamak oňa miýesser edipdir, Diwan barada makalada ýeterlik maglumatlar berilýär. Elbetde, alymyň baryp gören arhiwi, kitaphanasy sanardan kändir. Alym Londonda saklanýan diwan hakda ýigriminji ýyllardan bäri köp soraglaryň ýüze çykýandygy hakda aýratyn ýatlaýar. Angliýada saklanýan golýazmanyň haçan, kim tarapyndan tabşyrylandygy hakda maglumatlar ýok. Akademik golýazma wenger alymy Arminiý Wamberi tarapyndan tabşyrylandyr diýip çak edýär. Çünki ol iňlis alymlary bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr, hatda Orta Aziýa ýurtlaryna syýahat edip gelenden soň, Londonda alymlaryň mejlisinde çykyş edipdir. Elbetde, alym ol diwany

okamadyk, görmedik bolsa doly düşünje berip bilmezdi. Alymyň ýazmagyna görä, diwanda 216 goşgy bar, emma olaryň hemmesi Magtymgulynyňky däl, aglabasy Magtymgulynyňky bolsa-da, golýazmada Gaýybynyň, Seýdiniň, Zeliliniň, Zahydynyň, Gul Taganyň, Talybynyň goşgulary bar. Bular, elbetde, türkmen halkynyň söze, şygryýete uly sarpa goýandygyndan, şahyrlaryň goşgularynyň göçürilip ýazylandygyndan habar berýär. Soňra alym Magtymgulynyň birnäçe goşgusy hakda maglumat berýär, “Gollýazmada, elbetde, ýalňyşlyklar hem gabat gelýär” diýip belleýär. Alym hemme ýerde golýazma sözüne derek elýazma diýip ulanýar, şol ýyllarda şeýle diýlen bolmaly.

1977-nji ýylda özi tarapyndan neşire taýýarlanan kitapdaky goşgularyň käbirlerini şol golýazma bilen deňeşdirip görýär. Ol golýazmadaky käbir setirleri deňeşdirip, “Indiki neşirlerde käbir setirleri şu golýazma laýyklyk gowy boljak” diýen pikiri aýdýar. Sözüniň ahyrynda: “Magtymgulynyň bu diwanyny Londondaky muzeýe wenger syýahatçy alymynyň tabşyran bolmagy ähtimaldyr. Çünki ol Orta Aziýadan yzyna gaýdandan soň Londona baryp, şol ýerdäki ylmy jemgyýetiň mejlisinde doklad hem edipdir. Gürrüňini edýän diwanymyzyň stili-de TSSR-iň beýleki arhiw fondlarynda saklanýan elýazma diwanlara ýakyndyr. Häzirikçe ýeterlik maglumatlaryň ýoklugy üçin şu aýdylanlar bilen çäklenmeli bolýarys. Hatda Britan muzeýindäki elýazmalaryň ylmy spisogyny düzen Riçard Riýo hem Magtymgulynyň şu syn edilip geçilýän diwany barada artyk bir nazara alar ýaly maglumaty beýan etmändir” diýip bellän alym Magtymgulyny dürli ugurlardan entekler işlemegiň zerurdygyny, her bir golýazmasy hakda aýratyn ylmy seljermeler alyp barmagyň derwaýysdygyny indiki ýetişjek magtymgulyşynaslara ýatladyp goýýar. Öňe sürülen pikirleriň hemmesi golýazma bilen doly tanşandan soň dörän pikirleridir.

Görnükli alym Magtymgulynyň şahyrana älemini doly açmak üçin öňde uly işleriň durandygyny duýdurýar. Alymyň ýaşan döwründe ýazan Magtymgulynyň döredijiligine bagyşlanan ýüzlerçe makalalarynyň her haýsynyň bir ugurdan ýazylmagynyň hem ýol görkezijilik äheňinde ýazylandygyny duýmak bolýar. Alymyň käbir makalalary hakda ýene-de gürrüňimizi dowam etdirmekçi.

Akademik Baýmuhammet Garryýewiň “Magtymguly – watançy şahyr” hem-de “Magtymguly we bagşylar” atlandyrylan iki makalasy şahyryň 225 ýyllyk ýubileýine bagyşlanylyp neşir edilen “Magtymguly” atlandyrylan makalalar ýygyndysynda ýerleşdirilipdir. Makalalaryň biri bolan “Magtymguly – watançy şahyr” atlandyrylan makala alymyň ýaşlyk ýyllarynda, ýagny 1943-nji ýylda, şu temadan kandidatlyk dissertasiýasyny goran wagtlarynyň yz ýanynda çap edilen makaladyr. Şu tema alym tarapyndan işlenen bolsa-da, täzeçe garaýyşlar bilen häzirki döwürde hem işlemek mümkin. Elbetde, makalalaryň her biriniň temasy hem düýpli ylmy barlaga çekilse, aýratyn bir ylmy iş boljakdygy görünüp dur. Alym şeýle gyssanmaç işläp, oý-pikirlerini halka ýetirmek üçin gysgaça beýan edip, giňişleýin işlemegi geljekki nesillere goýýar. Özi hem, şol döwürde halkyň sowatlylyk derejesine görä, düşnükli, sada dilde halka hödürleýär. Çünki döwür şony talap edýärdi, halk köpçüligine Magtymgulyny ýakyndan tanatmalydy. Ine, şol döwür magtymgulyşynaslarynyň wezipesi şulardan ybaratdy.

Alym watançylyk temasyndan ýazylan makalasynda Magtymgulynyň kalba ornaýan ajaýyp setirlerine düşündiriş berip, halka düşnükli bolmagy üçin sözleriň has ýönekeýlerini, düşnükliilerini saýlap şeýle ýazýar: “Magtymguly giň okyjylar hem diňleýjiler köpçüliginiň hulk-häsiýetine, aň-pikirine, ruh-tebigatyna gürrüňsiz güýçli täsir eden ahlaky eserlerinde adamyň

adamdan parhlydygyny görkezmek üçin we batyr ýigitlerden görelde alyp, namartlary pislelemek üçin, ol iki hili ynsan toparyny, köplenç, biri-biriniň ýanynda deňeşdirip goýýar we örän hakykatçylyk, ussatlyk bilen olaryň nagyşlaryny çekýär.... Gaşyny çytman, janyny aýaman, Watany goraýan, il-halka gulluk edýän we bu asyly işde ajaýp gahrymançylyk görkezýän goç ýigit kim? Onuň ile namys getiren, öwünjeň muhanneden, agzylakgy namartdan tapawudy näme?”¹⁹⁶

Şeýle soraglary keserdip goýan alym dana şahyryň özüniň gymmatly setirleri bilen ýüze çykan soraglara jogap berýär. Elbetde, ýazgylar ýönekeý sözlemler bilen berilýär. Ol döwür alymlarynyň kitaplarynyň, makalalarynyň dili B. Garryýewiň makalalarynyň dili bilen deňeşdirilip göründe, uly tapawudyň bardygyny, olaryň könelişen sözleri kän ulanandygyny görmek bolýar. Ylmy-seljermä çekilen ýazgylar bolsa her bir döwürde-de ähmiýetini ýitirmejek setirler. Esasy zat hem, ýazgylaryň halka düşnükdiliginde, kalba aralaşyp bilýändiginde, häzirkiki döwürde-de ähmiýetini ýitirmändiginde. Şol döwürde Magtymgulyny halka şeýle äheňlerde düşündirmelidi. Görnükli alym şol işiň abraý bilen hötdesinden gelýär.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde goç ýigit baradaky pikirler kän gabat gelýär. Her bir ene-ata öz çagasynyň-oglanjygynyň goç ýigit bolup ýetişmegini isleýär. Goç ýigit nadanlykdan, nebişeňlikden, ogrulykdan, ýalançylykdan, mahlasý, biedepligiň ähli görnüşlerinden daşdaky ilhalar ýigit bolmalydyr. Her bir ata-enäniň arzuwy şeýle ogully bolmakdyr. Şonuň üçin-de, Pyragynyň goç ýigit, ýagny, mert ýigit baradaky ajaýyp nesihat beriji goşgulary hiç haçan gymmatyny ýitirmejek altyn setirlerdir. Watany söýmek, Watan üçin gerek ýerinde janyňy

¹⁹⁶ Magtymguly. Makalalar ýygyndysy. – A., Türkmen döwlet neşirýaty, 1960, s. 47.

bermäge taýyn bolmak goç ýigidiň häsiýetli aýratynlygydyr. Bu ähli döwürde-de şeýle, emma şahyryň ýaşan döwründe has hem zerurdy. Şol döwürdäki taryhy ýagdaýlar sebäpli, akyldaryň goşgularynyň agramly bölegi goç ýigit mertlik-namartlyk, watansöýüjilik babatdaky öwüt-nesihatlar ýugrulandyr.

Mert ogludyr, ile ýazar desterhan,
Dogry söz üstünde berer şirin jan,
Ömrüni ötürer, diýmez bir ýalan,
Jäht eýläp, ýalan söz aýdyjy bolma!¹⁹⁷

Mysal alnan setirler goç ýigitleri terbiýelemekde tüýs edep sapaklary bolup ýaňlanýar. Şahyr “Gidiji bolma” diýen goşgusynda nesihat beriji setirlerine diň salmagy ündeýär:

Men diýdim birniçe pendi-nesihat,
Bilseň nesihatdyr, ýogsa pesihat,
Pesihat bilmegil, barça nesihat,
Ýalgançy sözleri aýdyjy bolma!¹⁹⁸

Alym şahyryň şular ýaly paýhasly setirlerine ýüzlenip, watansöýüjiligiň belent nusgalary hakda düýpli gürrüň edýär. Söz sungatynyň akyldar danasy Pyragy goç ýigit baradaky pikirlerini gaýta-gaýta nygtaýar. Parasatly şahyryň dana setirlerinden ähli edep kadalaryny öwrenip oturmaly. Şahyryň durşy bilen paýhasa öwürülen setirleri şu günki akyldaryň arzuwlan Berkarar döwletiniň ýaşlaryny terbiýelemekde öwüt-ündew çeşmesi bolup hyzmat edýär. Ýene-de ençeme asyrlar geçse-de, Pyragynyň öwüt-ündewe ýugrulan setirleri ynsanlara ýol görkeziji şamçyrag bolmagynda galar.

¹⁹⁷ Magtymguly. – A., 1977, s. 192.

¹⁹⁸ Şol ýerde, s. 193.

Heý-de, ýokarda agzalyp geçilen setirleriň ähmiýeti peselermi?! Ussat şahyryň beýle setirleri sanardan kän. Bu ajaýyp setirler şahyryň ýaşan döwründe güýç-kuwwat, akyl-paýhas, bilim-edep babatda kamillige ýeten, ahlak taýdan terbiýeli, türkmen halkynyň döp-dessurlaryna, ahlak ýörelgelerine belet bolan goç ýigitleri terbiýeläp ýetişdirmekde iňňän uly ähmiýeti bolan setirlerdir. Bu gymmatly setirleriň ähmiýeti hiç döwürde-de egsilenok, ylaýta-da, geçen uruş döwründe uly ähmiýete eýe boldy, ýigitleriň ruhuny belentde saklady, olary ýeňşe ruhlandyrdy.

Makalada alym döwrüň taryhy ýagdaýlary hakda taryhçynyň nukdaýnazaryndan seljerme berip, Magtymgulynyň zamanasynda bolup geçen gozgalaňlar, şol gozgalaňlara şahyryň özüniň gatnaşan bolmagynyň ahmallygy hakdaky pikirlerini goşgulardan mysallara ýüzlenip, subut etmäge çalyşýar. Mert ýigit bolmak üçin nähili häsiýetleri özünde jemlemeli, bu soraglara Magtymgulynyň goç ýigit meselesi gozgalýan şygyrlaryndan jogap tapmagyň mümkindigi baradaky pikirlerini gaýta-gaýta nygtaýar. “Magtymguly türkmen halkyny watançylyk, gahrymançylyk ruhunda terbiýeläp geldi. Onuň mert we namartlary, batyr we muhannesleri häsiýetlendirip, olaryň gowy we erbet taraplaryny biri-birinden tapawutlandyryşlaryny çuň manyly, örän ýiti sözler bilen suratlandyryşy beýik şahyryň Watan, il-halk ugrunda arman-irmän alyp baran asyly işiniň bir bölegidir. Magtymgulynyň söweşe, at-ýarag ulanmaga, duşmany ýeňmäge ökde bolan mert, batyr ýigitleri wasp etmegi giň halk köpçüligi arasynda ol watançylaryň at-abraýyny, şöhratyny öňküden-de beter ýokary göterýär, halk ýüreginde olara gyzgyn söýgi, çaksiz hormat döredýär” diýip, alym aýratyn nygtap düşündirýär.¹⁹⁹

¹⁹⁹ Magtymguly. Makalalar ýygındysy. – A., 1960, s. 41.

Elbetde, giňişleýin ýazylan makala barada gürrüňi dowam etmek mümkin, emma alymyň ikinji makalasy hakda hem söhbet açmagyň zerurlygyny göz önünde tutup, ikinji makala hakdaky söhbete geçýäris. “Magtymguly we bagşylar” diýlip atlandyrylan makalany 1944-nji ýylda ýazypdyr, makala şol döwre görä, sada halk dilinde ýazylan. Makalada türkmen halkynyň bagşylara uly hormat goýşy, bagşylaryň hem şahyrlaryň döredijiligine ýüzlenip, özlerine şygrylary saýlap, aýdym edip aýdyşlary, olaryň, ylaýta-da, Magtymgulynyň döredijiligine ýüzlenişleri hakda gyzykly gürrüň berilýär. Alym Magtymgulynyň şygryrlarynyň, poemalarynyň halk arasynda bagşylaryň dilinde ürc edilip aýdylyşy hakda şeýle ýazýar: “Bagşylar we diňe bagşylar hem däl, hemme halk Magtymgulynyň çaklaň goşgy-gazallaryny özüniň gündelik söýgüli aýdymyna öwürmek bilen, onuň içi gürrüňli birnäçe poemalaryny-da aýdýarlar. Şahyryň eserleriniň içinde “Sözüm bar” we “Kepderi” poemalary örän şöhratlydyr. “Sözüm bar” poemasy gadymy erteki esasynda gurlup, ony häzirkä döwür bagşylarymyzdan änewli Halmyrat bagşy uly joşgun bilen aýdýar. Halmyrat bagşy bu poemany ilkaşamdan oturyp, mazaly gyzyşansoň, daň-säher çaglary aýtmagy gowy görýär. Men onuň bu poemany aýdyşyny (has dogrusy, – sanaşsny, çünki Halmyrat bagşy ony saz bilen aýtman, çeper dilde göçgünli emosiýa bilen sanaýar) birinji gezek 1924-nji ýylda Aşgabat raýon Gökje obasynda eşidipdim.”²⁰⁰ Diýmek, alym bagşsny çagalýk ýyllarynda diňläpdir. Öz bilýänlerini, eşidenlerini halka ýetirmek üçin hem, makalany ýazypdyr. Şeýle hem, Magtymgulyny köp ugurlar boýunça işlemegiň mümkindigini, munuň hem bir ugurdygyny ýatlatmagy-da göz önünde tutan bolsa gerek.

Baýmuhammet Garryýewiň ýene-de bir makalasy “Magtymguly çeper söz barada” atlandyrylyp, 1974-nji ýylyň

²⁰⁰ Magtymguly. Makalalar ýygındysy. – A., 1960, s. 86–87.

12 iýunynda “Mugallymlar gazetinde” “Mugallyma kömek” atly rubrikada çap edilipdir. Makalany ähli mugallymlaryň okandygy şübhesizdir. Mugallymlar hem beýik terbiýeçilerdir, olaryň elinde geljekki nesilleriň hemmesi bilim alýandyr. Diýmek, makalanyň terbiýeçilik täsiri hem uly bolmaly. Alym makalada filosof şahyr Magtymgulynyň çeper söze garaýyşlary hakda degerli mysallar arkaly giňişleýin gürrüň edýär. Makalanyň jemleýji setirlerinde Magtymgulynyň gymmatly sygyrlaryndan mysallar getirip, “Elbetde, dilden dür saçmak ukyby hemmelere eýgertmese-de, onuň şol ýalkymly arzuwy köpüň idealyna dogry gelipdir we zamanadaşlaryna we soňraky nesillere dil, sözleýiş medeniýeti barada oňaly täsir edipdir. Terbiýeçi şahyryň ömürboýy öňünde goýan wezipesi-de öz çeper dili bilen halka hyzmat etmek, watandaşlaryny dürli babatlarda şol sanda dil, sözleýiş medeniýeti barada hem kämil edip ýetişdirmek bolupdyr. Şonuň üçin-de ol:

Magtymguly beýan etgil bileniň,
Özüne kemlik bil, diýmän öleniň,
Taraşlap şaglatgyn, köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar –

–diýip, özüniň gyzyk-kümüş gyryndysy ýaly sözlerini il-halka miras goýup gidipdir. Edebiýatyň, sungatyň ýiti ýaragy bolan ajaýyp dil we söz hem şol mirasyň reňbe-reň öwşün atýan laglymerjenlerindendir. Şol hazyna bilen dumly-duşly tanyş bolmak, ony okuwçy hem okyjylara ýaraşykly ýaýratmak biziň hormatly borjumyzdyr” diýip, akademik Baýmuhammet Garryýew pikirlerini jemläpdir. Görnükli alymyň ömri paýawlaýança yhlas bilen zähmet çeken galamyndan örän kân makalalar

çykypdyr, olaryň haýsy biri hakda söhbet açjagyňy biler ýaly däi. Bulary sanamak üçin alym hakdaky bibliografik görkeziji bilen tanyşmaly. Bellemeli zatlaryň biri-de, makalalaryň juda ähmiýetli meseleleri gozgaýanlygynda. Ýene-de bir bellemeli zat, şu makalalarda gozgalýan meseleleriň her biri boýunça ylmy işler alyp barmak mümkin. Alym her bir makalasynda özüniň diňe gysgaça gürrüň edýändigini, geljekde işlenilmeli meseledigini duýdurýar. Alymyň halk köpçüliginiň aň-bilim derejesini ösdürmek üçin alyp baran işleri möçber taýdan inňän kân, bir adama başardar ýaly däl. Öz döwri üçin örän gymmatly kitaplar, makalalar häzirki döwür üçin hem ähmiýetini ýitirjek işler däl. Watanyň nämedigini ýaş nesillere düşündürmekde Magtymgulynyň we beýleki nusgawy şahyrlaryň poeziýasynyň, halk döredijiliginiň nähili ähmiýetiniň bolandygyny olaryň aňyna siňdirmekde uly alymyň bitiren işleri çäksizdir.

Görnükli alymyň ýene-de bir makalasy “Magtymgulynyň Germaniýada çykarylan diwany” atlandyrylyp, 1977-nji ýylda “Türkmenistanyň halk magaryfy” žurnalynda (№8) mugallymlara gollanma hökmünde çap edilipdir. Makalada alym Germaniýa demokratik respublikasyna guralan topar bilen gitmek miýesser edendigi hakda ýatlaýar. Alym gelensoň, Magtymgulynyň Germaniýada çykan ýygyndysy hakda şeýle ýazýar: “Magtymgulynyň goşgular ýygyndysy häzirki Germaniýa demokratik Respublikasynyň Leýpsig şäherinde türkmen dilinde (arap elipbiýinde) ýanynyň nemesçe terjimesi bilen XIX asyrdaky çap edilen eken. Ol hakda filologiýa ylmynda häzire çenli doly maglumat berilmän gelýärdi.” Soňra alym Magtymgulynyň goşgularyny ýaýratmakda we onuň özi, ýurdy, döwri hakynda her hili makaladyr kitap çykarmakda syýahatçy şarkşynas Wamberiniň hyzmatynyň ägirt uludygy hakda durup

geçýär. Ol gaýduwsyz alymyň elhenç horluklardan, hatda ölüm howpundan-da gorkman, 1863-nji ýylda gizlin (inkognito) halda derwüşlere öýkünip, özünü hiç kime, hatda ýoldaşlaryna-da tanatmazlygy başaryp, Orta Aziýa (Hywa, Buhara) we şol sanda köne Türkmenistana gelendigi, gündiz gürlleşýän ýaşulularyndan bagşy-sazandalaryndan eşiden zadyny gijesine bildirmän bellige alandygy hakda gyzykly gürrüň berýär. Yzyna gaýtjak bolanda bolsa, Magtymgulynyň bir göçürme (elýazma) kitabyny ele salandygy, toplan beýleki maglumatlarynyň esasynda nemes dilinde “Türkmen dili we Magtymgulynyň diwany” (ýygyndysy) atly ylmy iş ýazyp, ýanyna-da şahyryň sygyrlaryny goşup çap edendigi barada aýratyn durup geçýär. Ol gymmatly maglumatlary “Germaniýa Gündogar jemgyýeti” diýen žurnalyň 33-nji tomunda 1879-njy ýylda ýaýradypdyr. Gündogarşynas alymyň bu işinde köp säwlikleriň bardygyna garamazdan, Magtymgulynyň döredijiligini dünýä ýüzüne ýaýmakda uly iş edenligi, şu Germaniýadaky golýazmanyň hem Wamberiniň işlän golýazmasydygy hakda habar berýär. “Köstsiz gözel bolmaz” diýlişi ýaly, munuň özi tebigydyr. Ol kemçilikleriň esasy sebäbi, Wamberiniň ygtyýarynda doly hem düşnükli düzülen elýazmalaryň bolmandygyndan gözlemeli. Wamberi bu ugurda ilkinji ädimi ätledi” diýip alym ýazýar. Wamberiniň goýberen säwlikleri hakda şu işde hem köp agzaldy. Hakykatdanda, düşünmän ýalňyşan ýerleri kän bolsa-da, şu ilkinjiler şahyryň çawyny dünýä ýaýratdylar. Elbetde, Magtymgulynyň goşgulary şol gowşak terjimeler bilen hem okanlaryň kalbyny heýjana salýar, şondan soň şahyryň goşgularynyň çawy dünýä ýaýrap başlaýar. Alym bu makalasynda şu diwan barada doly maglumat bermekçi bolup, Wamberiniň terjime eden 31 goşgusynyň hemde bölek çap edenleriniň haýsy goşgulardygyny atlary bilen

ýazypdyr. Diwanyň elýazmasyny hem okap, käbir üýtgeşik setirleriň gabat gelýändigini hakda maglumat berip, geljekde Magtymgulynyň eserleri çap edilende göz önünde tutulsa gowy boljakdygy hakda aýratyn nygtaýar.

Alymyň “Magtymguly hemme zady bilenmiş...” diýen has gyzykly, halk köpçüligine düşnükli dilde, täsirli ýazylan makalasy 1970-nji ýylda “Sowet edebiýaty” (№1) žurnalynda çap edilipdir. Makala şeýle başlanýar: “Makalamyzyň ady beýik şahyra türkmenleriň (ýeke bir türkmenleriň hem däl) arkabarka berip gelýän bahalary bilen baglanyşykly bolup, ol öz döwri üçin ýerlikli aýdylan zatdyr. Şahyryň özüniň-de käbir setirleri halkyň oňa bolan garaýşy bilen utgaşyp gidýär. Dogrudan-da, Magtymgulynyň: /“Magrypdan maşryga dünýäniň ýüzi// Diýmäň, bize mälim däl bu dünýä” we: “Boljak zatlary diýdim her ýerden”, “Gargyşym daşlary mum deý ereder// Pür-pudak ýaýradar, alkys kylanym” diýen ýaly sözlerini okap-diňläniňde, adamda ýokarka ýakyn düşünje emele gelýär.

Biziň milli guwanjymyz Pyragynyň paýhasa baý, akyldar bolandygyna şek-şübhe ýok. Bu diňe onuň ildeşleriniň pikiri bolman, eýsem, Magtymgulynyň ölmez-ýitmez edebi mirasy bilen tanyş bolan dürli döwür alym-syýahatçylaryň, taryhçy-tankytçylaryň, köp milletli okyjylarymyzyň adalatly bahalarydyr. Hatda meşhur sowet taryhçysy W. W. Bartoldyň bir makalasynda Magtymgula beren keşgitlemesine salgylansak, türki halklarda onuň ýaly uly milli şahyr hem bolmandyr. Elbetde, bu keşgitleme birtaraplaýyn hasap edilmelidir. Çünki özbeklerde beýik Nowaýynyň (1441–1502), azerbaýjanlarda Nyzamynyň (1141–1205), gazaklarda Abaýyň (1845–1905) we ş.m. bolşy ýaly, her bir halkyň irde-giçde milli şahyry bolandyr” diýip, ýüzugra uly alymyň bärden gaýtmalaryny hem düşnükli dilde düzedip goýberýär. Ýöne, biziň pikirimizçe, olar hem,

şahyrlaryň döredijiligine düýpli çemeleşip, ylmy-barlaglar geçirip, millilik babatda Magtymgulynyň has artykmaçdygyna göz ýetirip, pikirlerini hödürländirler. Elbetde, agzalan şahyrlar hem beýikler, emma halka ýakynlykda, halkylykda, millilikde has belent derejelere galan Magtymgulydan pesdediklerine göz ýetirip, şol netijä gelendirler.

Görnükli alym Magtymgulynyň paýhas siňen, ajaýyp setirlerinden mysallar almak bilen, şahyryň dürli ylymlardan baş çykarandygy hakda pikir ýöredýär. Alym şahyryň örän köp setirlerini mysal alyp, onuň juda köp bilenligini subut edýär. Biz ol mysallardan birine ýüzlenmekçi. “Günde ýüz mün göç hem bolsa ol dünýä // Şol mukdar bu dünýä gelende bardyr// diýip, akylalaryň pany dünýäniň ýaradylyşy, gelip-gitmekligiň kanunalaýykdygyny düşündirişi barada gürrüň açýar. Soňra şahyryň dialektiki pikirleri hakda söhbet açýar: “Hemme zatlar tagýyr tapar özünden” diýen setiriniň ýanyndan ötüp geçmek mümkin däl, sebäbi bu ýerde ähli zatlaryň, materiýanyň üýtgäp durşy barada gürrüň gidýär” diýip, alym Magtymgulynyň örän köp ylymlardan baş çykarandygy, onuň uly filosof şahyr bolandygy hakda mysallar arkaly gyzykly gürrüň berýär. Alym soňra şahyryň halk döredijiliginden, edebiýatdan we beýleki köp ylymlardan habarly bolandygy hakda öz goşgularyndan mysallara ýüzlenip, gyzykly gürrüň berýär.

Awtor Magtymguly barada şeýle pikirlerini halka ýetirýär: “Magtymgulynyň köpçüligine ýarap, onuň bähbidini arap, onuň mähir-söýgüsine müdimilik eýe bolandygynyň ýene bir sebäbi il içinde azda-köpde duş gelen ogrulyk-jümrülik, iki aýallylyk, dawa-jeňbazlyk, süýthorluk, ýalan sözlülük, ýaltalyk, edepsizlik, arak-çakyrhorluk, naskeşlik kimin ýaramaz gylyklara, döp-adatlara, jemgyýetçilik nogsanlara çürt-kesik garşy çykmagydyr. Onuň hakykat söýgi, wepalylyk, mäkäm

maşgala, ogul-gyz ýetişdirip, aýal-gyzlara hormat goýmak, zähmet çekip, päk ýaşamak ýaly ideýalary öňe sürmegidir” diýip bellän alym, mysallar getirip, Magtymgulynyň juda köp bilendigi, dünýä ýüzünden habarly bolandygy hakda pikir ýöredip, “... inňän yza galak, feodal-patriarhalçylyk döwründe, dini-klerikal ideologiýanyň höküm süren ýagdaýynda beýle batyrgaý pikirleri orta taşlan we ençeme nesilleri özüniň çuňňur hem çeper sözüne uýduran şahyra örän ýiti, akyly daşdan (alysdan) kesen, okumuş adam diýilmegi doly esasly bolup çykýar” diýip belleýär. Elbetde, alym mysal alan goşgulary arkaly pikirlerini doly esaslandyrýar.

“Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň habarlary” žurnalynyň jemgyýetçilik ylymlary seriýasynyň 1972-nji ýylyň dördünji sanynda akademik Baýmuhammet Garryýewiň “Magtymguly we Nowaýy” atlandyrylan rus dilinde ýazylan makalasy neşir edilýär. Makala täsirli, özüne çekiji maglumatlara baý. Awtor öňi bilen türkmen we özbek halklarynyň gadymyýetden gözbaş alyp gaýdýan doganlyk, dostluk, goňsuçylyk gatnaşyklary hakda taryhy maglumatlara esaslanyp, gyzykly söhbet açýar. Soňra alym iki sany akyldaryň – özbek halkynyň akyldar şahyry Nowaýynyň we türkmeniň dana filosof şahyry Magtymguly Pyragynyň döredijilik dünýäsini baglanyşdyrýan meseleler baradaky söhbetlere geçýär. Türkmen halkynyň Nowaýa bolan sylag-hormaty, özbekleriň hem türkmen şahyry Magtymgula bolan söýgüsi dogrusynda, olaryň eserlerindäki meňzeşlikler barada aýratyn durup geçýär. Özbekleriň Magtymgulyny özleriniňki, türkmenleriň hem Nowaýyny öz şahyrlary hasaplaýandyklary barada ýeterlik maglumatlar esasynda gürrüň berýär. Magtymgulynyň hem-de onuň kakasy uly alym Döwletmämmet Azadynyň Nowaýynyň döredijiligine

sarpa goýandyklary hakynda ýatlaýar. Iki sany beýik ussadyň döredijiliginden mysallara ýüzlenýär. Öz ýaşan döwürlerinde ile-güne köp ýagşylyklar eden, ilatyň abadan ýaşayşy hakda aladalan, ynsanlaryň ruhy dünýäsini baýlaşdyrmak barada uly işleri amala aşyran iki akyldaryň döredijiligi alymyň esasy üns merkezinde bolup, olar barada baý maglumatlar berýär. Makalanyň rus dilinde ýazylmagy rus dilli okyjylar köpçüligi üçin aýratyn ýakymly. Alymyň dana şahyr Magtymguly hakda rus dilinde ýazylan makalalarynyň hem juda kändigi şu ýerde ýatlanlysa, kem bolmasa gerek.

Akademik Magtymguly hakda makalalar ýazmagyny zygiderli dowam etdiripdir. Metbugat sahypalaryny agtarsaň, muňa göz ýetirmek bolýar. Alymyň ussat şahyryň döredijiligini ymykly öwrenip ýazan ençeme makalalary – “Magtymgulyň täze eserleri we halk rowýatlary”, “Magtymguly hakynda täze maglumatlar”, “Magtymguly hakynda halk rowýatlary”, “Magtymguly watançylyk hakynda”, “Beýik halk şahyry Magtymguly Pyragy”, “Magtymgulyň golýazmalarynyň çeşmeleri”, “Magtymgulyň syýahatlary”, “Magtymguly magaryfçy hökmünde” we beýlekiler şahyryň döredijiligini öwrenmekde gözbaş bolup hyzmat edýär. Kem-kemden makalalaryň örüsi köpelip gidýär “Magtymguly”, “Magtymgulyň dili hakynda”, “Magtymguly we bagsylar”, “Magtymguly – watançy şahyr”, “Magtymgulyň dile bolan garaýşy”, “Magtymguly, döwri, terjimehaly”, “Magtymguly we diliň stilleri”, “Magtymgulyň gumanistik ideýalary”, “Magtymguly we Nowaýy”, “Magtymguly mert ýigitler hakynda”, “Magtymguly we epos-dessanlar”, “Magtymgulyň döredijiliginde sosial-adalatsyzlyk temasy”, “Magtymgulyň zyýanly döp-dessurlara garşy pikirleri”, “Magtymguly Watan

hakynda”, “Magtymguly Orta Aziýaly goňşy halklarynda”, “Magtymguly Orta Aziýa halklarynyň ruhy medeniýetinde”, “Magtymguly metbugatda”, “Magtymgulynyň dana sözleri”, “Magtymguly – türkmen edebiýatynyň beýik klassygy”, “Magtymgulynyň Germaniýada çap edilen diwany”, “Magtymgulynyň Londonda saklanýan diwany hakda” we ş.m. Bular baradaky gymmatly maglumatlary akademik Baýmuhammet Garryýewiň doglan gününüň 100 ýyllygyna bagyşlanylýp neşir edilen “Ylma we bilime siňen ömür” (2014) atly kitapdan, isledigiňçe, tapmak mümkin.

NETIJE

Türkmenistanyň Prezidenti Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň “Gündogaryň beýik akyldary we danasy Magtymguly Pyragy özüniň çuňňur pähim-paýhasa ýugrulan goşgulary bilen ynsan kalbynda baky orun aldy. Dana Pyragynyň ynsanperwerligi, halallygy, agzybirligi ündeýän eserleri ähli adamzat üçin bahasyna ýetip bolmajak gymmatlykdyr”²⁰¹ diýen bahasyna mynasyp bolan Magtymguly Pyragynyň döredijiligi häzirkä günde diňe türkmen halky üçin däl, külli adamzat üçin uly terbiýe mekdebi. Türkmenistan Watanymyzda ähli ugurlarda terbiýeçilik işleri alnyp barlanda, ylaýta-da, ýaşlara watançylyk terbiýesini bermekde şahyryň gözəl şygryýetiniň ähmiýeti çäksizdir. XVIII asyryň türkmen halkyna, şeýle hem, külli adamzada peşgeş beren beýik şahsyýeti akyldar Pyraga bagyşlanan “Magtymgulynyň döredijiliginiň XX asyrdä öwrenilişi” (akademik Baýmuhammet Garryýewiň ylmy mirasynyň mysalynda) atly monografiýa şahyryň 300 ýyllyk ýubileýine sowgat hökmünde taýýarlanyldy.

Elbetde, ylmy iş ýerine ýetirilende esasy göz önünde tutulan zat, şahyryň şygryýet äleminiň XX asyrdä öwrenilişi boldy. Şonuň üçin hem, şahyryň paýhas siňen eserleriniň XIX asyrdä öwrenilişi hakda işiň girişinde gürrüň etmegi makul bildik. Çünki akyldar şahyryň şygryýet äleminiň öwrenilişi gözbaşyny XIX asyryň birinji ýarymyndan, has dogrusy, 1842-nji ýyldan alyp gaýdýar. Elbetde, her bir işiň gözbaşlary dogrusynda agzalman geçilse, işiň doly bitirildiği bolmaz. Şonuň üçin-de, işiň girişinde tapyp bilen maglumatlarymyza esaslanyp, ylymda Magtymgulynyň ilkinji öwrenilişi hasaplanylýan, ilkinji

²⁰¹ Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň ähli halkyna medeniýet we sungat işgärleriniň hem-de Magtymguly Pyragynyň şygryýet günü mynasybetli gutlagyndan. “Türkmenistan” gazetini. 27.06.2022. № 164 (30430).

hökmünde ykrar edilen ruslaryň gullugynda bolup, Eýran diplomatiýasynda işläp ýören, milleti polýak Aleksandr Hodzko-Boreýkonyň Magtymguly baradaky görkezzen hyzmatyndan başlamak dogry hasaplanylady. Hakykatdan-da, ylymda alymlaryň köp sanly gözleglerinden soň Hodzko ilkinji hökmünde ykrar edilýär.

Beýik akyldaryň öz şygrylaryna esaslanyp, ençeme tekstologik derňewler netijesinde gellen hakykata laýyk bolup biljek soňky terjimehaly boýunça hasaplamalarymyza görä, şahyr aradan çykandan soň, bary-ýogy otuz alty ýyl geçensoň, Eýranda işläp ýören Hodzkonyň öwrenmek, çap etmek maksady bilen ýygnan maglumatlarynyň arasynda beýik şahsyýet Magtymguly Pyragynyň goşgulary peýda bolýar. Hodzko gözlegler netijesinde şahyryň terjimehalyny hem tapýar. Ol tapan anyk bolmadyk terjimehal maglumatlaryny hem-de akyldaryň üç sany goşgusyň işiň girişinde belläp geçişimiz ýaly, “Populýar pars poeziýasyndan parçalar” diýen at bilen Londonda inlis dilinde çap etdiren ýygnyndysynda ýerleşdirýär. Şeýlelikde, Magtymgulynyň arap harpynda ýazylan golýazmalarynyň dili türki bolsa-da, pars poeziýasynyň arasynda ilkinji gezek dünýäniň çet künjeklerine ýaýraýar. Şahyryň eserleriniň dünýä ýaýramagy, elbetde, gowy zat, ýöne soň alymlaryň öwrenmekleri netijesinde köp näsazlyklaryň goýberlendigi anyklanylýar. Ylaýta-da, akyldaryň, türkmen halkynyň milli guwanjynyň terjimehalynyň bulaşdyrylyp, ýoýlup berilmegi, elbetde, göwnējaý däl. Emma şeýle kemçilikleriniň bolmagyna garamazdan, terjimeçi şeýle şahyryň bardygyny ilkinji gezek dünýä ýaýradýar. Soňky döwürlerde tapylan maglumatlara görä, Hodzko bilen dostlukly gatnaşykda bolan rus generaly Blaramberg hem dostunyň maglumatlarynyň arasyndan

Magtymgulynyň “Keçdir ýaranlar” atly goşgusyny sözme-söz kyssa görnüşinde terjime edip, Hodzkodan hem öň, 1841-nji ýylda rus diline geçirýär, emma ol aradan köp wagt geçensoň, 1853-ni ýylda çap edýär. Bular barada işiň girişinde söhbet açyldy. Şeýdip, dana şahyr Magtymgulynyň çawy dünýä ýüzüne ýaýrap başlaýar. Terjimeleriň gowşaklygyna garamazdan, bu ajaýyp sygyrlar dürli ýurtly adamlaryň hem kalbyny heýjana salýar. Şondan soň, Magtymgulynyň ady dünýä ýüzüne ýaýrap, kem-kemden öwreniliş gerimi giňäp başlaýar.

Elbetde, Magtymgulynyň türkmeniň akyldar, filosof şahyry hökmünde ykrar edilmesi birden başa baraýmaýar, oňa çenli köp çarkandakly ýollar geçilýär. Ýazyjy Berdi Kerbabaýew, şeýle hem, ýurtda ýaňy ýetişişip gelýän alymlar şol gazaply 1930–1940-njy ýyllarda billerini guşap, şahyryň gözel poeziýasynyň goragyna çykmary bolýarlar. Ýogsa şol ýyllarda Gurban Gulyýew ýaly alymsamaklar “Magtymguly – söwda buržuaziasynyň ideology” (1932) atly kitaby çap edip, Magtymgulyny edebiyatdan gyrahlamak üçin jan çekýärler. Ine, şu ýagdaýlardan soň, işde agzalyp geçilen alymlar, ylaýta-da, ömrüni Magtymgulyny öwrenmäge bagyşlan, şol ýyllarda ýaňy ylym gapysyndan ätlän ýaş alym Baýmuhammet Garryýew juda çaltlyk bilen şahyryň döredijiligini “gijelerini gündize goşup” işläp, öwrenip, şyltakçylaryň sözlerini ýalana çykarmagyň hötdesinden gelýärler. Bu işde olara Gündogary öwreniji beýik alymlar ýardam berýärler. Bular barada birinji bapda has giňden durlup geçildi. Elbetde, Magtymgulynyň paýhasly dünýäsine aralaşan her bir alymyň şahyr hakda ýazasy gelýär. Bapda dürli alymlaryň şahyryň sygyryet dünýäsi barada alyp baran işleri dogrusynda hem gürrüň edildi.

Monografiýanyň ikinji baby temamyzyň baş maksady yhlasly, erjel zähmeti bilen akademik adyna mynasyp bolan,

uzak bolmadyk manyly geçiren ömründe üç ugurda işläp, magtymgulyşynas, göroglyşynas, folklorşynas alym hökmünde tanalan akademik Baýmuhammet Garryýewiň Magtymgulyny öwrenişde bitiren işlerini aýdyňlaşdyrmaklyga bagyşlanandyr. Biz hem ylmy işi ýerine ýetirmek üçin köp wagtlap gözlegler bilen meşgullanmaly bolduk. Alymyň akyldar şahyr Magtymgulynyň döredijiligine bagyşlanan düýpli işleriniň agramly böleginiň uly ýurtda, tutuş jahanda uruş gidýärkä, şeýle hem, uruşdan soňky agyr ýyllarda ýerine ýetirilenligi sebäpli, onuň Magtymgulyny öwrenmeklige bagyşlan işleriniň käbirlerini, mysal üçin, alymyň 1947-nji ýylda taýýarlan “Magtymguly – XVIII asyr türkmen edebiyatynyň korifeýi” atly monografiýasyny tapmak başartmady. Ahyrsoňy gözlegler netijesinde Türkmenistanyň Döwlet Medeniýet merkeziniň Döwlet kitaphanasynyň seýrek neşirler bölümünde iki tomdan ybarat ylmy işiniň üstünden bardyk. Kitaby okap görenimizde, birinji tomdaky ýazgylaryň şu kitapda agzalyanlara gabat gelýändigini görüp, “şu kitap bolaýmasa” diýip çak etdik. Çünki taryh ylmlarynyň doktory Almaz Ýazberdiýew görnükli alym Baýmuhammet Garryýewiň doglan gününüň 100 ýyllygyna bagyşlanlyp neşir edilen “Ylma we bilime siňen ömür” atly kitapda ýerleşdirilen “Akademik B.A.Garryýewiň durmuşy we ylmy-pedagogik işleri hakynda” atly oçerkinde şeýle setirler bar: “Ol 1947-nji ýylda “Magtymguly – XVIII asyr türkmen edebiyatynyň korifeýi” atly monografiýasyny tamamlayar. Monografiýada beýik şahyryň ýaşan döwri giňden şöhlendirilýär, şol döwrüň ýazuw edebiyatyna syn berilýär. Magtymgulynyň döredijiliginiň kemala gelmeginde türkmen folklorynyň täsiri görkezilýär.”²⁰² Ýöne onuň yz ýanynda şeýle setirlerem bar: “Ol 1948-nji ýylda iki tomdan ybarat “Magtymguly we onuň çeper dili” diýen düýpli

²⁰² Ylma we bilime siňen ömür. – A., 2014, s. 11.

işi taýýarlaýr.” Diýmek, biziň bu çaklamamyz dogry däl. Elbetde, uruşdan soňky agyr ýyllarda, Aşgabat ýer titremesi döwründe agzalan kitabyň golyazmasynyň ýiten bolmagy-da ahmal, belki-de, kitap çap edilen däl. Soňky iki tomluk bolsa seýrek neşirler bölümünde aýawly saklanylýar, alymyň öýünde saklanýan şahsy arhiwinden dissertasiýalaryny we makalalarynyň ençemesini tapmak başardy. Akademik B. Garryýewiň gyzlary filologiýa ylmylarynyň kandidatlary Amangül hem Hüýrjemal (Žanna) onuň şahsy arhiwini agtaryp, ylmy işlerini tapmakda uly kömek etdiler.

Ikinji bapda ilki bilen alymyň “Magtymguly – watançy şahyr” atly dissertasiýasy hakda aýratyn durlup geçildi. Dissertasiýada şahyryň baý mirasyny öwrenişde ýurt boýunça, hatda dünýä ýüzünde edilen işlere alymyň beren syny ylmy taýdan seljerildi, onuň Magtymgulyny öwrenişde alnyp barlan işlere tankydy nazar bilen göz aýlap, köp kemçilikleri ýüze çykarandygy aýratyn bellendi. Akademik Baýmuhammet Garryýewiň daşary ýurtly alymlaryň Magtymgulynyň paýhas siňen şygrylaryny öwrenişde bitiren işlerini ilkinjileriň biri bolup ylmy dolanyşyga girizendigi, olaryň goýberen kemçiliklerini ýüz görmezden aýdyp bilendigi hakda pikir ýöredildi. Alymyň Gurban Gulyýew ýaly ýerli alymsumaklara beren jogaby barada hem ylmy seljerme işleri alnyp barylýdy. Beýik şahyryň watançylyk temasyndaky goşgularynyň öwreniliş usullary hakda gürrüň edildi. Umuman, akyldar şahyryň şol ýyllarda täze ornaşan kiril elipbiýinde neşir edilen şygrylarynyň hem şu dissertasiýa işiniň 1941–1945 ýyllardaky uruş döwründe ýaşlara, ylaýta-da, duşman bilen söweşip ýören esgerlere watançylyk terbiýesini bermekde has uly ähmiýetiniň bolandygy nygtalyp geçildi.

Babyň ikinji bölümünde manyly ömrüni Magtymgulynyň eserlerini öwrenmeklige bagyşlan alymyň “Magtymgulynyň

çeper dili” atlandyrylan doktorlyk dissertasiýasy hakda ylmy-barlag işi alnyp baryldy. Onuň ylmy işinde kandidatlyk dissertasiýasynda aýdyp bilmedik pikirlerini has giňeldip, düýpli işler alyp barandygy, Magtymgulynyň neneňsi derejedäki akyldardygy hakda çuňňur pikirler ýöredendigi anyklanyldy we ylmy dolanyşyga girizildi. Dissertasiýa işi maýda bölümlere bölünip işlenilipdir. Alym Magtymgulynyň eserleri barada örän täsirli ylmy-seljerme işlerini alyp barypdyr, şahyryň ulanan baý çeperçilik serişdelerini ilkinji gezek işläp, ylmy dolanyşyga girizipdir. Bular barada işde giňişleýin gürrüň edildi, dissertasiýanyň Magtymgulyny öwrenişde ägirt uly ähmiýeti ýüze çykaryldy.

Ikinji babyň üçünji bölümünde bolsa alymyň Magtymguly Pyragynyň şygryýet älemine seljerme bermeklige bagyşlan monografiýalarynyň hem-de ýüz töweregi makalalarynyň bardygy hakda söhbet açyldy. Çap edilen kitaplary hem-de käbir makalalary dogrusynda durlup geçildi. Özünüň yhlasly, erjel, tutanýerli zähmeti netijesinde B.Garryýewiň görnükli gündogarşynaslaryň uly bahasyna mynasyp bolşy, uly ýurda belli alym hökmünde tanalyşy, akademik diýen hormatly ada eýe bolşy anyk mysallaryň üsti bilen esaslandyryldy. Ylmyň halal bolmagy ugrunda zygiderli göreşip gelendigi subut edildi. Alymyň Magtymgulynyň 225 ýyllygy bellenilýän döwürlerde haýsydyr bir Pankowyň şahyryň döredijiligi hakda ýalan-ýaşryk pikirleri ýaýradandygy hakda anyk pikirler ýöredip, ömri paýawlaýança, Magtymgulynyň ynsan kalbyna ýol salan şygryrlarynyň, kämil filosofiýasynyň goragynda bolandygy hakda gürrüň edildi. Şeýlelikde, akademik Baýmuhammet Garryýewiň Magtymgulynyň şeýle derejelere ýetmeginde uly hyzmat görkezendigi anyk mysallar arkaly ylmy dolanyşyga

girizildi. Elbetde, türkmen alymlary şahyryň hiç wagt ölmez-ýtmez eserleriniň mydama goragynda bolmaly, ýogsa hut soňky döwürlerde hem, filosof şahyryň gözeli şygryýet älemine gowşak, harsal goşgularyň goşulandygy hakda hem pikir ýöredildi.

Ylmy işi ýerine ýetirmekde goldaw beren institutyň direksiýasyna, kärdeşlerimize, kitaphana işgärlerine, alymyň dowamat dowamy bolan maşgala agzalaryna, ylaýta-da, gyzlary, filologiýa ylymlarynyň kandidatlary Amangül hem-de Hüýrjemal (Žanna) Garryýewalara hem-de ogly Myrat Garryýewe tüýs ýürekden minnetdarlyk bildirýäris.

Şeýle işleriň ýerine ýetirilmeginiň, monografiýalaryň çap edilmeginiň, okyjylara ýaýradylmagynyň gözbaşynda türkmen halkynyň Milli Lideri Alym Arkadagymyzyň, hormatly Prezidentimiz Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň çäksiz aladalary, taýsyz tagallary durýar. Goý, olaryň alyp barýan işleri mundan beýläk has hem rowaçlansyn! Belent başlary aman bolsun!

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. – Aşgabat, TDNG, 2011.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet guşy. – Aşgabat, TDNG, 2014.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ýnsan kalbynyň öçmejek nury. – Aşgabat, TDNG, 2014.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmeniň döwletlilik ýörelgesi. – Aşgabat, TDNG, 2020.
5. *Berdimuhamedow S.* Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň ähli halkyna medeniýet we sungat işgärleriniň hem-de Magtymguly Pyragynyň şygryýet günü mynasybetli gutlagy. “Türkmenistan” gazetini. 27.06.2022. № 164 (30430).
6. *И.Н.Березин*. Турецкая хрестоматия. т.2, СПб. 1862.
7. *Вамбери А.* Путешествие по Средней Азии. – Санкт-Петербург, 1868.
8. *Вамбери А.* Путешествия по Средней Азии. – М.: 1874.
9. *Самойлович А.Н.* Три туркменские сказки в русском переводе, – М.: 1910.
10. *Гартавельд В.Н.* Среди сыпучих песков и отрубленных голов, (путевые очерки Туркменистана. 1913). – М.: 1914.
11. *Бартольд В.В.* История изучения Востока в Европе и России, Изд. 2-е. – Л.: 1925.
12. “Türkmenistan” gazetini, 1927. 3-nji aprel, №143
13. *Успенский В. и Беляев В.* Туркменская музыка. – М.: 1928, (Издательство “Туркменистан”, – А.: 1979).
14. *Самойлович А.Н.* Очерки по истории туркменской литературы. Туркмения. Т.1.Л.: 1929.
15. *Kerbabaýew B.* Magtymguly we oňa bolan garaşlar (garaýyşlar). Makala, “Sowet Türkmenistany” gazetini, 1940, 14-nji iýun.
16. *Kuleşow L.* Magtymguly hakynda Moskwanyň ýazyjylarynyň aýdany. “Sowet Türkmenistany” gazetini, 1940.
17. *Garryýew B.* Magtymguly – watançy şahyr. Kandidatlyk dissertasiýasy. 1942.
18. *Garryýew B.* Magtymguly we onuň watançylygy. – Aşgabat, TDNG, 1943.
19. *Скосяков П.* Туркменская литература. – М. 1945.
20. *Веселков Г.* Родоначальник туркменской литературы. “Sowet edebiýaty”, 1945, №4–5.

21. *Garryýew B.* Magtymgulynyň çeper dili. Doktorlyk dissertasiýa işi, 1948.
22. *Bertels Ý. E.* Mahtumkuli (makala – sözbaşy). – M.: 1948.
23. *Белинский В. Г.* О классиках русской литературы. – М. – Л.: 1950.
24. *Çaryýew G.* Magtymguly. – A.: 1951.
25. Makalalar ýygyndysy. – A.: 1959.
26. *Kösäýew M.* Magtymguly ýadygärlik. – A.: 1959.
27. *Kösäýew M.* Magtymguly. – A.: 1959.
28. *Magtymguly.* Şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygyndysy. – A.: 1960.
29. *Belýaýew I.* “Туркестанские ведомости”, 1904, 1-nji iýun, №73. Kitapda: Magtymguly. Şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygyndysy. – A.: 1960.
30. *Махтумкули.* Rus dilinde ýazylan makalalar ýygyndysy. – A.: 1960.
31. *Bertels Ý. E.* Sowet soýuzynda türkmen klassyky edebiyatynyň taryhynyň öwrenilişi. (Gündogary öwreniji alymlaryň XXIII halkara kongresinde sowet delegasiýasynyň eden dokladlaryndan, – M.: 1954. Kitapda: Magtymguly. Şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygyndysy. – A.: 1960.
32. *Махтумкули.* Избранное. Государственное издательство художественной литературы. – М.: 1960.
33. *Magtymguly.* Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň doglan gününüň 225 ýyllygyna bagyşlanan ýubileý ýygyndysy. – A.: 1961.
34. *Kekilow A.* Edebiyat teoriýasy. – A.: 1961.
35. *Бартолд В. В.* Сочинения. Том 2. – Москва, 1963.
36. *Kösäýew M.* Edebiyat taryhynyň käbir meseleleri. – A.: 1963.
37. “Edebiyat we sungat” gazetini. 1966, 15-nji maý.
38. *Rejebow R.* Edebiyat ylmyna degişli terminleriň sözlügi. – A.: 1966.
39. *Garryýew S.* Türkmen edebiyatynyň Sowet Gündogary halklarynyň edebiyatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan. – A.: 1967.
40. Magtymguly muzeýi. – A.: 1969.
41. *Garryýew S.* Magtymguly we edebiyatda realistik tendensiya. – A.: 1971.
42. *Çaryýew G.* Magtymguly – akyldar. – A.: 1971.
43. *Kösäýew M.* Edebiyat barada söhbet. – A.: 1972.
44. *Garryýew B.* Magtymguly (monografiya) – A.: 1975.
45. Türkmen edebiyatynyň taryhy. II tom, – A.: 1976.
46. *Nuralýýew D.* Türkmen edebiyatynyň dostlary. – A.: 1977.
47. *Magtymguly.* Saýlanan eserler. I tom, – A.: 1983.

48. *Magtymguly*. Saýlanan eserler. II tom. – A.: 1983.
49. *Çaryýew M.* Magtymguly we halk döredijiligi. – A.:1983.
50. Махтумкули (Путеводитель, посвящается 250-летию со дня рождения. – A.:1983.
51. *Gandymow Ş.* Poeziýamyzyň pälwany. – A.:1984.
52. Nazarow A. Magtymguly “Zakaspi ýerli gazetinde”. Kitapda: “Magtymguly – 250. Şahyr hakynda ylmy dokladlar, makalalar we habarlar. – A.:1989.
53. *Bekmyradow A.* Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp hem täzeçillik gözlegleri. – A.:1989.
54. *Ataýew K.* Magtymgulynyň mekdebi. Kitapda: Magtymguly – 250. – A.:1989.
55. *Annanepesow M.* Magtymguly we onuň zamanasy. – A.:1990.
56. *Abdyýew A.:* Magtymguly (bibliografik görkeziji). – A.:1991.
57. *Magtymguly*. Saýlanan eserler. – A.:1992.
58. *Magtymguly*. Saýlanan eserler. – A.:1993.
59. *Annamammedow M.* Magtymguly gizlin syryň bar içde. 1-nji kitap, – A.: 1994.
60. *Aşyrow A.* Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap... – A.:1995
61. *Annamammedow M.* Magtymguly gizlin syryň bar içde.. 2-nji kitap, – A.: 1997.
62. *Magtymguly*. Eserler ýygındysy. Sowgatlyk. – A.:2012.
63. *Kurambayew K.* Magtymguly Garagalpagystanda. – A.:2013.
64. *Magtymguly*. Saýlanan eserler. II tomluk. – A.:2013
65. Türkmen ruhunyň almaz täji. Makalalar ýygındysy. – A.:2014.
66. *Aşyrow A.* Magtymgulynyň golýazmalarynyň derňewi. – A.:2014.
67. Magtymguly nemesleriň gözi bilen. – A.: 2014.
68. *Nepesow G.* Magtymgulynyň çeper dili. – A.: 2014.
69. *Mustakow R.* Magtymguly we Gündogar edebiýaty. – A.: 2014.
70. *Şyhnepesow A.* Magtymgulynyň älemi. – A.: 2014.
71. Ylma we bilime siňen ömür. – A.: 2014.
72. *Orazgyljow Ý.* Magtymguly we nusgawy bagşyçylyk sungaty. Kitapdaky makala: Köňül gözgüsi. – A.: 2014.
73. *Amansähedow M.* Magtymgulynyň mekdebi. Kitapdaky makala: Köňül gözgüsi. – A.: 2014, s. 281.
74. *Çürüýew A.* Türkmen edebiýatyny öwrenijiler (ylmy iş, 2020, golýazma nusgasy).

MAZMUNY

GIRIŞ	7
Bap I. Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň XX asyrdaky öwrenilişi. . .	31
Bap II. Akyldar şahyryň şygryýet älemine öwrenmekdäki täzeçillik . .	144
2.1. Baýmuhammet Garryýewiň “Magtymguly – watançy şahyr” atly kandidatlyk işi.	149
2.2. Akademik Baýmuhammet Garryýewiň “Magtymguly we onuň çeper dili” atly doktorlyk dissertasiýasy.	168
2.3. Alymyň kitaplarynda we ylmy makalalarynda akyldaryň döredijiligine garaýyşlaryň ýüze çykarylyşy	196
NETIJE	260
Peýdalanylýan edebiýatlar	267

TÜRKMENISTANYŇ YLYMLAR AKADEMIÝASY
MAGTYMGULY ADYNDAKY DIL, EDEBIÝAT
WE MILLI GOLÝAZMALAR INSTITUTY

Gurbanjemał Ylýasowa

XX ASYRDA
MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ
DÖREDIJILIGINIŇ ÖWRENILIŞI

(akademik Baýmuhammet Garryýewiň ylmy mirasynyň mysalynda)

Redaktor	<i>J. Sapargeldiyew</i>
Teh. redaktor	<i>Ý. Peskowa</i>
Kompýuter bezegi	<i>M. Atayewa</i>

Çap etmäge rugsat edildi 13.05.2024.
A–113761. Ölçeği $60 \times 84 \frac{1}{16}$. Times New Roman garniturasy.
Çap listi 17,00. Şertli çap listi 15,81. Hasap-neşir listi 11,58.
Neşir № 46. Sargyt № 00. Sany 100.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.
744000. Aşgabat, 2011-nji (Azady) köçe, 61.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň «Ylym» çaphanasy.
744000. Aşgabat, Bitarap Türkmenistan şaýoly, 15.